Меметов А.М., Акъмоллаев Э., Алиева Л.А.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ

9

9

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ

Меметов А.М., Акъмоллаев Э., Алиева Л.А.

2017

Меметов А.М., Акъмоллаев Э., Алиева Л.А.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ

9

сыныф

Окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан умумтасиль окъув юртлары ичюн

Украина тасиль ве илим назирлиги тарафындан тевсие этильди

«Букрек» нешрият эви
2017

УДК 811.512.19(075.3)
М49

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 20.03.2017 № 417)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Люманова С. Ф. – вчитель Новоолексіївської ЗОШ № 1 Генічеського району Херсонської області;

Сарибілялова З. М. – вчитель Новоолексіївської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 1;

Тищенко-Монастирська О. О. – молодший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, кандидат філологічних наук;

Годлевська І. В. – експерт з антидискримінаційних питань.

Меметов А. М., Акмаллаєв Е., Алієва Л.А.

М49 Кримськотатарська мова: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням кримськотатарською мовою / *Меметов А. М., Акмаллаєв Е., Алієва Л.А.* – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2017. – 208 с. : іл. – Кримськотатарською мовою.

ISBN 978-966-399-861-9 **УДК 812.512.19(075.3)**

Меметов А. М., Акъмоллаев Э., Алиева Л.А.

М49 Къырымтатар тили: 9-ынджы сыныф ичюн дерслик, окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан умумтасиль окъув юртлары ичюн / *Меметов А. М., Акъмоллаев Э., Алиева Л. А.* – Черновцы: «Букрек» нешрият эви, 2017. – 208 с. : ресимли. – Къырымтатар тилинде.

ISBN 978-966-399-861-9 **УДК 812.512.19(075.3)**

ISBN 978-966-399-861-9

Урьметли талебелер!

Сизлерни янъы окъув йылынен хайырлаймыз ве кене де ана тили алемине давет этемиз. 8-инджи сыныфта биз сизлернен къырымтатар тилининъ синтаксисинен багълы назарий къаиделернен ве нутукъ инкишафына аит меракълы меселелернен таныштыкъ.

Бу окъув йылында да, муреккеп джумле, кочюрильме ве къыя лаф киби, бир сыра синтактик бирлемлер акъкъында малюмат менимсейджексинъиз. Бундан гъайры, сыныфдашларынъызнен берабер субетлешип, метинлер тизип, агъзавий ве язма нутукъларынъызны инкишаф этеджексинъиз.

9-ынджы сыныф дерслиги ашагъыдаки тертипте тизильген: кечкен мевзуларны текрарлав дерслеринден сонъ, муреккеп джумле, кочюрильме ве къыя лафкъа багъышлангъан дерслер бериле. Багълы нутукъкъа аит дерслерде нутукъ чешитлери, шекиллери услюплери акъкъында бильгилеринъиз текрарлана ве янъы малюмат изалана.

Эр бир дерсте, назарий малюматны текрарламакъ ве пекитмек ичюн, чешит тюрлю мешгъулиетлер (ишлер) бериле. Сиз беджереджек вазифелер ашагъыдаки ренкли бельгилернен къайд этильген:

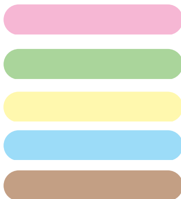

— Къаиделерни эзберле!
— Къаидени текрарла!
— Къаидени къуллан!
— Суаллерге джевап бер!
— Эв вазифеси.

Урьметли балалар, деделеримизден къалма икметли сёзлерни унутманъыз:

Китап — бильги анахтары.
Китап язмакъ — иненен къую къазмакъ.

Дерсликнен къулланыр экенсиз, сизден сонъ ана тилини огренеджек къардашларынъыз акъкъында къайгъырынъыз: олар ичюн де бу китап бильги анахтары, менбасы олсун. Олар да темиз, бюльбер китаптан тувгъан тилимизнинъ гузеллиги, аэнклиги, назариеси акъкъында бильги алсынлар.

Бильги къазанмакъ къыйындыр, бунъа бакъмадан, тиль алемине меракълы сеяаткъа огъурлы ёллар олсун!

ЭДЕБИЙ ТИЛЬ ВЕ ШИВЕЛЕР

1-инджи иш. Берильген метинни дикъкъатнен окъунъыз ве услюбини бельгиленъиз.

Инсан джемиетинде эсас алякъа вастасы факъат агъзавий нутукъ шеклинде олгъан. Биринджи девирлерде язы олмагъан. Джемиет инкишафынынъ невбеттеки басамакъларында осип баргъан икътисадий ве медений талаплар ихтияджы нетиджесинде, язы мейдангъа келе.

Языныпъ пейда олувы эдебий тильнинъ мейдангъа кельмесине себеп ола. Тильнинъ малюм нормаларгъа кирсетильген, малюм къаиделерге бойсундырылгъан шеклине эдебий тиль дейлер.

Эдебий тиль яваш-яваш шекиллене, теракъкъият эте. Эдебий тильнинъ адамлар арасында даркъалмасында мектеп, радио, газета, журнал, бедиий эдебият ве телеяйынлар хызмет этелер. Эдебий тильнинъ вазифеси халкънынъ миллет олып шекилленген девринде юкселе, къуветлене; чюнки миллий эдебий тиль ана шу миллет кишилерининъ бутюн иш фаалиетини къаплап алгъан алда акс эттире.

Миллий эдебий тильнинъ эки шекли бар:

1) язма шекли; 2) агъзавий шекли.

Миллий тиль тюшюнджеси, эдебий тиль тюшюнджесине коре, баягъы кенъ: миллий тиль маалле шивелерини де озь ичине ала, эдебий тиль исе бир я да бир къач эсас шивелер эсасында пейда ола. Башкъа шивелерден эдебий тильге тек айры характерли лексик ве морфологик элементлер сайланып алына.

Меселя, къырымтатар тилинде бир къач шиве бар:

1) шималь (къыпчакъ) шивеси;

2) дженюп (огъуз) шивеси;

3) орта ёлакъ (къарышыкъ огъуз-къыпчакъ) шивеси.

Бу шивелернинъ эр биринде озюне аит фонетик, лексик, грамматик хусусиетлер мевджут. Къырымтатар эдебий тили юкъарыда косьтерильген учь шиведен бирине — орта ёлакъ шивесине эсаслана, чюнки бу шиведе лакъырды эткенлерни эм шималь, эм дженюп шивелеринде лаф эткенлер яхшы анълайлар ве орта ёлакъ шивесининъ фонетик, лексик ве грамматик имкянлары, къалгъан эки шивеге коре, зиядедже, зенгинджедир.

Шуны къайд этмек керек ки, къырымтатар эдебий тилининъ шекилленювинде шималь ве дженюп шивелерининъ вазифеси гъает буюктир.

(А. Меметов)

Метиннинъ кенъ ве тар мевзуларыны бельгилеп, планыны тизинъиз.

2-нджи иш. Ашагъыдаки аталар сёзлерини окъуп, ифаделеген маналарыны изаланъыз.

Тилини унуткъан илини унутыр.

Тили татлы чокъ яшар.

Тиль — акъыл теразеси.

Тильге итибар — ильге итибар.

Тильден эм бал тамар, эм зеэр.

Тиль — къылычтан кескин.

Тиль таш ярар, янъылса, баш ярар.

Татлы тиль, зеэрли тиль ибарелерини насыл анълайсынъыз.

3-юнджи иш. Юкъарыдаки метин ве аталар сёзлерине, ашагъыдаки икметли сёзлерге эсасланып, «Эдебий тиль ве шивелер» мевзусында икяе метинини язынъыз.

Эдебият бу — ойле лакъырды ки, онынъ давушы узакъларгъа кете, о, ойле бир тиль ки, онынъ давушы бинъ йылдан сонъ да эшитиле биле. Эдебият акъыл ве ахлякъ хазинесидир. Эр бир халкъ бу хазиненинъ саиби олмакъ керек.

(И. Гаспринский)

8-инджи СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

2-нджи дерс

4-юнджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Грамматика фени насыл болюклерден ибарет?
2. Синтаксис нени огрене?
3. Сёз бирикмеси деп, насыл бирлешмеге айталар?
4. Сёз бирикмелери насыл чешитлерге болюнелер?
5. Тизимине коре, насыл сёз бирикмелерини билесинъиз?
6. Баш сёзнинъ ифаделенмесине коре, сёз бирикмелери насыл чешитлерде олалар?
7. Сербест сёз бирикмелери, тургъун сёз бирикмелери ве муреккеп сёзлер арасында насыл умумий ве фаркълайыджы хусусиетлер бар?
8. Сербест сёз бирикмелеринде сёзлер озьара насыл багъ усулларынен багъланалар?

5-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Сёз бирикмелерини сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз.

Сёз бирикмелеринин тalиль тертиби:
1. Сёз бирикмесининъ чешити:
   а) тизимине коре;
   б) баш сёзнинъ ифаделенмесине коре.
2. Сёз бирикменинъ багъ усулы.

Джемиль, аягъыны къутарып, къолайсыз кевдесине бакъмадан, оны “янбашкъа” алып, ерден баягъы котерип, дераль аркъасы устюне шыпыргъан. Куреш мейданында, халкъ бир шей анълап оламагъанындан, буюк гурюльти чыкъкъан. Бир такъымлары: «Акъсыз, акъсыз!» — деп багъыргъанлар. Ерли пельван, еринден турып, халкъкъа элини котерип: «Бу — пельван дегиль, арсландыр!» — деген сонъ, халкъ тынчлангъан. Джемильнинъ янында экинджи пельван пейда олгъан. Кене къушакъларны тешкергенлер. Экиси де, санки бир къыяфетте, затен, бири-бирине ошап келе, атта отургъан ерлеринден турып, ерге текрар отуралмай, чешит юрек алыджы сёзлер иле озь ватандашларыны рухландыра экенлер. Джемиль базы бир дакъикъаларда атта шубеге къала башлагъан.

(С. Эреджепова)

6-нджы иш. Берильген сёз бирикмелерини учьке болип язынъыз: а) сербест сёз бирикмелери; б) тургъун сёз бирикмелери; в) муреккеп сёзлер.

Ачыкъ сары, сары тюс, сары тюс антер, козьден чыкъмакъ, козюне чёп тюшмек, козь бебегидай сакъламакъ, козь-къулакъ олмакъ, сёз бермек, сёз язмакъ, сёз алмакъ, тура язмакъ, мектюп язмакъ, баш язысы, дефтердеки язы, къол къоймакъ, къалемни къоймакъ, имза чекмек, аман бермек, тыныш алмакъ, китап алмакъ, кете бермек, бахшыш бермек, баш айландырмакъ, чапып кетмек.

7-нджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланып, исми сёз бирикмелерини асыл этип, бир къач данесини уйдургъан джумлелер ичинде къулланынъыз.

сыфат
замир
сайы
сыфатфииль
гуль

замир
зарф
сыфат
сайы
дюльбер

сайы
сыфат
замир
дёрт

исим
замир
эписи

3-юнджи дерс

8-инджи иш. Ашагъыдаки шиирни окъунъыз. Сёз бирикмелерини сечип, ашагъыдаки джедвельге ерлештиринъиз.

Исми сёз бирикмелери	Фииль сёз бирикмелери

Нидже йыллар ягъмурларнен ташкъан гурь озен,
копюрни де алып кеткен базан еринден.
Бир чокъ инсан бу ерлерде белягъа къалгъан,
копюрсиз кой вахший сельни лянетнен анъгъан.

Бир ялыдан дигерине чыкъам дегенлер,
кямиль уста тапып, мында алып кельгенлер,
сонъ бирлешип, бу дереге копюр тиккенлер;
къыр, чёллерге эмек тёккен, сачкъан, экненлер...
Кичик эдим, бир къыш куню шу копюрден мен
ильки дефа кечип кеттим гъамлы бабамнен.
Эм анъладым: эр бир халкънынъ юрту, ёлу бар,
онъа садыкъ олмакъ керек йигит олгъанлар!..
Ильки дефа шу копюрде далдым хаялгъа:
чабдырылды ашагъыда октемли далгъа,
онынъ эпкин окъталувы, шувултысындан,
афатлардан кучьлю экен Эмек ве Инсан!

(Р. Мурад)

9-ынджы иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Нутукънынъ насыл бир къысмына джумле дерлер?
2. Джумлелер насыл аляметлерге коре тасниф этилелер?
3. Тизимине коре, джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?
4. Макъсадына коре, джумле чешитлерини изаланъыз.
5. Бир теркипли джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?

10-унджы иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Джумлелерни ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз:

а) тизимине коре, чешити;
б) макъсадына коре, чешити;
в) баш азаларнынъ иштирагине коре, чешити;
г) экинджи дереджe азаларынынъ иштирагине коре, чешити.

Амет уянгъанда, анасы Насибе:

— Саба шерифинъиз хайырлы олсун! Буюрынъыз! — деп, сабалыкъ къаве бермекте эди.

— Саба шерифинъиз хайырлы олсун! — деди Амет де, софагъа чыкъып, анасынынъ-бабасынынъ къаве ичип-отургъанларыны корьген сонъ.

— Эвалла, огълум! Балабан акъай ол! Санъа да сабалар хайыр олсун! — ана ве баба, софадан кечип, азбаргъа чыкъаяткъан Аметнинъ артындан ифтихарнен бакътылар.

Амет эвден чыкъкъанда, мектепке даа эрте эди. О, Юкъары парк тарафкъа кете. Даа эрте олса да, кунеш къыздыра. Эр вакъыт япрачыкъларны къыбырдаткъан серин ель де эсмей. Бош адамлар сабадан денъизге, салкъын сувгъа ашыкъалар.

Кокте булут ёкъ. О да, денъиз киби, мас-мавы. Узакъта денъизнинъ уфугъы биле белли олмай. Денъизнен кок, бирге къошулгъан киби, пек буюк. Дюнья къадар! Озю де даима арекетте. Денъиз — гузель. О да кокке бенъзей. Уджсуз-буджакъсыз, муджизели кокни анъдыра...

(Р. Фазыл, Л. Софу)

11-инджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз. Джумлелерни юкъарыда берильген тертипте талиль этинъиз.

1. Яз ели ярдай атны йыкъар.

2. Яз куню атнынъ учь аягъы сувда, бир аягъы унда олур.

3. Язнынъ куню къыш беслер.

4. Язнынъ чёплюги — къышнынъ ашы.

5. Яз джарлынынъ, къыш барлынынъ.

6. Языкълар олсун кечкен кунюме, шукюрлер олсун бугуньки кунюме!

7. Яз ягъмуры тез кечер.

4-юнджи дерс

12-нджи иш. Суаллерге джевап беринъиз.

1. Сойдаш ве айырылма азалар языда насыл токътав ишаретлеринен къайд олуналар?
2. Грамматикаджа джумле азаларынен багълы олмагъан сёзлер акъкъында малюмат беринъиз.
3. Там олмагъан ве азаларгъа болюнмеген джумлелернинъ хусусиетлерини изаланъыз. Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

13-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Кириш сёзлер ве айырылма азаларнен кельген джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

Белли олгъаны киби, арбий хызметке чагъырылгъан яшлар ичюн арбий къанунларгъа бойсунув бираз зор келе. Чюнки анда тертип-низам бам-башкъа. Аскерликке чагъырылгъанлар,

эвлеринде олгъаны киби, истеген вакъытларында ятып, истеген вакъытларында турып оламайлар. Анда базылар шараитке тез алышалар, базылар исе баягъы вакъыткъа къадар къыйнала.

Хусусан, даима сафта юрьмесине алышмакъ пек къыйын ола. Кимерде ялынъыз башынъа къалып ойланмакъ, раатланмакъ озь-озюнънинъ гонъюлинъи алмакъ истейсинъ...

Лякин эписи бир инсан эр шейге алыша, белли бир вакъыт кечкен сонъ, атта шу раатсыз омюрден биле, кет-кете лезет алып башлай. Насыл олса да, сонъундан Ордуда хызметлерини битирип кельген яшлар, энди кечирген вакъытларыны истекнен хатырлайлар, эм арбий хызмет яшлар ичюн эрлик мектеби олгъаныны пек яхшы анълайлар.

(Р. Мурад)

14-юнджи иш. Ашагъыдаки метинни окъунъыз. Бир теркипли джумлелерни кочюрип, синтактик талиль этинъиз.

Эбет, дюньямыз денъише. «Козьлеримде денъишмеген тек бир сен къалдынъ», — дегениме бакъма, анам, мен де денъишмейим. Денъишалмам. Билесинъми, аначыгъым, мен бу ерде бир къафес ичинде яшайым. Меним бу къафес аятым шимди дегиль, йыллар эвельси башланды. Яхшы хатырлайдырсынъ, айырылыгъымыз аскерге алынгъан кунюм башлангъан эди. Бираздан дженк чыкъты. Дженклештим. Эсир олдым. Сонъра мустакъиллигиме къавуштым. Амма сенсиз бу мустакъиллик сакъат ве эксик эди. Санъа къайтаджакъ кунюмни йыллар девамында бекледим. Къайтмадым. Къайталмадым. Санъа къайталмайджагъыма къанаат кетиргенимнен, мени аякъта тута биледжегинъе, аятыма керчек дегер ве анълам бере биледжегинъе инандыгъым эр шейимни акъылымда топлап, бу къафеснинъ ичине толдурдым. Ах, шу аньде, яткъан еринъден башынъны котерип, меним бу къафесиме бакъа бильсенъ! Нелер ёкъ меним бу къафесимде! Мавы козьлеринънинъ мавысындан Гурзуф денъизи, Аюдагъ, Келинкъая, Топкъая ве Адалар; Сары Чёмезнинъ тарласы, азбардаки сылавлы фурун ве Пилибашы; эр баарь акъларнынъ энъ акъы иле чечек ачкъан алма тереклери; Къыдырлезде мезарлыкъ къорасы астында чечек фиделерини отурткъан къызлар; Дервиза куньлеринде байракъ туткъан деликъанлылар ве торгъайлар, сакъсагъанлар, къаратавукълар; къасымда яйлягъа ягъгъан ильк къар... ве мен.

(Дж. Дагъджы)

15-инджи иш. «Алиме Абденнанова — халкъымызнынъ къараманы» серлевалы инша язынъыз. Язаджакъ метиннинъ услюбини бельгилеп, план тизинъиз. Джумлелеринъизде хитап, айырылма ве сойдаш азаларны къулланынъыз.

5-инджи дерс

16-нджы иш. Шиирни окъунъыз. Хитапнен кельген джумлени сечип, дефтерге кочюринъиз, синтактик талиль этинъиз.

Буюк бир къабристан олып корюне
Кечкен отузынджы-къыркъынджы йыллар...
Нидже халкъ ве миллет онъа сюрюне,
Акъсыз олюлерге толды бу ёллар...

Акълымда, огютлер берирди анам:
«Эвлядым, шеитке къульвалла окъу!»
Бугунь миллионларны яныкънен анъам,
Тениме санчыла акъсызлыкъ окъу.

(Ш. Селим)

17-нджи иш. Метинни окъунъыз. Хитапнен кельген джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Олар, энишликлер ичинден, чёллер ортасында котерилип тургъан тёпе ве къургъанлар артындан гизленип кеткенлеринден, ёлда ич бир дубарагъа огърамадылар. Къонакъбайнынъ ёллукъ берген чантасындаки отьмек ве къакъач оларгъа эки куньге — Ор къапусына баргъандже, етти. Ялынъыз сувдан замет чектилер. Ёлларында расткельген гольчиклердеки сув тузлу эди.

— Сагълыкълашмакъ вакъты кельди, достум, — деди Алим Сиваш ялысындаки тарачыкъ ёлнынъ эндегинде аттан тюшип. — Янъы урбанъ, хусусан къаракуль къалпагъынъ, санъа пек яраша. Оны омюрбилля сагълыкъ-селяметликте ташы.

Олар экиси де аз бир вакъыт Сиваш ялысында сусып отурдылар.

— Миша, манъа мектюп язарсынъмы?

— Джан-къурбан, Алим агъа, лякин къайдаларгъа язайым?..

Эм, акъикъатен, ери-дурагъы олмагъан адамгъа мектюп язылырмы?

(Ю. Болат)

18-инджи иш. Метинни окъунъыз. Кириш сёзлернен кельген джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Адети узьре, Джемиль, курешнинъ башламасы иле битмеси арасында чокъ вакъыт кечсе, курешчилер болдургъаныны ве рухтан тюшкенлерини халкъ биле сезгенини билип, курешни даима биринджи дакъкъаларда екюнлер экен. Лякин бу сефер къаршысындаки адам, бир тамла сув киби, Джемильге ошай экен... Ниает, Джемиль, курешчинен бир козь-козьге бакъкъан дакъкъасында, онынъ зияде терлегинини ве артыкъ зияде созулса, эллерининъ таяджагъыны ве курешчининъ эльден сыптырыладжагъыны тюшюнген ве бирден, оны ыргъакъкъа алмай котерип, бир сагъгъа, бир солгъа саллап, аркъасы устюне шыпыртып, коксю устюне элинен баскъан...

Он йыл ичинде ильки кере ерде, бала киби, аджиз яткъан курешчини корьген халкъ пек айретте къалып, бир чокълары куреш мейданына чапып тюшкенлер. Халкъны токътатмакъ ичюн, куреш башына чокъ керелер:

— Тынчланынъыз, эфендилер! Бу ерде къувет укюми бар, куреш догърудыр! — деп багъырмакъ керек олгъан. Ниает, халкъ тынчлангъан.

(С. Эреджепова)

19-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Айырылма азаларнен кельген джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Ай-Петри тюбюнде ерлешкен, къуш ювасына бенъзер, кичик эвнинъ азбарында недендир раатсызлангъан ири, къара козьлю дюльбер къадын тура. Узун сачакълы юнь шалы омузлары устюнден ашагъы саркъкъан. Тюшюнджели козьлерини мавы денъизнинъ кениш уфугъына тикип, ойгъа далгъан. Дженк фелякетинден безген-усангъан яш къадын денъизге, андаки ят гемилерге, биревлернинъ улькесини талайыджы айдутларгъа бакъаракъ, санки кимгедир суаль бермекте: «Инглизлер, я да франсызлар... сизлер кимлерсинъиз? Сизинъ озь топрагъынъыз ёкъмы? Сиз бизлерни не вакъыт тынч быракъаджакъсынъыз?!»

Эбет, ильки эвлядыны-тонгъучыны эеджанлы алда беклеген эр бир ана киби, шу яш къадын да шимди озю ичюн айдын, къуванчлы, тынч шараит истей.

(Р. Фазыл, Л. Софу)

БАГЪЛЫ НУТУКЪ
Китапнен чалышув

20-нджи иш. Ашагъыда берильген китап, эдебият акъкъында фикир ве аталар сёзлерини окъунъыз. Икяе этинъиз: бизим омрюмизде китап насыл вазифени беджере? Китапны насыл окъумалы?

Инсан китаплардан эр шейни тапар. Олар адамны эм кульдюрир, эм агълатыр. Китап саифелеринде биз къышнынъ энъ зеэрли сувукъларында, омюрнинъ энъ адджджы дакъкъаларында юреклерине кирер, къан дамарларында долашыр, тюшюнджелерини, дуйгъуларыны корер, эшитмеген шейлеримизни эшитир, бизге де бильдирирлер.

Китаплар кузьгю кибидирлер. Оларда бутюн омюримиз джанланыр. Юреклеримиздеки энъ чиркин, энъ пис дуйгъуларымызнынъ янындаки энъ гузель ве энъ темиз дуйгъуларымызны да коремиз. Олар бирер ибрет мейданыдыр. Виджданларымыз оларнынъ къатында майышыр, агълар, ишлеримиз догърулыр, юреклеримиз темизленир.

(А. Одабаш)

1. Китап — бильги анахтары.
2. Китап язмакъ — иненен къую къазмакъ.
3. Бильгенинъни сёйле, бильмегенинъни — динъле.
4. Бильги саиби бильгиге тоймаз.

Окъугъан вакъытта, къыскъа языларны алып бармалы: энъ эвеля, муэллифнинъ адыны, окъугъан менбанынъ адыны, серлевасыны (китап, журнал, макъале олсун); не вакъыт, не ерде ве насыл нешриятта дердж олунгъаныны; къач саифеден ибарет олгъаныны; эгер макъале олса, басылгъан журналнынъ дердж олунгъан йылы ве нусхасыны къайд этмели.

Языларны тезис я да конспект шеклинде язмакъ мумкюн.

Тезис — къыскъа шекильде тизильген эсас малюмат, китапнынъ (макъале, лекциянынъ) фикирлери.

Тезистеки язылар малюматнынъ эсас фикрини, гъаесини изченликнен ифаделейлер.

Конспект — китап, макъале, джевап, марузанынъ къыскъартып язылгъан шекли. Конспектке эсас фикир, факт, муэллифнинъ сёзлери, сан ве сайылар, мисаллер языла.

Окъулгъан метинни муэллифнинъ сёзлери иле къайд этмек мумкюн. Бундан гъайры, муэллифнинъ фикирлерини озь сёзлеринъизнен конспектлештирмек мумкюн.

Тезис я да конспект тизюв, маруза я да чыкъышкъа азырлангъанда, пек муим вазифени беджере.

21-инджи иш. Берильген метинни окъуп, мундериджесини тезислер шеклинде язынъыз.

Отузынджы сенелердеки къырымтатар бала эдебиятынынъ шекилленмеси ве осьмесине иссе къошкъан муэллифлернинъ хызмети гъает буюктир. Оларнынъ эсерлеринде акс олунгъан миллий тасвирий васталар муэллифлернинъ бу саада япкъан юксек хызметлерини исбатлайлар.

Яш несильни тербиелев меселеси бу муэллифлернинъ нокътаи-назарындан ич бир вакъытта четте къалмагъаны да эдебият ичюн буюк къазанчтыр. Несильден-несильге етип кельген миллий вариетни темелли огренип, оларны озь эсерлеринде усталыкънен джанландыргъанлары да медений мирасымызнынъ инджилери сайылмакъта.

Бу миллий къазанчлар отузынджы сенелерде иджат эткен муэллифлернинъ эсерлеринде чарелери ве усталыкъларына коре, тасвир олунгъаны ичюн, пек фаркъ этелер. Шу себеп иле бу сенелерде балаларгъа уйгъун эсерлер яратмагъа мувафакъ олгъан баладжанлы шаирлернинъ сырасы шу къабилиетнинъ тесиринде артты.

Бойле корюмли, аджайип бала рухиетини терен анълагъан шаирлеримизден бири Джемиль Кендже отузынджы сенелердеки бала шиириетининъ мевзу ве мундериджесини кенишлетти. Миллий аньанелерни эсерлеринде усталыкъ ве кямилликнен файдаланып, къырымтатар бала шиириетини зенгинлештирди.

(Т. Усеинов)

22-нджи иш. Ашагъыдаки мевзулардан бирине, чыкъыш япмакъ ичюн, план, тезис я да конспект тизинъиз.

«Къырымнынъ энъ дюльбер кошелери», «Сёз чешитлернинъ морфологик хусусиетлери», «Сенинъ адынъ насыл мананы анълата?», «Сен бегенген телевизион яйын акъкъында».

МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

7-нджи дерс

Murеккеп джумле. Багъ усулларына коре, мureккеп джумлелернинъ чешитлери

23-юнджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни ифадели окъунъыз. Муреккеп джумленинъ теркибинде кельген адий джумлелерни къайд этинъиз. Олар озьара насыл усулнен багълангъанлар? Муреккеп джумленинъ интонациясына дикъкъат этинъиз. Муреккеп джумледеки адий джумлелер бири биринен насыл багъ усулынен багъланалар: бири дигерине бойсунмай тизилип келелерми, я да бир къысмы экинджи къысмына таби олып келеми?

1. Ана-бабанъа насыл урьмет этсенъ, санъа да ойле урьмет этерлер. (Ат.с.) 2. Баарь кельгенде, авушыджы къушлар учып келелер. (И.П.) 3. Далгъалар юксек шувултынен къаягъа урула, этрафкъа сув сачрай. (А.О.) 4. Арабаны токътаттылар, Эсма, сыкъ-сыкъ нефес алып, арабанынъ янына якъынлашты. (А.О.)

Муреккеп джумле мана ве интонация джеэттен бирикип кельген эки я да бир къач адий джумледен тизильген ве там фикир ифаделеген джумледир. Муреккеп джумлени тешкиль эткен адий джумлелер бири дигерине эки тюрлю багъ мунасебети иле багъланырлар: **тизме** ве **табили**. Тизме багъынен багълангъан джумлелерде адий джумлелер бирбирине бойсунмайып, таби олмайып, бир сырагъа тизилип келирлер. Меселя: *Огъланлар чокъ юрьдилер, олар ёлда расткельген койлерде чобанлыкъ эттилер. (Мас.)* Табили багъ мунасебетинен бирикип кельген муреккеп джумлелерде къысымлары бири дигерине мана, тизим, интонация вастасынен таби олып келелер. Таби этиджи къысым — **баш джумле**, таби олгъан къысым — **таби джумле** деп адланыр. Меселя: *Ана-бабанъа насыл урьмет этсенъ, санъа да ойле урьмет этерлер. (Ат.с.)*

Санъа да ойле урьмет этерлер деген къысымдан биринджи къысымгъа *насыл шартнен?* деген суаль къоюла. Бойлеликнен, бу джумлени ашагъыдаки схеманен косьтермек мумкюн:

◯ -сенъ, ▭ . (◯ — таби джумле, ▭ — баш джумле)

24-юнджи иш. Ашагъыдаки метинни окъунъыз. Адий ве муреккеп джумлелерни къайд этинъиз. Муреккеп джумлелерни кочюрип язынъыз, къысымларынынъ сайысыны бельгиленъиз.

Догърусыны айтсам, мен озюм де музыка, чалгъы-чагъана авескяры эдим. Якъуб агъам къавалны яхшы чала эди, о, дёрт-беш яшында экенде, манъа ойнамакъны огретти. Якъуб агъам эвге кельсе, аштан сонъ, боюнджакъылар, кумюш дёгмелер иле безели тулуп-зурнадан къавалны чыкъарып чала.«Мен, ерде тёшельген кийиз устюнде, акъай киби, эллеримни котерип, аякъларымны ерге урып-урып, эвеля агъыр ава, сонъра къайтарма ойнайым. Бабам, анам, мени макътап, къанфет яхут джевиз чыкъара. «Аферин, балам!» — деп, манъа узата...

Мааллемизде, яхут шеэрде той, джыйын олып да, чалгъы давушыны эшитсем, дераль анда чапам, чалгъыджыларнынъ чалгъаныны авесликнен динълейим. Адети узьре, тойларда ильки оюн, ильки куреш балалардан башлана тургъан. Балаларны ортагъа тюшюрип, утанмакъ, чекинмек ёкъ, джумле халкънынъ назарыны джельп этемиз. Бир ойнагъан сонъ, мени макътап, текрар ойнаталар. Элиме бакъыр, кумюш акъча туттуралар. Манъа ойнагъаным ичюн берильген акъчаларны чалгъыджыларгъа теслим этмек лязим, мен исе, адетни бильмеген олып, парачыкъларны джебиме къойып, четке чекилем. Буюклер, айнеджилигимни корип, кулюшелер.

(Э. Фаикъ)

25-инджи иш. Шиирни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни тапып, къысымлар озьара таби олгъаныны я да таби олмагъаныны бельгиленъиз.

Акъшам ола, ай догъа,
Къызыл чабакъ аллана.
Уфукъ къангъа бояна,
Елькъанатлар джанлана.

Салкъын тюше, чыкъ къаплай
Чечеклерни, отларны.
Джылкъыджы къарт чыкъара
Къулан чёльге атларны.

Йылдызлы кок озенге
Джая пуллу орьтюсин,
Багъчаларда бульбуллер
Тёшей асрет тюркюсин.

(Э. Шемьи-заде)

26-нджы иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз. Бу джумлелернинъ къысымлары арасында насыл багъ мунасебетлери олгъаныны бельгиленъиз.

О, учакъны эминликнен учув ёлагъына айдап чыкъарды ве, башта моторны бираз ишлетип бакъкъан сонъ, газны арттырып, оны авагъа котере башлады. Амет-Хан асабий алда тишлеринен дудакъларыны сыкъты. Шу ерде эр кес, чым-чырт олып, не олур экен деп, бакъып турды, ве шу аньде акъыл етмейджек адисенинъ шааты олдылар. Учакъ ерге котерильгенинен, ашагъы энип, кене копчеклери ерге тийдилер. Сонъ моторнынъ давушы артты, бираз даа котерильди ве бир кереден мотор давушы, тарс, токътады, «кобра» догъру ерге юварланды ве, къатты урулувдан сонъ, къанатлары къырылды, кевдеси исе эки-учь кере баш устюне чевирильди.

Козь ачып юмгъандже олгъан бу къаза эр кесни айретте къалдырды, олар топларынен къаза олгъан ерге чаптылар. Бахтына, Морозовгъа ич бир шей олмагъан. О, кабинанынъ къапусыны ачып, сагъ-селямет озю чыкъты да, Амет-Хангъа мураджаат этип:

— Сен акълы экенсинъ, мотор акъикъатен бир шейге ярамай, — деди.

Бу вакъиа хусусында лакъырды полк учуджылары арасында чокъ вакъыткъадже девам эткен эди.

(Р. Фазыл, Л. Софу)

27-нджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз, багъ мунасебетлери ве васталарыны къайд этинъиз.

Эфсанелер — халкъ агъыз яратыджылыгъында миллетимизнинъ кечмишини джанландыргъан бир жанр. Несильден несильге кечкен бу жанр халкъымызнынъ миллий чизгилерини меракълы ве муджизевий шекильде икяе эте, олар кичкене икяелер шеклинде айтылалар. Кечмиште олып кечкен вакъиалар, буюльтилип, я да кичильтилип, косьтериле. Бойле олгъанына бакъмадан, олар, окъуйыджылар тарафындан акъикъатен олып кечкен вакъиа оларакъ, къабул олуна, чюнки бутюн бу вакъиалар, инсаннынъ аятынен пек сыкъ багълыдырлар.

Демек, акъикъатен олып кечкен вакъиа оларакъ къабул олунгъан ве кечмишни муджизевий бир шекильде тасвирлеген халкъ икяесине эфсане дерлер.

Къырымнынъ тарихы, табиатынен, бу топракъларда яшагъан халкъымызнынъ урф-адетлеринен багълы олгъан пек чокъ эфсанелер бар. Ондан да гъайры, шеэр ве койлернинъ, озенлер ве къаяларнынъ адларыны, тарихыны икяе эткен эфсанелер де бар.

Бу эфсанелернинъ эписи халкъымызнынъ анъында чокъ сенелер девамында сакъланып кельгенлер, олар, несильден несильге кечип, бизим кунюмизге де етип кельгенлер.

(Эдебият дерслигинден)

8-инджи дерс

Муреккеп джумлелернинъ, багъ васталарына коре, чешитлери

Муреккеп джумлелерининъ къысымларыны багъламакъ ичюн, тюрлю багъ васталар къулланыла.

Багъ васталарынынъ ишлетилювине коре, муреккеп джумлелер **багълайыджылы** ве **багълайыджысыз** чешитлерге болюнелер.

Багълайыджылы муреккеп джумлелерни тешкиль эткен къысымлар бири-биринен ашагъыдаки багъ васталарынен багъланырлар: **багълайыджылар, мунасебетчилер, дереджеликлер, ялгъамалар, нисбий сёзлер** (замирлер).

Меселя: *Асан агъанъдан* ***не*** *бир хабер кельди,* ***не*** *де озю корюнди. (С.С.)*

Яхшы сёз кульдюре, яман сёз ***исе*** *куйдюре.(Ат.с.)*

*Баарь кель****се****, авалар къызар. (Э.Ф.)*

Шу бар ***ки****, имтианларгъа олгъаны-оладжагъы учь кунь къалды. (Э.У.)*

Багълайыджысыз муреккеп джумлелерни тешкиль эткен къысымлар бири дигеринен багълайыджысыз, **интонация** вастасынен багъланырлар.

Меселя: *Эминенинъ сыджагъы чыкъты, о, сыкъ-сыкъ нефес алып башлады. (А.О.) Къартанам мектюпни элине алды, онынъ козьлеринде яшлар пейда олды. (Э.А.)*

28-инджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, къысымлары насыл багъ васталарынен багълангъаныны изаланъыз.

Татар халкъы эвеллерде, эсасен, эки мусульман байрамы япа: къурбан ве ораза байрамлары. Байрам куню джумле эркеклер —

яшлар, къартлар, саба абдест алып, джамиге намазгъа кетелер. Бойле намаз вакътында Багъчасарай джамилери Врангель аскерлеринен сарылып алына, джамилерден чыкъкъан (он секизден алтмыш яшына къадар) эркеклерни, якъалап, Врангель ордусына алып кетелер. Беяз ордуда къызыл ордугъа къаршы хызмет этмек истемеген эркеклерни, вагонларгъа толдурып, Ор бетке дженкке ёллайлар. О унутылмаз фаджиалы куньлери халкъ арасында «Шомпол ярасына даянамадым» тюркюси догъды, беш-он кунь ичинде бутюн Къырымгъа дагъылды. Мезкюр тюркю беязларнынъ джанаварлыгъына, Врангельге къаршы олгъаны ичюн, онынъ муэллифини гизлеселер де, онынъ Ашыр уста экени малюм.

(Э. Фаикъ)

29-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, насыл багъ вастасынен багъланъгъаны изаланъыз.

Иптидаий девирлерде яратылгъан масалларнынъ чокъусы, эльбетте, табиатта олып кечкен, халкъ турмушында меракълы корюнген вакъиалар устюнде къурула эди. Мында айванлар, къушлар, муджизели адиселер иштирак этелер. Девирнинъ басамагъы юксельген сайын, масалларнынъ мундериджеси, айванларнынъ вазифеси ве арекетлери башкъа ренк ала. Масалларда тасвирленген вакъиалар халкънынъ аятына, омрюне даа да якъынлаша, оларда тенкъидий меселелер, сатирик ёнелишлер кениш ер ала. Айванларнынъ, къушларнынъ арекетлеринде, япкъан ишлеринде айры ичтимаий табакъаларнынъ омрю, халкъкъа олгъан мунасебети кинаели шекильде тасвирлене.

(Дж. Бекиров)

30-ынджы иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Муреккеп джумлелернинъ къысымлары насыл васталарнен багъланъгъаныны къайд этинъиз.

1. Яхшы достнынъ файдасы тиймесе де, зарары тиймез.
2. Тар ерге бинъ дост сыгъар, бир душман исе сыгъмаз.
3. Адамнынъ яманы — къаза, яхшысы исе хазнадыр.
4. Бульбульни алтын къафесте тутсанъ да, къуш гуль терегини сагъыныр.

31-инджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни тапып, насыл багъ вастасынен багъланъгъаныны анълатынъыз.

Фукъаренинъ часты — онынъ эв толусы балалары, дей тургъанлар. Бизим аилемизде де докъуз бала олып, энъ кичкенеси

де мен эдим, шу себептен, манъа янъы урбалар да тикильмей эди. Агъаларымнынъ штан-кольмеклери, бири-биринден кечип, энъ сонъунда манъа бериле эди. Шу себептен олса керек, меним штанымда ямавлар эписининъкинден чокъча ола. Аякъкъап меселеси де къолай чезиле, чюнки бизлер, тап сувукъ кузь ягъмурлары ягъып башлагъангъа къадар, ялынаякъ юремиз, сонъ бабам кузьде союлгъан тосуннынъ терисинден эпимизге бирер чифт чий чарыкъ тике, чарыкъларнынъ юньлерини къыркъа эдилер, амма манъа кельгенде: «Зарары ёкъ, юньлери турсун, чокъкъа даянырлар», — деп айтылыр эди, мен де оларнынъ айткъанларына инана эдим. Кимерде агъамлар, бир ерге ашыкъсалар, шашмалап, бири-бирининъ чарыкъларыны алмаштырып, кийген вакъытлары да ола эди, амма менимкилерине кимсе токъунмай, олар юньлю, башкъаларынен адаштырмакъ мумкюн дегиль.

(Дж. Аметов)

Метин насыл усулда язылгъаныны бельгиленъиз.

32-нджи иш. «Къырымтатар миллий байрамлары» серлевалы тариф метинини язынъыз. Бу метинде миллий байрамларымыз неге багъышлангъаныны, насыл тешкиль этильгенини тарифленъиз. Нуткъунъызда адий ве мурекkeп джумлелерни къулланынъыз.

9-ынджы дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

«Окъув, бильги» мевзусында инша язув

33-юнджи иш. Ашагъыдаки метинни дикъкъатнен окъунъыз. Метин насыл услюпте язылгъан?

Сыджакъ бир яз акъшамы эди. Мен иштен къайта эдим. Озюмни бахтлы ис эте эдим. Къантар сокъагъынынъ башында бабамны расткетирдим. Бабам:

— Кель, Садыкъ, сокъакънынъ о бир тарафына кечейик, о тараф даа да тена... Бир шей айтаджакъ олам санъа, — деди ве элини омузыма къойып, янымда адымламагъа башлады. Чардакъ къавехане алдында бир ань токътады, козьлеримнинъ ичине бакъты. Бу акъшам онынъ аркъасы бираз даа къамбурлашкъан киби эди, лякин козьлери севинч ве ифтихарнен парылдагъаныны абайладым.

— Не бар, я, баба? — дедим.

— Муим бир иш. Лякин, мен буны айтмаздан эвель, сенинъ разы олманъ шарт, — деп кулюмсиреди ве девам этти, — разысынъмы?

Мен де кулюмсиреп:

— Разым, баба, — дедим.

— Сенинъ бу янтыкъчылыгъынъ насыл кете?

— Фена дегиль, баба... Фазыл уста локъантанынъ саибинен лаф этеджем, — дей, — меним айлыгъымны элли рубледен алтмыш рублеге чыкъармасыны истейджеги акъкъында айта. Фена адам дегиль... Тюневин ярым чувал ун сатты. Паранынъ ярысыны манъа берди.

— Мен ойле пара истемейим.

— Мен де алмагъа истемедим, зорлап берди. Укюмет малы, дей. Мадам ки, укюмет ишчи ве койлю укюмети, мал да ишчи ве койлюнинъдир, деп фельсефе юрьсете.

— Не исе... Мен сенинъ бу янтыкъчылыкътан вазгечменъни истейим.

— Джиддий айтасынъмы, баба?

— Джиддий айтам.

— Лякин айда алтмыш рубле шакъамы?

— Эбет, эбет.

— Яни анавы ун парасы ичюн исе...

— Ёкъ, Садыкъ, башкъа шей бар!

— Башкъа не япа билирим мен? Элимден не келир? Янтыкъчылыкъ комюр арабаларына куреккнен комюр атмакътан яхшы дегильми?

— Яхшы, эбет. Лякин дюньяда янтыкъчылыкътан да яхшы ишлер бар.

Бабам сусты, бетиме бакъты ве дудакъларынынъ уджунда пейда олгъан тебессюм иле бир анъ козьлери, яшарып, парылдады:

— Мен сенинъ окъуманъны истейим, Садыкъ, — деди. — Окъуп, адам олманъны истейим. Санъа ихтияджым олгъаныны билем. Лякин санъа мухтадж олгъан — ялынъыз мен дегиль... Бутюн миллет, сенинъ киби, яшларгъа бакъа. Бутюн миллетнинъ сизге ихтияджы бар...

Кене сусты. Кене бетиме бакъты. Узериме аладжакъ месулиетимнинъ буюклигини анъламагъа тырышам. Эеджан ичинде эдим. Ёлумызны девам эттик. Бабам:

— Башымыздан кечкенлер башкъаларнынъ да башына кельди, фелякетке, бутюн бир миллет оларакъ, огърадыкъ, Садыкъ, — деди. — Бу миллетни сиз киби яшлар къуртармаса, ким къуртараджакъ?

(Дж. Дагъджы)

34-юнджи иш. Роллерге болип, метинни даа бир кере ифадели окъунъыз (субет иштиракчилери: муэллиф, Садыкънынъ бабасы, Садыкъ). Окъугъанда, мантыкъ ургъу, токътав, суаль, нида интонацияларына риает этинъиз.

35-инджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз. Икметли сёзлернинъ маналарыны озь сёзлеринъизнен изаланъыз.

Бирисини, серлева оларакъ сайлап, инша язынъыз. Инша язмакъ ичюн, ашагъыдаки тевсиени хатырланъыз.

1. Бильген бильгисине ишаныр, бильмеген неге ишаныр?
2. Окъувны севген — окъур, сонъундан гульдай къокъур.
3. Джаиллик — джан азабыдыр.
4. Окъумакъ, язмакъ — иненен къуую къазмакъ.
5. Бильген даа бильмек истер.
6. Бильмемек айып дегиль, огренмемек айыптыр.
7. Окъувсыз бильги ёкъ, бильгисиз кунюнъ ёкъ.

Инша язгъанда, неге эмиет бермели:

1. Инша мевзусыны сечип, бельгиленъиз.
2. Иншаны беян этмек ичюн къуллланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.
3. Иншанынъ тизилювини бельгиленъиз.
4. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий чешит тюрлю текрарланмагъан сёзлер къуллланынъыз.
5. Язгъан фикирлерни «гонълюнъизден кечиререк» озь дуйгъу ве мунасебетинъизни косьтеререк, беян этинъиз.

ТИЗМЕ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

10-унджы дерс

Тизме муреккеп джумлелернинъ багъ усуллары ве багъ васталары

Тизме муреккеп джумлелер эки я да экиден зияде бири бирине бойсунмагъан къысымлардан ибарет олур.

Бу къысымлар озьара интонация ярдымынен ве багълайыджылар вастасынен багъланырлар. Багълайыджы вазифесинде ашагъыдаки васталар къуллланылыр:

тизме багълайыджылар: ***ве, эм, исе, лякин, амма, ёкъса, я-я да, не-не;***

багълайыджы вазифесинде ишлетильген ***да, де*** дереджеликлери.

Меселя: *Куреш аля да девам этмекте, **ве** бу курешнинъ ичинден янъы, бахтияр, тазе бир шей догъмакъта. (Дж.С.) Онъа отурмагъа ер косьтердилер, **лякин** о, разы олмады. (А.М.) Мен бу копеклерни озюме джельп этерим, сен **исе** къачмагъа тырыш. (Э.У.)*

Къошма тизме муреккеп джумлелер

Къошма тизме муреккеп джумлелерде къысымлары тюрлю я да бир вакъыт ичерисинде олып кечкен иш-арекетни бильдирирлер.

Бойле джумлелерде къысымларнынъ хаберлери, эксерий алларда, фииллернинъ бир сой заман шекиллеринен ифаделенирлер.

Меселя: *Кузь келир, япракълар тёкюлир, чечеклер солар, авалар сувур, авушыджы къушлар учып кетер.*

Къошма тизме муреккеп джумлелерни тешкиль эткен джумлелер озьара эки тюрлю багъ васталарынен багъланырлар: **багълайыджысыз** ве **багълайыджылы.** Багълайыджысыз чешитлери интонация ярдымынен багъланыр.

Меселя: *Баягъы дертлер сёкюльди, баягъы адамлар тынчланды. (Э.У.)* [ ] , [ ] .

Багълайыджылы тизме къошма муреккеп джумлелернинъ къысымлары ***ве, эм*** багълайыджылары, ***да, де*** дереджеликлери ярдымынен багъланырлар.

Меселя: *Авалар къызды, ве авушыджы къушлар учып кельдилер. (С.Э.)* [ ] , ве [ ] .

Кузь келеджек де, багъ-багъчалар алтын урба киеджек. (Э.Ф.) [ ] де, [ ] .

36-нджы иш. Ашагъыда берильген адий джумлелерни озьара ***ве, эм*** багълайыджыларынен бирлештирип, къошма тизме murекkep джумлелерини тизинъиз.

1. Ель эсе. Эр ер тозланды.
2. Поезд Альма озени бою кете. Ёлджулар мейва багъчаларыны сейир этип, сукъланалар.
3. Къар ягъа. Эр ер бем-беяз.
4. Ель булутларны учурды. Сыджакъ кунеш пейда олды.
5. Сувукъ чыкъты. Озендеки сув бузлады.
6. Баарь кельди. Авалар къыязды.
7. Ава ачылды. Багъ-багъчалар ешерди.

37-нджи иш. Метинни окъунъыз. Murекkep джумлелерни сайлап, дефтерлеринъизге кочюринъиз. Багъ васталары ве усулларына коре чешитлерини бельгиленъиз.

Тереклернинъ япракълары тёкюльди, ерде отлар-оленлер сарарды-солды. Чюрюк хыяр орькенлери арасында алма тёкюнтиси чокъып юрьген узун къуйрукълы савускъанларнынъ давушы энди къырыкъ ве гъамлы чыкъмакъта. Бу — хайриетке дегиль, тезден ава денъишеджек. Топракъ бузлайджакъ, бельки къар ягъаджакъ. Кузь энди битмек узьре, факъат биткени ёкъ. Къадимий чинарлар сусып, улукъта мазюм акъкъан сувнынъ аэнкине динъленип туралар. Кимерде узакътан, Чаткъал беттен, кучьлю ель эсе, даллар салланып алалар.

(Ш. Алядин)

38-инджи иш. Ашагъыда берильген схемагъа бакъып, къошма тизме murекkep джумлелерни уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

1. [ ] , [ ] .
2. [ ] да, [ ] .
3. [ ] , ве [ ] .
4. [ ] , эм [ ] .

39-ынджы иш. Ашагъыда берильген джумлелерни, токътав ишаретлерини къойып, язып алынъыз. Джумлелердеки иш-арекет насыл вакъыт ичерисинде олып кечкенини анълатынъыз, багъ васталарыны къайд этинъиз.

1. Мен онъа севда олдым ве яш юрегим атеш ичинде къалды. (А.Къ.) 2. Азбарда тавукълар ушкюнелер копек афырмасыны

кесе мышыкъ диварнынъ астындан турып къача. (А.О.) 3. Арабаны токътаттылар Эсма сыкъ-сыкъ нефес алып арабанынъ янына якъынлашты. (А.О.) 4. Чавракъ йылгъасынынъ устюне асылып тургъан туман эксильди боран кесильди сокъакъларлардаки къарлар ириди. (Ш.А.) 5. Далгъалар юксек шувултынен юксек къаягъа урула этрафкъа сув сачрай. (С.С.)

40-ынджы иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, дефтеринъизге кочюрип язынъыз. Виргюллернинъ къоюлувыны изаланъыз.

Чименлерни баарь сюслеген багъча къушларнынъ нагъмелеринен толу. Къарылгъачлар шенъ чивильдешип учушалар чешме фышкъыра. Бу гузеллик ислеринен йигитнинъ козьлери огюнде Академия филиалынынъ заллары ихтиология лабораториялары микроскоплар къыйметли ильмий алетлер ешильтим Арал ландшафты джанландылар: «Шу илядж къокъугъан палата диварлары, беяз къапулар мени сыкъалар. Мындан тез чыкъмам топалласам да хаялым ёлларына тюшмем керек....»

(Р. Муедин)

11-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Нутукъ чешитлери

41-инджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

Нуткъумыз насыл чешитлерден ибарет?
Икяеде не акъкъында сёз юрютиле?
Тариф эткенде, не акъкъында айтыла?
Фикир юрюткенде, насыл мунасебетлер талиль этиле?
Нутукъ чешитлерини насыл суаллернен бельгилемек мумкюн?

Къаиделерни текрарланъыз!

Нуткъумызнынъ эсас чешитлери — икяе, тариф, фикир юрютюв.

Икяеде бир де бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрютиле.

Тариф эткенде, инсанларнынъ, табиатнынъ, эшьяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла. Фикир юрюткенде исе, бир де бир адисе, вакъианынъ себеби, озьара мунасебетлери талиль этиле.

Нутукъ чешитлерини, суаль къойып, бельгилемек мумкюн. Икяеге — *не олды?* Тарифке — *насыл?* Фикир юрютювге — *не ичюн?* киби суаллер къоймакъ мумкюн.

42-нджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни ифадели окъунъыз. Метинлер нутукънынъ насыл чешитинде ве услюбинде язылгъан? Мевзусыны бельгилеп, метинлерге серлева къоюнъыз.

I. Кочьмеге меджбур олгъан къырымтатарлар иджрет ерлеринде буюк зорлукъларгъа расткелелер. Оларнынъ бир къысмы, ерлешкен улькелернинъ авасына арсынамайып я да сытма хасталыгъына огърап, яхут асрет къайгъысына даянамайып, хасталана ве оле, бир къысмы да баба-деде топрагъы олгъан гузель Къырымны, башларындан кечирген фелякетлернинъ адждыларыны анъа-анъа, ильк вакъытларда чешит мухаджир тюркюлерини йырлаяракъ, теселли алалар.

Бойле агъыр бир вазиетте халкъ медений къурулыштан, сенаттан, эдебияттан узакъ ола. Лякин къырымтатарлары, юртларындан не дередже узакъ яшамасынлар, озь эджадтларынынъ топрагъы олгъан Къырымны унутмадылар. Ватанына олгъан севги оларнынъ, миллет оларакъ, сакъланып къалмаларына себепчи олды.

(Э. Къуртумеров)

II. З и я. *(эллеринде эки чемодан. Бирининъ устюне плащыны саркъыткъан. Тааджипнен).* Ба! Шашыладжакъ шей! Не олгъан экен? Джемаат не ичюн мени къаршылап чыкъмады! Шай-шай, Наполеон сеферден магълюп олып къайткъанда, оны да къаршыламагъан эдилер. Лякин менде тек бир гъалибиет! Онъгъа дёнсем — гъалибиет *(дёнер)*, солгъа дёнсем — гъалибиет *(дёнер)*, огге кетсем — гъалибиет... *(Огге адым атаджакъта чемоданына сюрюнип йыкъылыр).* Эльбет, инсан бирден козьге чарпмай. Алимлер алими Эдисон да газета саткъан бир бала эди, лякин сонъра мешур физик олып, ады бутюн дюньяда янъгъырады. Кунь кечер, ай кечер, йыл кечер, бир кунь ола мени де «Мына, коресизми, бу кельген мешур алим Зиядыр!» деп, пармакънен косьтерирлер. Косьтерирлер амма... Шимдилик бу мешурликке азырланмакъ керек: озюмни джиддий ве киббар тутайым, эвден чыкъмайым, элимден китапны тюшюрмейим...

Мени корьгенлер «маш-шалла бу окъумыш адамгъа, не де алим адам экен!» десинлер. *(Къапугъа бакъып)*. Ана! А-наа!

Р е й а н а п т е *(эв ичинден)*. Ким я о, кене багъыргъан *(софагъа чыкъып)*. Огълум, Зекирья, сенсинъми балам? Я къардашынъ Ибрам къайда къалды?.. Вай балам, асла да таныламайсынъ, текмиль земземер олгъансынъ. *(Зияны баштан-аякъ козьлеринен сюзип чыкъкъан сонъ)*. Бакъ сен онъа, башына чёюн кийген, козьлюк такъкъан, бант багълагъан... Валлаий, текмиль земземер олгъан...

З и я. Ёкъ, анай, мен землемер дегиль, лексикографым!

(Ю. Болат)

III. Иптидаий девирлерде яратылгъан масалларнынъ чокъусы, эльбетте, табиатта олып кечкен, халкъ турмушында меракълы корюнген вакъиалар устюнде къурула эди. Мында айванлар, къушлар, муджизели адиселер иштирак эте эдилер. Бойле масаллар саде, къыскъа олып, иптидаий джемиет адамынынъ аятыны, арекетлерини ве вакъиаларгъа мунасебетлерини акс эттире тургъан. Девирнинъ басамагъы юксельген сайын масалларнынъ мундериджеси, оларда тасвирленген вакъиалар муреккеплеше, айванларнынъ ролю ве арекетлери башкъа ренк ала. Масалларда тасвирленген вакъиалар халкъынынъ аятына, омюрине даа да якъынлаша, оларда тенкъидий меселелер, сатирик ёнелишлер кениш ер ала. Айванларнынъ, къушларнынъ арекетлеринде, япкъан ишлеринде айры ичтимаий табакъаларнынъ омюри, халкъкъа олгъан мунасебети кинаели шекильде тасвирленилип башлана. Демек, масаллар сынфий мунасебетлерни ачыкъ-айдын тасвирлеп башлайлар.

Къайсы девирде яратылмасын, масаллар халкънынъ менфаатыны, онынъ яшайышыны енгиллештирмек, яхшылаштырмакъ, залымларны джезаламакъ макъсадынен яратылалар. Бу халкъ арзуларынынъ, истеклерининъ ифадесидир. Инсанлар озьлерининъ келеджеги акъкъында аджайип эсерлер ярата, оларда омюрге, аяткъа сагълам бакъышларны тасвирлеп келе. «Къырымтатар масалында маневий сагълам бир халкънынъ кескин акъыллылыгъы ве къувети джанлы бир шей киби олып корюне, бу кескин акъыллылыкъны, шенъликни ве чыдамлыкъны асырларджа укюм сюргюн султан, хан ве чар зулумлары зеэрлеп оламадылар».

(Дж. Бекиров)

43-юнджи иш. Берильген аталар сёзлерини окъунъыз. Бирисини сайлап, фикир юрютюв метинини языныз. Метининъизнинъ планыны тизинъиз.

1. Сёз — буюкнинъ, сув — кичикнинъ.
2. Сёз, еринде айтылса, сёздир.
3. Сёзнинъ къыскъасы, йипнинъ узуны — яхшы.

12-нджи дерс

Тенъештирме тизме муреккеп джумлелер

Тенъештирме тизме муреккеп джумлелернинъ къысымлары озьара ольчештирилир, оларнынъ арасында олгъан фаркълайыджы ве умумий хусусиетлер бельгиленир, тенъештирилир.

Бойле джумлелернинъ къысымлары шекильдже ве манаджа бири-биринен сыкъы суретте багълы олмазлар.

Тенъештирме тизме муреккеп джумлелердеки къысымлар озьара интонация вастасынен, багълайыджысыз ве **исе** багълайыджысы вастасынен багълана билирлер.

Меселя: *1. Энъ яхшы дост китаптыр, энъ яхшы зенгинлик бильгидир. (Ат.с.)* [ ], [ ].

*2. Денъизге барып, кезинип, раатлангъандже, эки афта кечти, мен **исе** аля даа догъмушларымны корьмедим. (С.Э.)* [ ], исе [ ].

*3. О, яшамакъны севе, яшамагъа бильмегенлер **исе** омюр вакътыны бошуна кечире. (С.Э.)* [ ], исе [ ].

44-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Тизме муреккеп джумлелерни сечип, багъ васталары ве чешитини бельгиленъиз. Тенъештирме тизме муреккеп джумлелерни кочюрип язынъыз ве схеманен тасвирленъиз.

О йылы къыш бирден бастырып кельди, тышта зеэр киби адждждажы сувукъ бар эди. Къар ягъгъан эди, эвлер гъарип ве девамлы сюкюнет ичинде эдилер. Ялынъыз денъиз далгъаларыны, къутургъан киби, къаяларгъа ура. Сессиз эвлердеки сёнген оджакълар башында къадынлар, келинлер яваштан агълай-

агълай, сабаны беклей эдилер. Койге мабюслер Ялтадан Акъмесджитке алып кетиледжек, деген хабер кельди. О акъшам мен пек кеч яттым, тышта къар фуртунасы токътамайып улуй. Кичик къардашларым юкълайлар, анам исе оджакъ башында агълай эди. Мен, тёшегиме ятып, Танърыгъа: «Бабачыгъымы бер!» — деп, ялвара эдим.

(Дж. Дагъджы)

45-инджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланып, бир къач тизме мурекке джумле тизинъиз.

1. ☐, ☐. 2. ☐ , ве ☐. 3. ☐ , исе ☐.

46-нджы иш. Джумлелерни окъунъыз. Мурекке джумлелерни манасы ве багъ васталары боюнджа талиль этинъиз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Ат арабада сыналыр йигит мейданда сыналыр. (Ат.с.) 2. Эмектен дост артар ошектен душман артар. (Ат. с.) 3. Аш — саибинен ярашыр гуль — япрагъынен ярашыр. (Ат.с.) 4. Яхшы сёз кульдире яман сёз куйдюре. (Ат.с.) 5. Къуш ювасыз олмаз инсан эвсиз олмаз. (Ат.с.) 6. Джафер чалышты Сание исе окъувны девам этти. (У.Э.) 7. Юрьмеге бильмеген ёлны бозар сёйлемеге бильмеген лафны бозар. (Ат.с.) 8. Кимерлери яш балачыкъларны къучакълап алып, кокке ата, кимерлери исе чаларгъан сачларыны сыйпайлар. (Дж.А.)

47-нджи иш. Метинни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, дефтерлеринъизге язынъыз. Виргуллернинъ къоюлувыны изаланъыз.

Язнынъ дешетли чиллесинде мен аджеле хызметлерден бошап тынчыкъ шеэрден темиз авалы чименликке чыкъып аз да олса истраат этип оламадым. Шимди къыш къапугъа якъынлангъан вакъытта иштен къуртулып, багъча ичиндеки бу къырмызы тула бинагъа кельдим. Къомшу эвлерде кимсе ёкъ. Оларнынъ саиплери язлыкъ мевсимини битирип шеэрдеки къышлыкъ эвлерине къайткъанлар.

Ава кунешли амма сувукъча. Тосат-тосат рузгяр улуй... асфальт узериндеки япракъларыны айландыра — уюрюльдире сонъра къайдаларгъадыр къувлап алып кете. Рузгярнынъ инъильтиси юрегимнинъ теренликлеринде уюгъан агъыр ислерни къозгъай. Бир заманларда аятымда юз берген сонъ исе текмиль унутылгъан вакъиаларны хатириме кетире. Ичимде хош агъры асыл ола бу агъры — ич бир вакъыт текрарланмайджакъ къыйын ве намуслы генчлигим.

(Ш. Алядин)

48-инджи иш. Ашагъыда берильген сёз чифтлеринен экишер джумле тизинъиз. Бириндже джумледе багълайыджылар сойдаш азаларны багъласынлар, экинджи джумледе исе — муреккеп джумленинъ къысымларыны.

Иш орьнеги:
Оджа — талебе
1. Оджалар ве талебелер мектепке кетелер.
2. Оджа сыныфкъа кирди, ве талебелер ерлеринден турдылар.

Кузь — къыш, гуллер — чечеклер, койлю — шеэрли, озен — денъиз, булут — ель.

13-юнджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Сербест мевзуда язылгъан беян

49-ынджы иш. Метинлерни окъунъыз, насыл усулда язылгъаныны изаланъыз.

I. ... Ава салкъынланып, денъиз арекетке келе башлады. Сонъра денъиз чырайыны сытты. Бираз вакъыт эвель, муляйим къыз киби, юреклерни охшап тургъан денъиз къутурды. Кимгедир ачувланды, кимдендир интикъам алмакъ ичюн, тыныш-тыныш, огюнде юксек къаялар киби, тургъан яргъа окъталды. Мына, къанатларыны керип, салмакълы учкъан акъкъуш киби, бир далгъа келип, яргъа урулды. Лякин такъаты аз, яр къатты. Яргъа бир шей олмады. Ана! Экинджи далгъа келеята. О бириси — даа къоркъунчлы, даа къуветли. Онынъ да бир шей япалмайджагъы белли. Денъиз устю ешилли-коклю. О, копюре. Онынъ чалкъанувындан асыл олгъан шувулты этрафнынъ раатлыгъыны боза. Бельки, шу дакъкъада денъиз устюнде онынъ панджалары арасында абдырагъан, урькен ёлджулар да бардыр. Лякин бу къутурув — олар ичюн дегиль.

(Ш. Алядин)

II. Ёл-излер рузгярнен къуюлып тюшкен япракъларнынъ тюшмесинен орьтюльди. Чырай сыткъан къыр ве дагъларнынъ тёпелерине быланыкъ туманнынъ исли ёргъаны джайылып, кеттикче аша къырларгъа саркъты ве, ниает, орталыкъ бус-бутюн туман эсирлигине тюшип, ер ве кок титсиреп къалды.

Къозгъалгъан табиат инсанларны чёль ве тарлалардан къувалап, юваларына кирсетти. Бу сене Копюрли койнинъ этрафындаки дерелер эр вакъыттакинден октемли бир къуветнен ташып акъмагъа башладылар. Зорлу къыш такъатсызлангъан язнынъ пешинден къувып, куньлер кечтикче, ягъмуры, рузгяры, сувугъы — бутюн салтанатынен етип кельмекте эди.

(Ю. Болат)

Метинлернинъ мундериджесини икяе этинъиз. Мурекквеп джумлелерни насыл чешитте олгъаныны къыяслап изаланъыз.

50-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этинъиз: сиз табиатшынаслыкъ тёгерегине къатнайсынъыз. Тёгерек топлашувында «Табиатны къорув» мевзусында чыкъыш япмалысынъыз. Юкъарыда берильген метинлерге эсасланаракъ, маруза азырланъыз. Нуткъунъызда чешит тюрлю икметли сёзлер, фразеологик ибарелерни къулланынъыз.

51-инджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз эр бирининъ ифаделеген манасыны озь сёзлеринъизнен, анълагъанынъыз киби, тарифленъиз.

1. Баарьдеки арекет — кузьдеки берекет.
2. Баарь кельсе, дагъ устюнде багъ олур.
3. Баарь кельсе, багъ бурьленир, фырсат тюшсе, халкъ тюрленир.
4. Язда башы пишмегеннинъ къышта ашы пишмез.
5. Язнынъ куню къыш беслер.
6. Къышнынъ къары — кузьге берекет.
7. Къышны яздан къаршыла.

Юкъарыда берильген метинлернинъ мундериджесине ве аталар сёзлерининъ маналарына эсасланып, беян язынъыз.

14-юнджи дерс

Къаршылыкъ тизме муреккеп джумлелер

Къаршылыкъ тизме муреккеп джумлелернинъ къысымларында ифаделенген фикир, иш-арекет бири-бирине къаршы къоюлыр.

Эгер джумленинъ биринджи къысмында тасдыкъ мана ифаделенсе, экинджи къысмында инкяр манасы бильдирилир. Джумлелернинъ бу чешити **багълайыджылы** ве **багълайыджысыз** олур:

1. Манъа бакъаджакъ олып, айланды, мен четке бурулдым. (С.Э.) (багълайыджысыз, интонация ярдымынен багълангъан) [ ] , [ ] .

2. Бу байрам тек къартларнынъки дегиль, о, яшлар ичюн де къарарлаштырылгъан. (Э.Ф.) [ ] , [ ] .

Багълайыджылы къаршылыкъ тизме мурекkеп джумлелеринде ***амма, лякин, факъат*** киби багълайыджылар къулланылыр.

Меселя:

*1. Эм Ферат, эм Анифени бир дуйгъу теляшландыра, **лякин** бириси де айтмагъа джесарет эталмай эди. (У.И.)*
[ ] , лякин [ ] .

*2. Эвлерни къурдылар, **амма** анда, яшамакъ ичюн, адам къалмады. (С.Э.)* [ ] , амма [ ] .

*3. Эр кес юкъугъа далды, **факъат** узакъ кошеден бала сеси кельмекте эди. (С.Э.)* [ ] , факъат [ ] .

Бу джумлелернинъ къысымларында тасдыкъ ве инкяр анълаткъан маналар озьара ольчештириле.

Меселя: *Топракъ — **бар**, сув — **ёкъ**. (С.Н.)*

52-нджи иш. Ашагъыда берильген адий джумлелерден ***амма, факъат, лякин*** багълайыджылар ярдымынен къаршылыкъ тизме мурекkеп джумлелерни уйдурынъыз.

1. Даа ерлер къарнен къаплангъан. Дерелерде ириген сувлар шувулдай.
2. Саба ачыла эди. Кимсе эвге къайтмагъа истемей.
3. Кок гудюрдиси эшитильмей эди. Яшын яшнай.
4. Къартбаба терек талдасында тура. Терек тюбюнде сыджакътан нефес алмакънынъ чареси ёкъ.
5. Энвер азбаргъа чыкъаджакъ эди. Атларнынъ кишнегенини эшитип, о, токътады.

53-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Тизме мурекkеп джумлелерни сечип, чешитлерини бельгиленъиз.

Бир дефа акъшам, юзюм джыюв иши биткен сонъ, менимнен берабер чалышкъан молдаванлар денъиз ялысына кеттилер.

Мен ве Изергиль къартий, юзюм асмалары тюбюндеки къою кольгелер алтында денъиз бетке кеткен адамларнынъ къаралары гедженинъ мавы къаранлыгъы ичине синъип келеяткъанына бакъып, сессиз-солукъсыз яттыкъ.

Олар эп кете, йырлай ве кулюшелер. Сагълам тенли, гурь къара мыйыкълы эркеклернинъ къою къувурчыкъ сачлары омузлары устюне тюше, оларнынъ устьлеринде къыскъа елеклер ве кенъ шароварлар. Назик беденли, къою кок козьлю къадынлар ве къызлар да — шенълер, оларнынъ да тенлери — тунч ренкинде. Йипек киби, къара йымшакъ сачлары — дагъыныкъ, джыллы ве хафиф ель, оларны ельпиретип, сачларнынъ уджларына орип багълагъан капиклерни, бири-бирине урып, жангъырдата. Ель кенъиш, тюзгюн далгъанен акъа, амма о, кимерде, насылдыр корюнмез маниаными сычрап кечкен киби, кучьлю шиддет догъуракъ, къадынларнынъ сачларыны башлары этрафында чубалта ве гурьдели ялкъынларгъа бенъзете. Бу ал къадынларны, худжур ве эфсаневий этип, косьтере. Олар бизден эп узакълашалар, гедже ве хаял исе оларгъа дюльбер урбалар кийсетелер.

(М. Горький)

54-юнджи иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Токътав ишаретлеринынъ къоюлувыны изаланъыз.

Такъдир — мераметсиз, шевкъатсыз кяде,
Инсанны чокъ шейден айыра биле,
Амма токътаса да юрек тенинъде,
Энъ сонъки нефесте анъла: дост, илле,
Сени унутмагъан Ватанынъ олсун.

(Ш. Селим)

55-инджи иш. Берильген схемалар боюнджа бир къач къаршылыкъ тизме мурекkеп джумле уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

1. ☐ , амма ☐ .   2. ☐ , лякин ☐ .

3. ☐ , факъат ☐ .

56-нджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Тизме мурекkеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, багълайыджыларны къайд этинъиз.

1. Заваллы къыз, сонъки чул-чубырларыны сатып, кадясына фал ачтыртты, ырым тёктюртти, дуа окъутты, лякин ич бир шей

файда бермеди. (Ю.Б.) 2. Ягъмур токътады, лякин кокте кунеш корюнмеди. (Э.У.) 3. Якъуб онынънен джиддий лакъырды этмеге истеди, амма Нияр бир шей анъламагъа истемеди. (У.Э.) 4. Чокъ ишлер япылды, лякин зорлукълар аля бугунь битмеди. (Ю.Б.)

57-нджи иш. Берильген метинни кечюрип язынъыз. Токътав ишаретлерини догъру къойып, язылувыны анълатынъыз.

Ай энди къаршыдаки къырлар артына гизленди ачыкъ чёльде козьге корюнген тереклер черенлер къаранлыкъ ичине синъип кеттилер. Орталыкъны тынчлыкъ басты ялынъыз чырчырмазинлер ёрулмай. Чёльде аят олгъаныны бильдирмек истеп озь йырларыны созмакъта эдилер. Танъ маалинде бир къач адым кенарда отлар ичинде торгъайлар учып фырылдаша эдилер къаршыдаки къырнынъ тёпеси бирден алланды. Къызарып догъгъан кунеш эп юкъары кок къуббесине котериле эди. Онынъ джыллы муляйим ве тазе шавлелери орталыкъны къаплады бираздан сабанынъ салкъынлыгъыны кунешнинъ сыджагъы денъиштирди. Моторларнынъ гурюльтиси этрафны хош садаларнен толдурып авагъа котерильди.

(Ю. Болат)

15-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Ватан мевзусы узеринде тизильген икяе

Икяе акъкъында бильгилеринъизни текрарланъыз

Икяеде бир де бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрьсетиле.

Икяе кириш, эсас ве нетиджелев къысымларындан ибарет олур. Кириште муэллиф икяе этеджек вакъиа не вакъыт, не ерде ве кимнен олып кечкени изалана. Нетиджелевде тариф этильген вакъиалар акъкъында муэллиф озь фикир ве муляазаларынен пайлаша. Адий икяенинъ тизилювини (композициясыны) ашагъыдаки схеманен косьтермек мумкюн:

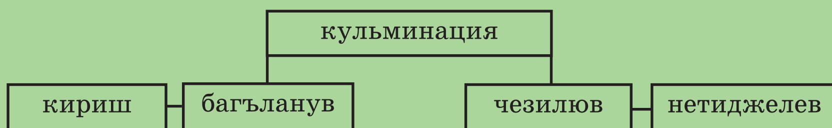

58-инджи иш. Шиирлерни окъуп, насыл мевзугъа багъышланып язылгъаныны таинленъиз. Шиирлернинъ мундериджеси узеринде субет кечиринъиз (эр бир дёртлюкте ифаделенген фикирлерни изаланъыз).

1. Къайдадыр, джюйрекке минип, чапсанъ да,
Думанлар артында ёлсуз къалсанъ да,
Эджнебий топракъта алла олсанъ да,
Козюнънинъ огюнде турсун озь къулленъ —
Сени унутмагъан Ватанынъ олсун.

Дюньяда яп-янъгъыз олмайым, десенъ,
Асрет дерьясына чоммайым, десенъ,
Бульбульсиз гуль киби, солмайым, десенъ,
Узакътан сесленген еллерни динъле —
Сени унутмагъан Ватанынъ олсун.

Такъдир — мераметсиз, шефкъатсыз кяде,
Инсанны чокъ шейден айыра биле,
Амма токътаса да юрек тенинъде,
Энъ сонъки нефесте анъла, дост, илле
Сени унутмагъан Ватанынъ олсун.

(Ш. Селим)

2. Ватанынъ ашкъына яшамакъ керексинъ,
Яшамакъ, яшатмакъ, севдирмек, севмек.
Бунынъчюн чокъ куньлер курешмек керексинъ,
Дегиль ки дешетли зинданда ольмек.

(М. Севдияр)

59-ынджы иш. Ашагъыда берильген аталар сёзлеринден бирини сайлап, Ватан акъкъында икяе языныз. Икяени язгъанда, джумлелеринъизде эпитет, къыяс, ифадели ибарелер киби нутукъ васталарыны къулланынъыз.

1. Ватан севгиси имандыр.
2. Ватансыз адам — йырсыз бульбуль.
3. Ватанынъ — экинджи ананъ.

Кенишлетме тизме муреккеп джумлелер

Кенишлетме тизме муреккеп джумлелернинъ экинджи къысмы биринджи къысымдаки бир де бир джумле азасы акъкъында хабер берип, бутюнлей джумленинъ теркибини, мундериджесини кенишлетир.

Биринджи къысымда кенишлеткен джумле азасы эм баш, эм экинджи дередже азалардан ола билир.

Кенишлетме тизме муреккеп джумлелернинъ тек **багълайыджысыз** чешити къулланылыр.

Меселя: *Сание, тез-тез адымлап, огге кетти, озгъарыджылар онынъ артындан бакъып къалдылар.* (У.Э)

[ ], [ ].

60-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, багъ усулларына коре ве багъ васталарына коре чешитлерини къайд этинъиз.

Анамыз аркъамыздан:

— Биринъиз сыгъырны ахыргъа кирсетсин, о биринъиз де бабанъызгъа сув кетирсин, — деп къычырды. Бекир, сыгъырны кетирмек ичюн, къаршы мааллеге, чобанларгъа кетти, мен де, эвимизден гугюмлерни алып, фурунджы Муареммнинъ чешмесине кеттим. Мезарлыкъ янындан кечип, чешмеге якъынлашаяткъанымда, эки юз метр къадар авлакъта тюкяннынъ огюнде устю къапалы къара бир машина корьдим. Ёлда манъа расткельген сюнгюли аскерлер ичиме гъарип бир къоркъу толдургъан эдилер. Гугюмлерни чешмеден алель-аджеле толдурдым. Бабам тарладан къайтып кельмезден эвель, эвде олмалы эдим. Эр акъшам софрада сувукъ сув олмасы адет олып къалгъан эди. Къардашым Бекир сыгъыр ве эчкилерни ахыргъа къапады, анам эвни сипирди, аш азырлады, софра къойды. Энди бабамызны беклеймиз. Пек яхшы хатырлайым, ач олгъанымдан элимни отьмек табагъына узаттым. Бир парча отьмекни къопарып агъызыма къаптым. Анам манъа серт-серт бакъты, лякин индемеди. Иште, тамам шу аньде пенджереден бириси, санки оданынъ сессизлигини бозмагъа къоркъып, яваштан:

— Тизе...а, тизе, — деди.

(Дж. Дагъджы)

61-инджи иш. Берильген схемаларгъа эсасланып, тизме муреккеп джумлелерни уйдурып язынъыз.

1. Не ☐, не ☐.
2. ☐, лякин ☐.
3. ☐, факъат ☐.
4. ☐, исе ☐.

62-нджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз, ифаделеген маналарыны озь сёзлеринъизнен изаланъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини къайд этинъиз.

1. Дост сёзюни ташлама, ташлап, башынъны къашыма!
2. Зенаатым — къанатым.
3. Инсаннынъ сою — бир, къылыгъы бинъдир.
4. Ишлеген демир тотланмаз.
5. Ишлегеннинъ иши битер, ишсизнинъ куню кетер.
6. Иш севмезни эль севмез.
7. Иш — яшта дегиль, баштадыр.
8. Йигитнинъ сёзю бир олур.
9. Окъув ичюн ёкъ бир къарар, зиядеси бермез зарар.
10. Окъувнынъ сонъуна чыкъмагъан джаильден бетер.
11. Окъувны севген окъур, сонъундан гульдай къокъур.

63-юнджи иш. Метинден тизме муреккеп джумлелерни тапып, дефтеринъизге язынъыз. Оларнынъ эр бир джумлесини, адий джумле киби, синтактик талиль этинъиз.

Ашханенинъ къапусыны бираз аралыкъ эттим, одама кирдим. Дерслеримни бакъмагъа башладым, амма сессизлик ве ашханеде къалгъан кедерли черенъ ичимни эп кемирмекте эди. Креслогъа отурдым, яры къаранлыкъта яваштан «Къызылташ» тюркюсини йырладым:

Вардым къую башына,
Юзюк къойдым ташына.
Ах, нелер кельди, нелер кечти,
Бу генчликте башыма.

Тюркюнен сессизлик даа да терен, даа да теляшлы олды. Турып, ашханеге кирдим. Соба сёнген, чайник сувугъан. Чай бардакълары аля даа маса усьтюнде, сен, ашханенинъ орта еринде скемлеге отурып, оглюгинънен дудакъларынъны къапатып агълай эдинъ.

(Дж. Дагъджы)

Айырыджы тизме мурекекеп джумлелер

Айырыджы тизме мурекекеп джумлелернинъ къысымларында иш-арекет арды-сыра я да невбетнен алмашып оладжагъы бильдириле.

Бойле джумлелернинъ къысымлары озьара ***я, я да, ёкъса, я... я да, де... де*** киби багълайыджылары вастасынен багъланырлар. Бу багълайыджылар эм тек, эм чифт шекиллерде къулланылалар.

Меселя:

*1. Яз дейим, **ёкъса** котек ашарсынъ. (Э.Ф)*

[ ], ёкъса [ ].

*2. **Де** олар кедер этти, **де** озюм хасталандым. (Р.Т.)*

Де [ ], де [ ].

64-юнджи иш. Берильген адий джумлелерни къулланып, айырыджы тизме мурекекеп джумлелерни уйдурып язынъыз.

1. Къар ягъа. Ягъмур сепелей.
2. Язда къартбабама бараджагъым. Къартбабам бизге къышта келир.
3. Капу ачыла. Кимнинъдир аякъ давушлары эшитиле.
4. Кунеш йылтырай. Булутлар кокни къаплай.

65-инджи иш. Метинни окъунъыз. Тизме мурекекеп джумлелерни сечип, чешитлерини ве багъ васталарыны бельгиленъиз.

Акъырындан аякъкъа турам, кибрит чертип, шандамлар усьтюндеки ешиль ве къырмызы чыракъларны якъам. Оданынъ ичинде азачыкъ мавы, азачыкъ да сары ышыкълы эфсаневий муит укюмран ола. Бир талай вакъыт кече. Чыракълар къыза, алевлери тёпеге созула, ельпирей тосат-тосат кучьлю этип чатлайлар. Абдырап, башымны котерем, орталыкъ балавуз къокъуй. Озюм оданынъ ортасында алчакъ курьсю устюнде отурам, аякъларымны огге узата берип, телевизор бакъам. Килим узеринде Серовнынъ «Театр къадынлары» булуна, кечкен асыр тасвирий санатнынъ юксек нумюнеси. О, долап ичинде кошеде къысылып къалгъан, ята эди, апансыздан козюме чалынды.

Огюмде. Ерге джайып къойдым. Онъа де курьсю усьтюнде отурып, де аякъкъа къалкъып, онъдан-солдан козь этем. (Дж.Д.)

66-нджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, синтактик талиль этинъиз. Багълайыджысыз тизме муреккеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, аляметлерини анълатынъыз.

1. Богъазым тутулды, тилим де тутулып къалгъандай олды. (Р.М.) 2. Онъа насылдыр таныш чизгилер корюнген киби олды, о къадынны къайда корьгенини бирден хатырлап оламады. (С.С.) 3. Тимур Абдуллаевич Алименинъ эллери агъырлашкъаныны сезди, о, онынъ ап-акъ кесильген юзюни корьди. (С.С.) 4. Дагъны, ташны ель бозар, адам огълуны сёз бозар. (Ат.с.) 5. Сейдамет деде бу фикирни торунынынъ козьлеринде окъуды, Асие буны анълап шу саат куледжек олды. (Р.А.) 6. Озенчик энди бираз сакин акъмакъта, онынъ чевре-четинде отлар осип чыкъкъан. («Йылд.») 7. Ачув — душман, акъыл — дост. (Ат.с.) 8. Адамларнынъ кольгелери айдынланды, бир аньден сонъ эр шей кене зифт къаранлыгъына чёкти. (И.П.) 9. Къызлардан базылары помидор туршусыны догърады, дигерлери отьмек ве пенир кести, чанакъ-чёльмекни азырладылар. (И.П.) 10. Тама-тама голь олур, акъа-акъа сель олур. (Ат.с.) 11. Шерфе аптенинъ козьлери атешленди, чересине бирден шенълик орьтюльди. (У.Э.)

67-нджи иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, бир къач тизме муреккеп джумле уйдурып, дефтеринъизге язынъыз, багъ васталарыны ве чешитлерини бельгиленъиз.

1. Де [ ], де [ ].   3. [ ], амма [ ].

2. [ ], ве [ ].   4. Я [ ], я [ ].

68-инджи иш. Метинни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

Пенджере огюндеки шымшыр ельден сынып кетер киби ашагъы эгиле сонъра кевдесини тим-тик догърулта. Эбедий ешиль япракълы терек. Оны кичик экенде топрагъы такъымнен Къуш-Къаядан кетирип бу ерде отурткъан эдим энди эппи вакъыт олды. Учь дане эдилер отуртылгъан сонъ экиси къызарды когерди къурып ёкъ олдылар. Пенджере огюндекиси бирден гондже атты ешерди бойгъа кетти. Шимди эв ичинден бакъсанъ тёпеси

корюнмей. Шымшыр — узун омюр ве метинлик тимсали эсап этиле. Кучьлю терек. Пармакъ къадар кесеги сувгъа тюшсе батып кете ойле агъыр. Эвнинъ ичи улькюн, дивардаки саатнынъ елькъуваны къайсы ракъам устюнде экенлиги ачыкъ сечильмей. Куньдюз электрик чырагъы якъып оламайым якъсам козьлерим ёрула яшлана. Эвельде ойле олмай эди. Эвде бу арада озюмден башкъа кимсе ёкъ.

(Дж. Дагъджы)

18-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Нутукъ ве къонушув

Къаиделерни текрарланъыз!

Къонушувнынъ эсас къаиделери

Инсанлар даима бири-биринен лакъырды эте, къонушалар: озьара бильги ве фикирлернен пайлаша, меслеатлашалар, бир шей акъкъында анълашалар. Къонушкъан вакъытта олар бири дигерини динълей, хаберлер айта, бирисининъ язгъаныны окъуй, я да озю яза, демек, нутукънен къуллланалар.

Лакъырды эткен ве язгъан вакъытта не макъсатнен ве кимге мураджаат эткенимизни бильмелимиз.

69-ынджы иш. Агъзавий шекильде достларынъыз, агъанъыз, къардашынъызнен селямлашынъыз. Селямлашкъан сонъ, бир де бир суаль я да риджанен мураджаат этинъиз.

Къонушувнынъ эсас къаиделери

1. Лакъырды эткен вакъытта, сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына арекет этинъиз. Инсанларгъа сёзюнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынъыз.

2. Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этинъиз.

3. Башкъаларны дикъкъатнен динълемеге огренинъиз.

4. Хатыранъызда олсун: субетдешнинъ лафыны больмек ве озюнъиз акъкъынъызда пек чокъ сёйлемек чиркиндир.

5. Субетдешинъизнинъ яшы, табиатыны даима назарда тутмалы ве онъа меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисинъиз.

70-инджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этинъиз: достунъыз, хасталанып, бир афта мектепке кельмеди. Телефоннен багъланып, ал-хатыр сорамакъ ве эв вазифелерини анълатмакъ керек. Роллерге болип, телефонлашув диалогыны тизинъиз.

71-инджи иш. Берильген джедвельге эсасланып, «Къонушув къаиделери» мевзусында сыныфдашларынъыз огюнде чыкъыш япынъыз. Къаиделерни мисаллернен исбатланъыз.

Нутукъкъа къоюлгъан талапларны окъунъыз ве оларгъа даима риает этинъиз.

Нутукъ насыл олмалы?	Бунъа насыл иришмели?
Мундериджели	Беян эткен фикринъиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз.
Изчен	Фикринъизни белли бир тертипте беян этинъиз.
Ифадели	Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланынъыз.
Ерине коре уйгъун	Кимнен ве насыл шараитте лаф эткенинъизни даима назардан къачырманъыз.
Догъру	Теляффюз этюв къаиделерине риает этинъиз, джумлелеринъизни догъру тизинъиз.

72-нджи иш. Шиирни окъунъыз. Шиирнинъ мевзусыны бельгиленъиз. Шиирнинъ мундериджеси узеринде субет кечиринъиз (эр бир дёртлюкте ифаделенген фикирлерни изаланъыз).

Достларгъа

Дава этип, гонъюллерни ынджытманъыз:
Достлукъ сёнер, янып биткен чыракъдайын,
Келеджекке назар ташлап, барышынъыз:
Базыда ель къуветленир, кеткен сайын!

Барышынъыз, бунъа даа имкянлар бар,
Мен де сизге кетиририм чечек, ышыкъ,
Юзюнъизге кунеш кене тёксюн нурлар,
Чыракъ олсун гонъюль охшар сёз — барышыкъ!

(Р. Халид)

73-юнджи иш. Берильген аталар сёзлерини окъуп, ифаделеген маналарыны изаланъыз. Икметли сёзлерден бирисини, серлева оларакъ, сайлап, достлукъ акъкъында инша язынъыз. Метининъизде тизме муреккеп джумлелерни къулланынъыз.

1. Достсуз адам — къанатсыз къуш.
2. Къуш къанатына ишана, инсан — достуна.
3. Сырасы кельгенде, дост ичюн атеште ян.
4. Дост къара куньде белли олур.
5. Эль арасында элли достунъ олсун.
6. Эмектен дост артар, ошектен — душман.

19-ынджы дерс

Инкяр тизме муреккеп джумлелер

Инкяр тизме муреккеп джумлелернинъ къысымларында инкяр манасы ифаделенир. Бойле джумленинъ къысымлары ***не ..., не*** киби текрарлы багълайыджысы вастасынен багъланып келирлер.

Меселя:

*1. Оларнынъ эвинде **не** ашамагъа аш тапылыр, **не** ичмеге сув. (Р.Т.)* не [ ], не [ ].

*2. Тюневин **не** кок гудюрдеди, **не** ягъмур ягъды. (Ю.Б.)* не [ ], не [ ].

74-юнджи иш. Ашагъыда берильген адий джумлелерден инкяр тизме муреккеп джумлелерни уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

1. Тереклернинъ япракълары къыбырдай. Озендеки сувнынъ шувултысы эшитиле.
2. Этрафта чыракъ корюне. Эвлерден бир тюрлю сес чыкъмай.
3. Экрем дерс япа. Исмет шиир эзберлей.

75-инджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Муреккеп джумлелерде баш ве таби къысымларны къайд этинъиз. Токътав ишаретлерини къойып, джумлелерни дефтеринъизге язынъыз.

1.Не айвангъа бир тутам ем не де инсангъа бир авуч ун... (Дж.С.)
2.Тёлемеге не малым бар не акъчам бар тек бир джаным къалды

джанымны алынъыз. (Ю.Б.) 3. Не батакътан къоркъасынъ не гольден. (Ч.А.) 4. Эвинде не савут къалгъан не пенджере. (Ю.Б.) 5. Этраф чыр-чыплакъ. Не эв не терек. (Ч.А.) 6. Факъат Лейля не сенинъ олды не меним гузель эмшире Ватан дженкинде эляк олды. (Р.М.) 7. Сание ичюн не феналыгъы бар эди ве не де — севгиси. («Йылд.»)

76-нджы иш. Аталар сёзлерини окъунъыз, ифаделеген маналарыны озь сёзлеринъизнен изаланъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини къайд этинъиз.

1. Акъыл — акъылгъа пахыл.
2. Акъыл — акъылдан устюн.
3. Акъыллы душман акъылсыз досттан эйидир.
4. Акъыллы ишине бакъар, акъылсыз — тишине.
5. Акъылынъа акъыл къош, ачувынъа — сабыр.
6. Алим олмакъ — къолай, адам олмакъ къыйындыр.

77-нджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Джумлелерде къалдырылгъан вергуллерни къойып, оларнынъ язылувыны изаланъыз.

Амет-Хан исе энди балаларыны да терекни де унутты. Юкъарыдан онынъ козю огюнде ич бир шейнен тенъештирмек мумкюн олмагъан дюльбер манзара ачылды. Бутюн Алупка онынъ аягъы тюбюнде — ем-ешиль багъчалар багълар бем-беяз эвчиклер ... мас-мавы йылтыравукъ денъиз онынъ устюнде кезген катерлер гемилер гуя яваш-яваш йылышып кеткен майыс боджеклерини анъдыралар. Сагъ тарафта Симеиз корюнип тура солда — Мисхор Кореиз Гаспра узеринде маягъы ве мешур «Къарылгъач ювасы» сарайы олгъан Ай-Тодор буруны. Этрафта исе тик къаялар кийик дагълар аман-аман озьлерининъ та къадимий заманларда ильки асыл олгъандаки киби хусусий дюльберликлерини акс этмектелер. Башы узеринде исе къанатларыны джайып эки къартал авелемекте олар Амет-Ханнынъ бутюн дикъкъатыны джельп эттилер. «Ах, бу къанатлар менде олса эди», — деп хаялланды о. Шу къанатларнен даа юксекке котерилип эр бир ерни шеэр ве койлерни насыл этип сейир этеджегини козь огюне кетирди...

(Р. Фазыл)

Метинде олгъан замирлерни тапып, морфологик талиль этинъиз. Бу метин парчасы насыл услюпте язылгъан?

78-инджи иш. Окъунъыз. Тизме муреккеп джумлелерни тешкиль эткен эр бир къысымны, адий джумле киби, талиль этинъиз.

1. **Баарь,** лякин авалар аля даа къызмай. (Т.Х.)
2. Шиддетли ель эсти, эр **ер** къаранлыкъкъа батты. (И.А.)
3. Гедже, амма **айнынъ** сачкъан зиясы этрафны ярыкълата. (Э.Ш.)
4. Къаранлыкълашты, шеэр эалиси юкъугъа далды. (Ф.М.)
5. Ава къызды, къушчыкълар **шенъ** чивильдешелер. (И.А.)
6. Танъ **маали**, койлюлер юкъудан уянмакъта. (Р.М.)

Къайд олунгъан сёзлерни фонетик талиль этинъиз.

79-ынджы иш. Ашагъыда берильген джумлелерден къошма, къаршылыкъ, инкяр маналарыны бильдирген тизме муреккеп джумлелерни айры-айры язып алынъыз. Багълайыджыларны къайд этинъиз.

1. Арабаны токътаттылар, Эсма, сыкъ-сыкъ нефес алып, арабанынъ янына якъынлашты. (А.О.) 2. Чавракъ йылгъасынынъ устюне асылып тургъан туман эксильди, боран кесильди, сокъакълардаки къарлар ириди. (Ш.А.) 3. Чешит идарелерге мураджаат эте, оны кимсе динълемей. (Э.У.) 4. Бала багъыраджакъ олды, лякин сеси чыкъмады. (Э.У.) 5. Мавы ве къаверенки козьлер бири-бирине бакъып къалдылар, бакъышлар бири-бирине синъдилер. (С.С.) 6.Ойнагъанлар яваш-яваш кенаргъа чекильдилер, сонъ гармонь сусты.(Р.М.) 7. Далгъалар юксек шувултынен юксек къаягъа урула, этрафкъа сув сачрай. (С.С.) 8. Чокъ вакъыт кечти, севги ярасы тюзельмеди. (С.С.) 9. Асан агъанъдан не бир хабер кельди, не де озю корюнди. (С.С.)

80-инджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз, ифаделеген маналарыны озь сёзлеринъизнен изаланъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини къайд этинъиз.

1. Акъикъат атеште янмаз, сувда батмаз.
2. Акъикъий сёз акъкъан сувны токътатыр.
3. Алла сабырлы къулуны север.
4. Баарьдеки арекет — кузьдеки берекет.
5. Барлы олгъандже, бильгили ол!

6. Башкъа — тадж, дертке — илядж.
7. Баш сагълыгъы — дюнья барлыгъы.
8. Баш сагъ олсун, мал тапылыр.

81-инджи иш. Метин парчасыны, вергуллерни къойып, кочюринъиз.

Эр йыл баарь кунеши ер **юзюни** къыздырып орталыкъ ем-ешиль **макъаткъа** орьтюнген бинъ бир тюрлю чечек ве ильк ачылгъан **эрылгъанларнен** ярашкъан вакъытта Хыдырлез байрамы эр кес ичюн шенъ ве джошкъун бир байрам ола.

Шу куньлерде мен де эр кес киби къуванам ве севинем. Лякин севинчнен берабер менде бир **раатсызлыкъ** да догъа. Санки пек сагъынгъан бир **мусафиримни** беклеген киби олам я да узакъта ёлгъа кетеджек киби къасеветленип башлайым ве бармагъа ер тапалмай юрем. Къыскъасы шу куньлерде мен озюмни бир тарафтан бахытлы деп экинджи тарафтан исе бахытсыз деп саям. Мына шу экинджи тарафыны башындан башлап этрафлыджа айтмакъ истейим.

(Дж. Аметов)

Къайд олунгъан исимлерни морфологик талиль этинъиз.

82-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

1. Мурат четке чекильди, проводникке ёл берди, о, аджиз кулюмсиреди. (Э.У.) 2. Эсма болдурды, анасы оны къучагъына ала, опе. (А.О.) 3. Къуш ювасыз олмаз, инсан эвсиз олмаз. (Ат.с.) 14. Ибраим тынып отура, къабааты бардыр, ёкъса сен онъа бир шейлер айтынъмы? (И.П.) 5. Нияр, бир шей эшитмеген киби, сусты, онынъ бутюн вуджуды атеш ичинде янмакъта эди. (У.Э.) 6. Джафер чалышты, Сание исе окъувны девам этти. (У.Э.) 7. Базы къоранталар пек муаббет яшайлар, базылары исе къавгъа-давадан къуртулмайлар. («Йылд.») 8. Яхшы сёз кульдюре, яман сёз куйдюре. (Ат.с.) 9. Тек бир Бекмуратовнынъ кулер череси денъишмеди, онынъ козьлери буллюрдай парылдады. (Ю.Б.)

ТИЗМЕ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР
(умумийлештирюв ве текрарлав дерси)

83-юнджи иш. Суаллерге джевап беринъиз.

1. Насыл джумлелерге тизме мураккеп джумле дерлер?
2. Тизме мураккеп джумлелерни тешкиль эткен адий джумлелер арасындаки багъ васталары акъкъында айтынъыз?
3. Тизме мураккеп джумлелерде токътав ишаретлерининъ къоюлувыны хатырланъыз. Мисаллер кетиринъиз.
4. Тизме мураккеп джумлелер акъкъында менимсеген бильгилеринъизни, умумийлештирип, беян этинъиз.

84-юнджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Тизме мураккеп джумлелерни сечип, ашагъыда берильген тертипте синтактик талиль этинъиз.

Шеэрнинъ чети пек яхшы эди, яз вакъты эди. Чёллерде чавдарлар сараргъан, джылап ешерип тура. Пиченлер кебен япылгъан, ешиль тогъай бою узун баджакъ лейлек долаша ве мысыр тилинде мырылдай. Чёллер ве тогъайлыкънынъ артында балабан орманлар узанып кете, орманларда терен голлер бар эди. Папий де мында кулюк ята эди, ахыр-сонъу йымырталарнынъ къабукълары чатлады. Папийчиклер йымырта къабугъындан зар-зорнен чыкъты ве, этрафкъа козь кездирип, ешиль къампа япракъларына бакъмагъа башладылар. Папий озюнинъ бутюн къорантасынен кетти, былт этип, сувгъа тюшти.

(Г. Андерсен)

Тизме мураккеп джумлелернинъ синтактик талили:

1. Мураккеп джумле тизме олгъаныны къайд этинъиз ве исбатланъыз.
2. Мураккеп джумлени тешкиль эткен адий джумлелерни тапып, оларнынъ арасындаки багъ васталарыны бельгиленъиз.
3. Токътав ишаретлернинъ къоюлувыны анълатынъыз.
4. Мураккеп джумлелернинъ теркибиндеки эр бир къысымны адий джумле киби талиль этинъиз.

85-инджи иш. Берильген джедвеллерге эсасланып, «Тизме муреккеп джумлелер» серлевалы ильмий услюпте метин язынъыз. Метининъизде олгъан муреккеп джумлелерни талиль этинъиз.

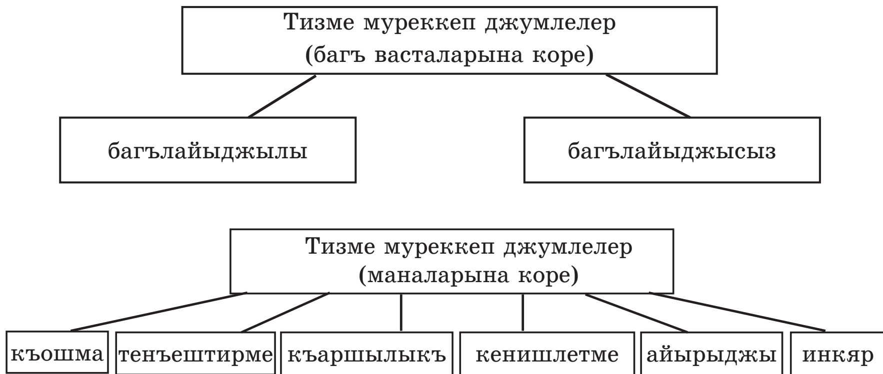

86-нджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Тизме муреккеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, багъланйыджыларны къайд этинъиз.

1. Эр ишнинъ устасы бар, эр устанынъ устазы бар. (Ат.с.) 2. Мына бу талаплардан не ана къуртулып олур, не Керим озю къачып олур. (М.Р.) 3. Ягъмур токътады, лякин кокте кунеш корюнмеди. (Э.У.) 4. Бири куле, дигери агълай. (Дж.А.) 5. Кимерлери яш балачыкъларны къучакълап алып, кокке ата, кимерлери исе чаларгъан сачларыны сыйпайлар. (Дж.А.) 6. Эр кес ашыкъа, эр кес бир янъылыкъ беклемекте. (Дж.А.) 7. Сулейман, ачувындан озь-озюни унытып, атылып тураджакъ олды, лякин мийинде буюк бир агъры дуйды. (Р.А.)

87-нджи иш. Берильген джумлелерни девам этип, ашагъыдаки джумле чешитлерини тизинъиз:

а) сойдаш азалы адий джумле;
б) айны шу багъланйыджынен кельген тизме муреккеп джумле.

Меселя: *Кунь чыкъты ве этрафны къыздырды. (адий джумле)*
Кунь чыкъты, ве ава къызды. (тизме муреккеп джумле)

1. Кунь чыкъты ... .
2. Баарь кельди ... .
3. Дуракъкъа автобус якъынлашты ... .
4. Серин ель эсти ... .

5. Сабадан ягъмур ягъа ... .
6. Аким меракълы китап окъуй ... .

88-инджи иш. Эфсанеден алынгъан парчаны окъунъыз. Тизме мурeккеп джумлелерни сечип, дефтерге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Гузель Арзыны нишанлагъанлар. Нишан дуасына дост къызлары джыйылышкъан, нишан джыйыны япылгъан. Къыш кечкен, ве шенъ баарь кельген. Абий агъанынъ багъчасындаки тереклер, къыз киби, чешит тюсте чечеклернен доналгъан, дюльбер Арзынынъ янакълары, баарь гуллери киби, аллангъанлар.

Къурбан байрамы якъынлаша, тойлар-дюгюнлер сыкълашып башлайлар. Бутюн кой шенъликлер ичинде гъаркъ ола. Арзынынъ тоюны да байрамнынъ дёртюнджи куню япмагъа къарар бергенлер. Той якъынлашкъан сайын, Арзы ялыдаки чешмесинден, тувгъанларындан, багъчасындан, догъып-оськен коюнден айырыладжагъыны хатырлап, къасеветлене экен.

О йылы, кичик Мисхор койчиги учь байрамны бир кереден япкъан: Къурбан байрамы, баарь байрамы, бир де гузель Арзынынъ дюгюни. Ярашыкълы койнинъ шенъ яшлары ве къызлары дам тёпелеринде къоран тепип, «Ай, варирач, варирач» тюркюсини йырлай, дамдан-дама айтышып, явлукъ алып берише экенлер. Энъ шенъ, энъ къалабалыкъ маалле Абий агъанынъ яшагъан мааллеси экен. Мисхор коюнинъ севимли чечеги олгъан Арзы къызнынъ дамлы эвинде, аман-аман бутюн кой халкъы топлангъан. Узакъ койлерден, та Дерекой, Айвасылдан биле, сайгъылы Абий агъанынъ япкъан дюгюнине, пек чокъ мусафирлер, оны севип-сайып, кельгенлер, ёллар, сокъакълар халкънен толгъан.

(«Арзы къыз» эфсанеси)

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Иншанынъ талили

89-ынджы иш. Ашагъыдаки метинни дикъкъатнен окъуп, тар ве кенъ мевзусыны бельгиленъиз.

Къырымтатар халкъынынъ чокъ меракълы ве зевкълы урф-адетлери бар. Олардан бири джыйындыр. Джыйынлар къыш вакъты, койлюлернинъ азбарда, чайырларда ве багъ-багъчаларда, къызгъын ишлери биткен сонъ, кечириле тургъан. Яшлар ве къызлар, бир де-бир достларынынъ эвинде къонушмакъ ве эгленмек ичюн, невбетнен топлаша эдилер.

Топлашкъанлар, къошулып, халкъ йырларыны йырлайлар. Яшлар шакъалаша, лятифелер айтып, кулюшелер.

Джыйында, чешит зевкълы оюнлар ойнап, эгленмек де адет олгъан. Яшларнынъ, «Юзюк», «Телефон», «Къушакъ» киби, оюнлары пек шенъ кече эди.

Истидатлы яшлар ве къызлар озьлери уйдургъан чынъ, мане, шакъаларны койдешлерине такъдим эте эди.

Наврез — шаркъ халкъларында Янъы йыл байрамы. Наврез сёзю эки сёзден ибарет: нав — янъы, рез — кунь. Наврез байрамы кунь ве гедже тенъ олгъан март айынынъ 21-инджи кунюне келе. Наврезде янъы йыл башлай ве баарь келе. Койлерде топракъ ишлери башлай. Къырымтатарларда Наврез байрамыны къадимий девирлерде шерефлеп башлагъанлар.

(А. Велиулаева)

90-ынджы иш. Метинге эсасланып, «Миллий байрамлар» серлевалы инша язынъыз. Язгъан иншанъызны дикъкъатнен окъунъыз ве мевзуны насыл дереджеде толу ачып косьтергенинъизни бельгиленъиз.

Иншанъыз эдебий тиль къаиделерине риает этилип язылгъаныны ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз:

1. Талиль этип, бакъынъыз: фикринъизни беян эткенде, тизилюв джеэттен, багълы нуткъунъызда янълышлар япмадынъызмы?
2. Къулльангъан сёзлеринъиз, истила ве ибарелер ашагъыдаки талапларгъа джевап бермели:

а) сёзлерни асыл лексик маналарында къулланмакъ лязим;

б) ишлетильген услюпке коре, синонимик сыралардан сёзлерни догъру сечип алмалы;

в) бир сёзни бир къач кере текрар къулланмакъ олмай;

г) эдебий тильге аит олмагъан сёзлерни ишлетменъиз.

3. Сёзлерни морфологик джеэттен догъру шекиллерде къулланмакъ керек.

4. Сёз бирикмелери ве джумлелерни догъру тизмели.

5. Сёзлерни озьара бириктирмек ичюн ве джумлелерни багъламакъ ичюн, догъру багъ васталарыны сайламакъ лязимдир.

6. Имля къаиделерине ве токътав ишаретлерининъ къоюлув къаиделерине риает этмели.

ТАБИЛИ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

23-юнджи дерс

Табили муреккеп джумлелер, онынъ багъ усуллары ве васталары

Табили муреккеп джумлелер бири-бирине таби олып кельген эки къысымдан ибарет олурлар. Таби этиджи къысым — **баш джумле,** таби олгъан къысым — **таби джумле** олур.

Табили муреккеп джумлелерде баш ве таби джумле бири-биринен эки тюрлю багъ вастасынен багъланалар:

1) багъланйыджысыз, интонация вастасынен;

2) багъланйыджы васталарнен: **багъланйыджылар** *(чюнки, онынъ ичюн, ки, эгер* ве иляхре*);* **мунасебетчилер** *(сайын, биле);* **дереджеликлер** *(да, де, мы, ми);* **ялгъамалар** *(са, се).*

Табили муреккеп джумлелернинъ къысымлары озьара ашагъыдаки мана хусусиетлеринен багълана билирлер: **мубтеда, хабер, тамамлайыджы, айырыджы, ер, вакъыт, себеп, макъсат, шарт, тарз-арекет, микъдар-дередже, кериллеме.**

Табили муреккеп джумлелерни схеманен косьтергенде, ашагъыдаки шартлы бельгилерден къулланыла:

баш джумле — [ ], таби джумле — ( ).

Мутеда табили
муреккеп джумлелер

Муптеда табили муреккеп джумлелерде таби джумленинъ муптедасы баш джумленинъ муптедасынен нисбетлешип келир. Баш джумледен таби джумлеге ***ким?*** я да ***не?*** суали бериле.

Муптеда табили муреккеп джумлелер эки тюрлю олурлар:

1. Таби джумле баш джумледен эвель келир. Таби джумленинъ хаберинде ***-са, -се*** ялгъамалары олур, олар шарт фииллеринен ифаделенирлер. Баш джумленинъ муптедасы ***о, олар*** замирлеринен ифаделенир.

Таби джумленинъ муптедасы исе ***ким, не*** замирлеринен ифаделенир. Таби джумленинъ муптедасы баш джумленинъ муптедасынен нисбетлешип келирлер.

Меселя:

Ким *эвельдже кельсе,* ***о****, энъ паалы бахшышнынъ саиби олур. (У.И.)*

Базы джумлелерде баш джумленинъ муптедасы, тюшюрильген олып, тек назарда тутулыр.

Меселя:

Ким *гузельдже беджерсе, уста сайылыр. (Р.Т.)*

2. Муптеда табили муреккеп джумлелернинъ экинджи чешити ашагъыдаки хусусиетлерге маликтир:

баш джумле, таби джумледен эвель келип, таби джумлеге ***ки*** багълайыджысы вастасынен багъланыр. Баш джумледе муптеда вазифесинде ***бу, шу*** ишарет замирлери келир, хабер исе ***олур*** сёзюнен ифаделенир.

Меселя:

Шу *бар* ***ки,*** *о, бир вакъыт догъмушларыны корьмеген. (Ю.Б.)*

91-инджи иш. Ашагъыда берильген муптеда табили муреккеп джумлелерни кочюрип язынъыз. Баш ве таби джумлени тапып, баш джумлени, адий джумле киби, синтактик талиль этинъиз.

1. Кимнинъ чантасында не де олса, эписи ортагъа чыкъты. (С.Э.)
2. Къабаат кимде олса, о, разылыкъ сорамакъ борджлу.
3. Ким эвель чыкъса, мукяфатны о, алыр. (Ч.А.)

4. Тек шу бар ки, биз учь куньден берли ягъмурдан бир ерге чыкъып оламаймыз. (С.С.)

5. Мектепке ким бириндджи кельсе, о, копечикке аш бере эди. (С.Э.)

92-нджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа бакъып, муптеда табили мурекkeп джумлелернинъ эр бир чешитине экишер джумле уйдурып, дефтерге язынъыз.

1. Ким ◯ -са, ▭ .   2. [Бу] ки, ◯ .

93-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Мурекkeп джумлелерни сечип, багъ усулына коре, чешитини бельгиленъиз. Табили мурекkeп джумлелерде баш ве таби джумлелерни къайд этинъиз.

Белли олгъаны киби, къырымтатар халкъы Къырымда яшагъан къадимий халкълардан мейдангъа келип, онынъ тили де эски заманлардан башлап, яваш-яваш шекилленип кельген. Къырымда, къадимий заманлардан берли, киммерийлер, скифлер, юнанларнен берабер тюрк къабилелери яшап кельдилер. IV асырдан башлап, тюрк къабилелери ерли киммерийлер, скифлернен къарышып, Къырым халкъынынъ негизини тешкиль этелер. Бу къарышув нетиджесинде, тюрк тили устюн чыкъа, киммерийлер ве скифлернинъ къалымтылары къадимий тюрк тилинде лаф этмеге башлайлар.

Къырымтатар эдебий тили пейда олгъанына къадар, къырымтатар халкъы озь дуйгъуларыны, арзу-истеклерини, къасеветлерини агъыз яратыджылыгъында акс эттире эди. Къадимий заманлардан берли, къырымтатар халкъы агъыз яратыджылыгъынынъ чешит жанрларыны (чынълар, манелер, масаллар, эфсанелер, дестанлар ве тапмаджалар) къулланып кельмекте.

(А. Меметов)

94-юнджи иш. Берильген аталар сёзлерини кочюрип, джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз.

1. Не сачсанъ, оны орарсынъ.
2. Не берсенъ элинъонен, о, кетер сенинъонен.
3. Не еринъ агъырса, джанынъ шу ердедир.
4. Ана-бабанъа не япсанъ, алдынъа шу келир.

95-инджи иш. Берильген джумлелерни окъунъыз. Баш ве таби джумлелерни къайд этинъиз. Токътав ишаретлерини догъру къойып, джумлелерни дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

1. Кене шу къайд этиле ки тенкъид ичюн такъип этмек къатиен ясакъ этиле. (С.Э.) 2. Ким бу мудхиш джанаваргъа бакъса о козьлерини гъайып эте. (Мас.) 3. Ачкъа ким аш берсе о къардаш. (Ат.с.) 4. Тек шусы бар ки Исмет энъ теджрибели реберлерден бири. (Р.А.) 5. Ким де чалса уста экен. (Ат.с.) 6. Имтианнынъ энъ муим шарты шу ки янъы адам бутюн суаллерге тутулмайып джевапланмалы. (З.Н.) 7. Къазанынъа не ташласанъ чомучынъа о чыкъар. (Ат.с.) 8. Ким бу меселени чезе бильсе о акъикъий уста экен. (Ч.А.) 9. Ким ярышта гъалип чыкъса о мукяфатланыр. (Р.Т.)

24-юнджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Адий ве мурекке план

Къаиделерни текрарланъыз!

Метиннинъ планы адий ве мурекке ола билир. Адий план метиннинъ эсас къысымларына къоюлгъан серлевалардан тизилир. Мурекке планнынъ теркибине бир къач суаль кире. Бу суаллер метиннинъ къысымларына къоюлгъан серлеваларнен багълы ве бир къач уфакъ парчалардан ибарет олурлар.

Мурекке план узеринде чалышкъанда, биз малюматны умумийлештирмеге, тертипке чекмеге огренемиз.

96-нджы иш. Ашагъыда берильген метинни дикъкъатнен окъунъыз. Мундериджесине эсасланып, серлева къоюнъыз.

Бедиий эсерлерде инсаннынъ аяты насыл шекильде язылгъанына бакъып, биз эсернинъ жанрыны, джынсыны айырамыз. Эдебият алеминде язылгъан бутюн эсерлер язылув шеклине коре эпос, лирика ве драма киби джынысларгъа болюнелер.

Шиирий шекильде язылгъан эсер лирик эсер сайыла. Лирик эсерлерде аятий вазиетлернинъ тесири алтында пейда олгъан инсаннынъ гъам-къасеветлери тасвирлене. Лирик къараманнынъ

айры тюшюнджелери, дуйгъулары, рухий вазиети, алы шиирий эсернинъ сатырларында косьтериле.

Рус эдебиятында лирик эсерлернинъ шиир, басня, баллада, ода, эпиграмма, поэма киби, чешитлери бар. Къырымтатар ве тюркий эдебиятларында лирик джынысынынъ, шиир, рубаи, гъазель, къошма киби жанрлары бар.

Лирик эсерде шаирнинъ шахсий дуйгъусы ве фикирлери ифаделене. Лирик образларда олгъан дуйгъудашлыкъ сезгиси лирик эсерлернинъ тесирини къуветлендире.

Лирик эсерлерге менсюп бир къач хусусиетлерни айырмакъ мумкюн. Бириндживен, бойле эсерде муэллиф эсернинъ эсас къараманы ола биле. Мында тасвирленген рухиет ички дюньясында муэллифнинъ ички дюньясы косьтериле.

Экинджиден, лирик эсернинъ инсангъа олгъан дуйгъудашлыкъ тесири гъает буюктир. Лирик эсерде бильдирильген дуйгъулар окъуйыджынынъ гонъюль теллерини чимирдете.

Учюнджиден исе, лирик (шиирий) эсерлерде этрафта олып кечкен денъишмелер шаирнинъ дюньябакъышы, ис-дуйгъулары, мунасебети ярдымынен тасвирлене.

Лирик эсерлер, мевзусына коре, фельсефий, ичтимаий лирика, ватанперверлик, ватандашлыкъ, севги, табиат левхасы (пейзаж) лирикасы киби, чешитлерге болюнелер.

(Эдебият дерслигинден)

Ашагъыда берильген анълатманы дикъкъатнен окъуп, метиннинъ планыны тизинъиз.

Къаиделерни текрарланъыз!

Метиннинъ планыны насыл тизмели?

1. Метинни окъунъыз, анълашылмагъан сёзлернинъ манасыны анықъланъыз.

2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

3. Метинни мундериджe джеэттен къысымларгъа болюнъиз.

4. Планнынъ къаралама шеклини язынъыз. Бу планны метиннен тенъештирип бакъынъыз: планынъызда метиннинъ мундериджеси акс олунгъанмы; планнынъ къысымлары бири-биринен багълымы, метиннинъ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?

5. Бу плангъа эсасланып, метинни икяе эте билирсизми?

6. Къаралама шеклини тешкерген сонъ, планнынъ темиз шеклини кочюрип язынъыз.

97-нджи иш. Ашагъады берильген аталар сёзлеринден бирини мевзу оларакъ алып, инша язынъыз. Иншанъызнынъ планыны тизмеге унутманъыз.

1. Джаиллик факъырлыкътан бетердир.
2. Эмек къойсанъ, таш устюне гуль битер.
3. Эмек омюрнинъ зийнетидир.
4. Энъ эшрефи акъылдыр, энъ буюги илимдир, энъ гузели эдептир.
5. Энъ яхшы гузеллик эдеп ве бильги гузеллигидир.

25-инджи дерс

Хабер табили мураккеп джумлелер

Хабер табили мураккеп джумлелерде таби джумле, баш джумленинъ хаберини муайенлештирип, баш джумледен сонъ келир. Баш джумленинъ хабери ишарет ве айырыджы-умумийлештириджи замирлернен ифаделенир, ***ки*** багълайыджысы джумленинъ эки къысмыны багълар.

Меселя: *Меракълысы шунда* ***ки,*** *Тевиде оны эвель де биле экен. (Т.Х.)*

98-инджи иш. Ашагъыда берильген хабер табили мураккеп джумлелерни кочюрип язынъыз. Баш ве таби джумлени тапып, баш джумлени, адий джумле киби, синтактик талиль этинъиз.

1. Бутюн фаркъ шунда ки, бизим къызларымыз пек тербиели ве утанчакълар. (С.С.) 2. Сусувнынъ манасы шунда ки, стакан ерине не тюшюнип чыкъармакъ мумкюн? (Э.А.) 3. Бу китапнынъ меракълыгъы шунда ки, дикъкъатынъны топламагъа меджбур эте. (Р.М.) 4. Фаркъы шунда ки, биз бу баланы озь къызымыз киби къабул эттик. (Б.В.) 5. Меракълысы шунда ки, бу алетнен тек муэндислер дегиль де, экин сачкъан койлюлер де къуллана билирлер. (Р.А.) 6. Бойлеликнен, меселе шунда ки, къую къазгъанда, мукъайт олмакъ лязимдир. (Ч.А.) 7. Энъ худжуры шунда ки, Сервер бир насиатыма къулакъ асмады. (С.Э.)

99-ынджы иш. Ашагъыда кетирильген схемаларгъа эсасланып, бир къач хабер табили муреккеп джумлелерни уйдурып, дефтеринъизге язынъыз. Баш джумлени, адий джумле киби, синтактик талиль этинъиз.

1. [Шунда] ки, ◯ .

2. [Меракълысы шунда] ки, ◯ .

3. [Меселе шунда] ки, ◯ .

100-юнджи иш. Метинден муреккеп джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз ве схеманен косьтеринъиз.

Аксине, шеэрде бундан фена алларны да корьмек мумкюн. Джамилер огюнде турып, намаздан чыкъкъанларгъа: «Фелянча киши сыкъылгъан... гонълюнъизден къопкъаныны беринъиз!» — сёзлери иле мураджаат этип, явлукъ ачкъан гъарип адамлар ёкъсуллыкънынъ къурбаны олдугъына шубе этилемез. Шеэрде бир рус гимназиясы ишлей, анда сийрек-терпек татар балалары да тасиль корьмектелер. Эр мааллесининъ озюнде булунгъан татар мектебининъ дёрт сыныфыны бир оджа, бир ода ичинде невбет-невбет окъутмакъта. Земский мектеплерде сыныфларнынъ оджалары — айры-айры. Мен оларны, о оджаларнынъ эксериесини, саям-севем, о себептен адларыны къайд этмек истейим. Ахмед Нуредин, Ягъя Байбуртлы, Ахмед Нагъаев, Ибраим Меинов, Абдураман Усни, Сулейман Бадракълы, Якъуб Шакир-Али, Осман Заатов... бу генчлер татар балаларына илимфен эсасларыны огретмектелер. Меним ичюн гъает къыйметли бу шеэрде меракълы адамлар да чокъ, олардан энъ олмагъанда, экиси акъкъында эки сёз айтмамакъ ич мумкюн дегиль. Бири — газетаджы Садыкъ. Къуру кевдели, чубарджа бетли, алчакъ гонъюлли, арекетчен бу адамнынъ бир къолу тирсегинден ёкъ, не вакъыт бакъсанъ, чантасы «Терджиман»иле толу. Сокъакъларны, беш-баш доланып, газета даркъатмакъта. Кимсеге пара борджу ёкъ, кимсе онъа борджлу дегиль. Иши-кучю, хаялы... эмели бу — хызмет. Аякъларында даима — йыртыкъ чаблалар, къарны — даима бош.

(Э. Фаикъ)

101-инджи иш. Берильген аталар сёзлерини окъунъыз. Тизме мурекkеп джумлелерни бир тарафкъа, табили чешитлерини экинджи тарафкъа кочюрип язынъыз.

1. Гонълю ачыкънынъ къолу ачыкъ, къолу ачыкънынъ ёлу ачыкъ.
2. Бабанынъ юреги дагъдан буюк, ананынъ юреги денъизден де терен.
3. Ана-бабагъа урьмет этсенъ, озюнъе урьмет корерсинъ.
4. Тильнинъ яхшысы саибине бал едирир, яманы башына беля кетирир.
5. Эмек къойсанъ, таш устюне гуль битер.
6. Биревге яманлыкъ истегендже, озюнъе яхшылыкъ исте.

102-нджи иш. Ашагъыда берильген хабер табили мурекkеп джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Лякин энъ муими шунда ки тешеббюсчи бир шейни эки япмагъа тырышмай. (У.Э.) 2. «Меселе шунда ки къардашым бу ишни пек аджеле япмакъ кереким», — деп элиндеки ярым газета бичиминде кягъыт табагъы косьтерди. (У.Э.) 3. Лякин меселе шунда ки Фариданынъ айткъаны киби эр кеске насип олмай. (У.Э.) 4. Энъ меракълысы шунда ки озю айта озю де куле. (Р.А.) 5. Фаркъы шу ки мен озюмнинъ вазиетимни козь огюне алып Сафиени аджыйым. (Р.А.) 6. Меселе шунда ки бу агълавларнынъ буллюр киби уйрюлип чыкъкъан козьяшларнынъ сонъу олмайджакъ. (И.П.) 7. Меселе ойле ки мен бирден бу телюкели вакъиагъа адым атмаз эдим. (И.П.) 8. Фаркъы шунда ки авалени Акимов дегиль меним акъраным ве реберим Русинов бере. (М.А.)

26-нджы дерс

Тамамлайыджы табили мурекkеп джумлелер

Тамамлайыджы табили мурекkеп джумлелерде таби джумленинъ хабери баш джумледе анълатылгъан мананынъ битмесини талап этер.

Тамамлайыджы табили мурекkeп джумлелернинъ бир къач чешити бар:

1. Баш джумле таби джумледен сонъ келир. Таби джумленинъ хабери шарт фиилинен ифаделенип, *-**са**,* *-**се*** ялгъамаларынен келир. Эки къысымнынъ теркибинде нисбетлешкен замирлер ишлетилир. Олар джумле ичинде тамамлайыджы олып келирлер.

Меселя: ***Сиз*** *кимге мураджаат эткен ол**са**нъыз,* ***онынънен*** *лакъырды этмелисинъиз. (Кимнен лакъырды этмелисинъиз?) (С.Э.)*

2. Тамамлайыджы табили мурекkeп джумлелернинъ экинджи чешитинде таби джумле, баш джумледен сонъ келип, ***ки*** багълайыджысынен багъланыр. Баш джумледе хабер махсус бир сыра фииллернен ифаделенир: *демек, бильмек, корьмек, тюшюнмек, олмакъ, япмакъ, къайд этмек, тариф этмек* ве иляхре.

Меселя: *Шуны* ***тасдыкъламакъ*** *керек* ***ки*** *(нени тасдыкъламакъ керек?), олар бу ишни аля дереджеде беджергенлер. (Э.А.)*

3. Тамамлайыджы табили мурекkeп джумлелернинъ даа бир чешитинде баш ве таби джумле ***мы, ми*** дереджеликлери вастасынен багъланып келирлер. Бойле джумлелерде баш джумле таби джумледен эвель келир.

Меселя: *Анъладынъ**мы**, (нени анъладынъмы?) ананъ тез мында кельсин. (Э.Ф.)*

4. Багълайыджысыз тамамлайыджы мурекkeп джумле.

Интонация вастасынен багълангъан тамамлайыджы табили мурекkeп джумлелерде баш джумленинъ хаберине багълы олып таби джумле келир. Таби джумленинъ хабери баш джумледе анълатылгъан мананынъ битмесини сорар. Баш джумленинъ хабери ***анъламакъ, айтмакъ, дуймакъ, зан этмек, фарз этмек, бильмек*** киби фииллернен ифаделенир.

Меселя: *Тиземизнинъ джошкъун гонълюнден биз* ***анъладыкъ*** *(нени анъладыкъ?), бугунь бир тантана оладжакъ. (И.П.)*

103-юнджи иш. Ашагъыда берильген тамамлайыджы табили мурекkeп джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Сиз кимге мектюп язгъан олсанъыз онынъ иле корюшмек керексинъиз. («Йылд.») 2. Бала не корьсе шуны япар. (Ат.с.) 3. Билесинъми биз бугунь языджылар топлашувына бараджакъ-

мыз. (Р.М.) 4. Корюне ки бу йыл берекет номай оладжакъ. (Р.Т.) 5. Биз эмин эдик тезден бизим аскерлер бутюн фронтларда уджюмге кечер ве душманны бизим топракътан айдап чыкъарыр. (М.А.) 6. Эми-ним ки олар илле келирлер. (А.Д.) 7. Коресизми коюмизнинъ бутюн адамлары башларыны астылар. (Ю.Б.) 8. Ялынъыз шуны къайд этмек керек ки бизге къаршы атылгъан бу фелякетли къара кучьни биз эп бир енъермиз. (М.А.)

104-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Murекkeп джумлелерни бельгилеп, табили муреккеп джумлелерни къайд этинъиз.

Бу интервьюде Амет-Ханнынъ журналистлерге айткъан сонъки ресмий сёзлери ве фикирлери акс эттирильгени ичюн, Е. Месяцевнинъ макъалесинден шу сёзлерни, олгъаны киби, кетиремиз.

«— Озь зенаатынъызгъа мунасебетинъизнинъ эм муим хусусиети неден ибарет? — деп сорай мухбир.

— Эгер бир процент биле ишанч олса, мен машинаны терк этмем, — дей Амет-Хан.

— Энъ севмеген шейинъиз — не?

— Зеин зайыфлыгъы. Сынав учувларында бир де бир шейни унутмакъ, сонъ, энъ эйи алда, вазифенинъ эда олунмаювынен, энъ фена алда исе, фелякетнен битер. Учув вакътындаки янълышлар, зеин ве дикъкъат янълышлыгъыдыр.

— Сынавджы учуджылардан анги бирине айрыджа урьмет этесинъиз?

— Багъышла, аркъадаш, мен оларны бир заман буюк-кичиклерге айырмадым. Амет-Хан эки йылдыз алды. Оларны Иванов да Сидоров да ала биле эди. Иште, меним ишим онъ келе, авада мен эр вакъыт фашистлерни расткетире эдим. Ве шу дакъикъада озюмни урушкъа азырлай эдим: «Къана, Султан, эгер сен оларны урмасанъ, олар сенинъ мукъаддес Ватанынъны, халкъынъны ураджакълар...»

— Сынавджы учуджынынъ тешеббюс косьтермеге акъкъы бармы?

— Къазагъа огърагъан вакъытларда тешеббюс мытлакъ керек. Менджесине, учуджы башта белли олмагъан, лякин учушнынъ муайен вазифеси артында гизленип къалгъан базы «шейлер»ни де сынап бакъмагъа акълы. Лякин буны, бойле адымнынъ кереклигине бутюнлей къаний олгъан сонъ, япмакъ керек.

— Учув интуициясы — не демек?

— Учуджынынъ теджрибеси...»

(Р. Фазыл, Л. Софу)

105-инджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланып, тамамлайыджы табили муреккеп джумлелерни уйдурып язынъыз.

1. (Олар) -селер, [ ] .
2. [Эшиттинъ] -ми, ○ .
3. [Бильдим] ки, ○.
4. [Дуйдыкъ], ○.

106-нджы иш. Метинни кочюрип язынъыз. Муреккеп джумлелерни бельгилеп, тизме ве табили чешитлерини къайд этинъиз.

Мамметни ойле гонъюльсизлик делялети сарып алгъан эди ки, о, кимсени, атта апакъайыны биле, динълемек истемеди. Рессамны къандыраджакъ, догъру ёлгъа саладжакъ бир адам олса, о да къардашы Мамедидир, деп ойланды Зекие. Эртеси куню о, акъайына Мамедининъ эвине бараджагъыны сёйлегенде, Маммет къадынынен къаиль олмады. Афакъанланды.

— Керекмей, ишиме къарышманъыз, — деди серт-серт, — манъа раат чалышмагъа имкян бермейсинъиз. Эм энди кеч олды. Мен артыкъ ишимден чыкътым.

Зекие къоджасыны динълемеди. Мамметке, шубесиз, маневий ярдым, къандырыджы огют, баба насиаты керек, деп ойланды о. Буны, къардашы Мамедиден башкъа, кимсе япып оламаз эди, Зекие, къоджасынынъ шалтырагъан такъдирини къайгъырып, эзиетни онынънен берабер чекти, пайлашты. Бу дуйгъулар оны эртеси куню Мамедининъ эвине алып кельди. Акъшам, еди къарарлары, акъайы эвде ёкъ эди. Олса, ихтимал, дава этер, ёлламаз эди.

(Р. Муедин)

27-нджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Маруза

Маруза бир де бир меселенинъ эсас мундериджесининъ агъзавий беяныдыр.

Маруза, тизим джеэттен, учь къысымдан ибарет олур: кириш, эсас къысым, нетидже. Марузагъа азырлангъанда, эр бир къысым узеринде чалышмалы.

Марузанынъ кириш сёзюнде мевзуны сечип алувнынъ себеплери бельгилене (меселенинъ актуаллиги, макъсады).

Эсас къысымда икяе этильген меселенинъ энъ муим хусусиетлери изалана.

Марузанынъ нетиджесинде мантыкъий хуляса чыкъарыла.

Марузаны язгъанда, ашагъыдаки тертипте иш алып барылмалы

1. Эдебиятны козьден кечирип, мевзуны эр тарафлама огренип чыкъмакъ.
2. Малюматны топлагъанда, динълейиджилерге меракълы оладжакъ фактларны къайд этмек.
3. Ишнинъ планыны тизмек ве онъа бакъып, топлангъан малюматны тертипке чекмек.
4. Эсас меселелерни конспектлештирип, марузанынъ метинини язмакъ.
5. Истилаларны, янъы сёзлерни къайд этмек.
6. Чыкъышта булунгъанда, сёзлерни догъру теляффюз этмек, изченликнен ифадели икяе этмели.
7. Эвде метинни бир къач кере текрарламакъ ве 15-20 дакъикъа девамында марузанынъ мундериджесини беян этмеге огренмек.

107-нджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Мевзусыны бельгилеп, маруза шеклинде мундериджесини икяе этинъиз. Шакир Селим акъкъында бильген малюматнен марузанъызны кенишлетинъиз.

Шакир Селим поэтик образларда терен, оригиналь фикирлер, муляазалар айтмагъа биле. Аят адиселерининъ кимсе корип оламагъан джеэтлерини, хусусиетлерини корьмеге, исрарлы араштырувларда булунмасыны талап эте.

Шаир, эр анги мевзуда язгъанда, поэзиянынъ эсас талабы — образлы фикирлемеге, араштырувлар нетиджесинде янъылыкълар кешф этмеге биле. Инсаннынъ ич дюньясыны терен ачмагъа тырыша.

Шакир Селим «Багъышлав» шиирини язды. Атамызгъа (И. Гаспринскийге), халкъымызнынъ башына кельген беляларны юрек яныгъынен икяе этти. «Бизлер сенинъ киби кунешимизден де, Ватанымыздан да махрум олдыкъ. Лякин динимизни, тилимизни сакълап къалмагъа тырыштыкъ», — дей шаир.

Бу яланджы-фани юртта йыкъынтылар тикленир,
Мермер ташкъа шу мукъаддес ад, исминъни оярмыз.
Акъсызлыкълар ексан олур, адалетли кунь келир,
Къырым узьре сен котерген байракъларны къоярмыз.

(Б. Мамбет)

108-инджи иш. Ашагъыда берильген аталар сёзлерини окъуп, маналарыны изаланъыз. Бирисини язаджакъ марузанъызгъа сайлап, эвде, малюмат топлап, маруза язынъыз.

1. Татлы сёз демир къапуларны ачар.
2. Татлы тиль йыланны ювасындан чыкъарыр, яман тиль — инсанны имандан.
3. Татлы тиль къартны яшарта, къуветсизни къуветлендире.
4. Татлы тиль саибине бал едирир, аджджы тиль — башына беля кетирир.

28-инджи дерс

Айырыджы табили муреккеп джумлелер

Айырыджы табили муреккеп джумлелернинъ таби джумлеси умумий мананы бильдире, баш джуле исе муайен мана анълатыр. Таби джумле баш джумледен чыкъкъан *насыл? кимнинъ? ненинъ?* суаллерине джевап берир.

Айырыджы табили муреккеп джумлелер, тизим ве мана хусусиетлерине коре, эки чешитте олалар:

1. Баш джумле таби джумледен сонъ келир. Таби джумледеки хабер ***-са, -се*** ялгъамасынен кельген шарт фиилинен ифаделенир. Таби джумленен баш джумленинъ теркибинде нисбетлешкен сёзлер ишлетилир. Чифтлеп, бу сёзлерни бойле косьтермек мумкюн: ***кимнинъ ..., онынъ; насыл ..., ойле; ким ..., онынъ*** ве дигерлери.

Меселя: *Омюр девамында насыл бала тербиелесенъ, (насыл инсан ве огъулгъа наиль олурсынъ?) ойле де инсан ве огъулгъа наиль олурсынъ. (Э.Ф.)*

2. Айырыджы табили муреккеп джумлелернинъ экинджи чешитинде баш ве таби джумле ***ки*** багълайыджысы васта-сынен багъланып келирлер. Баш джумле таби джумледен эвель келип, онынъ теркибинде ***ойле бир, о къадар*** киби замирлер ишлетилир.

Меселя: *Бу китапта ойле муджизелер тасвирленген* ***ки***, *(насыл муджизелер тасвирленген?) эр кесни айретте къалдыралар. (Дж. Д.)*

109-ынджы иш. Берильген джумлелерни окъуп, баш ве таби джумлелернинъ ерини ве багъ васталарыны бельгиленъиз.

1. Кимнинъ арабасына минсе, онынъ атыны макътай. (Ат.с.) 2. Саниенинъ алдында мен насыл ялтакъланып юрсем, Сание де меним алдымда ойле ялтакълана. (Р.Т.) 3. Мен артыма бакъып етиштирамадым Ильяс янагъыма ойле шамар тюшюрди ки, аякъ устюнде зорнен турдым. (Р.Т.) 4. Партизанларны гъайып этмеге кельген немселер ойле дубарагъа огърагъанлар ки, яры аскерлерини гъайып этип, табана къувет бергенлер. (Р.Т.) 5. Кийинмеге кийиндим, амма, даа бутюн тюймелеримни тюймелеп етиштирмеден эвель, ода ичерисинде ойле шамата къопты ки, бир ань ичинде ёргъанымны кенаргъа фырлатып, аякъ устюне турдым. (Э.Ф.) 6. Эсерлер арасында ойле сойлары расткельдилер ки, онъа даир ягъдырылгъан муляазаларгъа инанаджагъынъ биле кельмей эди. (Р.Ф.) 7. Эв ве азбар бир къач саат ойле сюкюнет ичине чомдылар ки, атта тавукъларнынъ чивильдиси биле кесильди. (Ю.Б.) 8. Сабри озю эвленеджек къызында насыл къабилиетлер олгъаныны истесе, Алиеде о къабилиетлернинъ эписини тапты. (Э.Ф.) 9. О исе: «Насыл кеткен олсанъ, ойле келирсинъ», — деди. (Ю.Б.) 10. Ойле бир ахмакълыкъ яптым ки, озюмни багъышлап оламайым... (Ю.Б.)

110-унджы иш. Берильген схема узьре айырыджы табили муреккеп джумлелерни уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

1. ◯ -се, ▭ .   2. ▭ ки, ◯ .

111-инджи иш. Компьютер оюнларындан энъ бегенгенинъиз акъкъында метин язынъыз. Метиннинъ услюбини бельгиленъиз. Муреккеп джумлелерни къулланынъыз.

112-нджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни бельгилеп, тизме ве табили чешитлерини къайд этинъиз.

Али-бабанынъ елькенли гемиси, артыкъ денъиз далгъалары устюнде чалкъалана ве Арзыны узакъ Стамбулгъа алып кете.

Бутюн кой шенъликлерден вазгечип, къаралар кийип, бульбуль киби сёйленген къызчыкънынъ къарасыны туткъанлар. Эвельден шенъ тюркюлер сёйлеп акъкъан бол сувлу чешмеси де, бойле бир къоркъунчлы джинаеттен сонъ, яваш-яваш сувуны эксильтмеге ве энъ сонъу, козь яшлары киби тамчы-тамчы акъмагъа башлагъан.

Ялынъыз, ялыда бир кере дюльбер Арзынынъ чалынмасына тамам бир йыл толгъанда, кене шу бааръ акъшамында, ялыдаки чешменинъ суву бол-бол акъмагъа башлай экен. Тамам шу саатте Къара денъизнинъ далгъалары арасындан бир денъиз анасы къучагъындаки баласынен ялыгъа чыкъкъан. Ялыдаки чешмеге якъынлашып, сувдан янгъан адам киби, чешменинъ сумегине дудакъларыны япыштырып ичкен сонъ, эллерини, юзюни ювгъан. Беяз эллеринен чешменинъ ташларыны муаббетнен сыйпап, ялы кенарына ерлешип отургъан. Денъизнинъ коклернен бирлешкен кениш юзюне бакъып, терен тюшюнджеге далгъан. Койге догъру дюльбер юзюни чевирип, ичини чекип, терен бир «ах» чеккен сонъ, текрар денъизнинъ далгъалары арасында гъайып олып кеткен.

Арадан бир къач йыл кечкен, Абий агъа къаариндан ольген. Эслилер къартлангъанлар, яшлар эслилер сырасына кечкенлер.

Мисхор койлюлери эр йыл денъиз анасынынъ къучагъында балачыгъынен ялыгъа чыкъкъаныны, чешмеден къана-къана сув ичкенини корип, пек къоркъуша экенлер.

Амма, онынъ ким экенини, не ерден кельгенини бильмей экенлер.

(«Арзы къыз» эфсанеси)

113-юнджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни, токътав ишаретлерини къойып, дефтеринъизге кочюринъиз.

1. Шимди кене де эвелькиси киби сакинлик укюм сюрмекте исе де бутюн олып кечкен аллар орталыкъкъа ойле бир титислик догъургъан эди ки дигер тереклер де айны алнынъ озь башларына келеджегини беклеп титсинип турмакъталар. (Ю.Б.) 2. Эгер элимни юрегиме къойып ачыкътан-ачыкъ догърусыны айтаджакъ олсам мен бир вакъыт талий мени ондан айыргъаны ичюн окюнмейим деп оламайым чюнки ойле дакъкъалар ойле куньлер ола ки гонълюмни окюнч сарып азап ичинде къыйналам чекишем. (Ю.Б.) 3. Ойле адамлар бар ки олар ичюн джанымны бермеге азырым. (Э.Ф.) 4. Ойле адамлар бар ки сабадан акъшамгъадже оларнен лакъырды этмеге истейсинъ. (Р.Т.) 5. Мен инанмакъ кереким ойле кунь келир ки умют йылдызы манъа узакътан кене липильдеп янар кене къуванчлы бахт нурларыны сачар. (Р.Т.) 6. Омюринъ насыл олса олюминъ де шойле олур. (Ат.с.) 7. Омюр не къадар татлы олса олюм шу къадар аджджы олур. (Ат.с.) 8. Асан акъай буны ойле бир давушнен сёйледи ки эки дакъкъа ичинде орталыкъ чым-чырт олды. (Р.Т.) 9. Япмаз беллединъ эм ойле дубаралар чыкъардым ки атта милициягъа чагъырттылар. (Э.Ф.) 10. Аякъларындан мийине ойле агъры далгъалары келип урулдылар ки Гульджиан шу дакъкъасы эсини джойды. (Р.Ф.)

Вакъыт табили муреккеп джумлелер

Вакъыт табили муреккеп джумлелерде таби джумле олаяткъан иш-арекетининъ вакътыны бильдирип, ***не вакъыт?, къачан?*** киби суаллерге джевап берир.

Тизим ве мана хусусиетлерине коре, вакъыт табили муреккеп джумлелери бир къач чешитке болюнелер:

1. Таби джумле баш джумлеге ***-мы, -ми*** дереджеликлер вастасынен багъланырлар ве баш джумледен эвель ерлешир.

Меселя: *Эвге кирди**ми**, къоранта азаларынынъ кейфиети шу арада котериле. (С.А.)*

2. Таби джумленинъ хабери ***-са, -се*** ялгъамаларынен келип, шарт фиилинен ифаделенир, баш джумленинъ хабери исе шимдики заман я васталы кечкен заман фиилинен ифаделенир. Базы джумлелерде хабер ***бар, ёкъ*** сёзлеринен ифаделенир. Бойле джумлелерде де таби джумле баш сёзден эвель келир.

Меселя: *Бааръ кель**се** (не вакъыт авалар къызар?), авалар къызар. (Ю.Б.)*

3. Таби ве баш джумлелернинъ теркибинде вакъыт манасыны анълаткъан нисбетлешкен сёзлер къулланылыр. Баш джумле таби джумледен сонъ келир.

Меселя: *Бу койге **не вакъыт** кельсенъ (не вакъыт даима той-дюгюнге тюшесинъ?), даима той-дюгюнге тюшесинъ. (У.Э.)*

4. Баш джумле таби джумледен сонъ келип, бири дигеринен багълайыджысыз, интонация вастасынен бирлешип келирлер.

Меселя: *Талебелер мектепке барып етмеген эдилер (не вакъыт зиль чалынды?), зиль чалынды. (У.Э.)*

5. Баш ве таби джумле ***-къанда, -гъанда, -кенде, -генде*** киби ялгъамалар вастасынен багъланырлар.

Меселя: *О, эсас меселеге кеч**кенде,** эр кес сесини кесип, дикъкъатнен динъледи. (не вакъыт эр кес сесини кесип, дикъкъатнен динъледи?) (Ш.А.)*

6. Баш ве таби джумле ***сонъ*** мунасебетчиси ярдымынен багъланалар.

Меселя: *Кузь кельген **сонъ,** авалар бозулып, ягъмурлар ягъмагъа башлады. (не вакъыт авалар бозулып, ягъмурлар ягъмагъа башлады?)* (У.И.)

7. Таби джумленинъ хабери ***берли, киби, -нен*** мунасебетчилеринен кельген сыфатфииль шеклинен ифаделенир.

Меселя: *Дагъгъа киргенлери**нен**, кунеш нурлары корюнмей къалды. (не вакъыт кунеш нурлары корюнмей къалды?)* (Э.Ф.)

8. Таби джумледеки хабер сыфатфиильден ***-да -де, -джа, -дже*** ялгъамалары вастасынен япылгъан алфииллернен ифаделенир.

Меселя: *Мусафирлер кельген**де**, Алим аман еринден атылып турды. (не вакъыт Алим аман еринден атылып турды?) (Э.Ф.)*

114-юнджи иш. Ашагъыда берильген адий джумлелерни къулланып, вакъыт табили муреккеп джумлелерни язынъыз. Багълайыджы вастасында тюрлю ялгъама, дереджелик ве мунасебетчилерни къулланынъыз.

1. Мен эвге къайттым. Меним аптелерим байрамгъа азырлана эдилер.

2. Бизим къоранта багъчада чалыша эди. Мен мектепте эдим.

3. Баарь кельди. Авушыджы къушлар учып кельдилер.

4. Кунь догъды. Сеятчылар ёлгъа чыкътылар.

5. Бутюн ерни кубреледилер. Мысырбогъдай, гурь олып, осьти.

6. Поезд кочьмесине ярым саат къалды. Балалар вокзалгъа кельдилер.

7. Тракторны токътаттылар. Эр ер чым-чырт олды.

8. Дерслер битти. Биз эвге къайтаджакъмыз.

115-инджи иш. Ер ве вакъыт табили муреккеп джумлелерден файдаланып, терджимеийалынъызны язынъыз. Метинде олгъан сайыларны морфологик талиль этинъиз.

116-нджы иш. Берильген джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Машина кочьтими онынъ басамагъына атылып мине. (С.Э.) 2. Алиман акъкъында не вакъыт лаф чыкъса Айрие эр вакъыт индемей тура эди. (Ч.А.) 3. Бир къач адам бир ерге кельдими аман дженк лакъырдысы башлана. (М.А.) 4. Динълеп бакъсанъ ичериден давушлар эшитиле. (Э.А.) 5. Ат севдалары бир ерде топланып джюйрюклер акъкъында лаф ачтылармы о озюнъкини макътай. (Ю.Б.) 6. Ерге ярыкъ тюше башладымы алчачыкъ бойлю бу къадыннынъ козюне юкъу кирмей. (М.Д.) 7. Къандырыджы

джевап алгъаны киби шу саат эеджаны токътады. (И.П.) 8. Башы шинельге тийер-тиймез юкълап къалды. (Ш.А.) 9. Бу сёзлерни эшиткенимнен юрегим еринден кочькен киби олды. (Э.Ф.) 10. Мен къарт арабаджынен эсаплашып битирир-битирмез Диляра къазанны кетирип къойды. (М.А.) 11. Арсланов кеткенинден берли Эскендер эр кунь кечикип къайта. (Ч.А.) 12. Чокъ йыллар кечкен сонъ дженк акъкъында хатырлавлары эксиле башлады. («Йылд.»)

117-нджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланып, секиз дане вакъыт табили муреккеп джумле уйдурып язынъыз.

1. ○ сонъ, ▭ .
2. ○ -ми, ▭ .
3. ○ -дже, ▭ .
4. ○ -се, ▭ .
5. ○ -генде, ▭ .
6. ○ -нен, ▭ .
7. ○ , ▭ .
8. ○ -де, ▭ .

118-инджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини бельгиленъиз (багъ васталарына, усулларына коре). Табили муреккеп джумлелерни талиль этинъиз.

Назик дуйгъулар шаири Абдулла Лятиф-заде Кезлев шеэринде Абиль оджанынъ къорантасында догъды. Онынъ ильк оджасы — озь бабасы олды. Абиль оджа онъа ана тилинен берабер рус тилини де огрете. Бабасынынъ ярдымынен докъуз яшында Абдулла энди улу Пушкиннинъ эсерлерини де сербест окъуп башлай. Кой мектебини тамамлагъан сонъ, о, Симферополь Рушдие мектебине кире. Рушдиени битирген сонъ, гимназиянынъ единджи сынфына кире. Лякин Абдуллагъа гимназияны битирмек къысмет олмай. Бир дефа дерс маалинде оджа балалардан бирине: «Ах, сени къоюн!» — деп къычыргъанда, Абдулла бунъа зияде акъаретленип, еринден атылып тургъан ве оджагъа: «О, къоюн олса, демек сиз чобансынъыз», — дей. Абдулла бу сёзлери ичюн къайда олса олсун, окъув укъукъындан марум этилип, гимназиядан чыкъарыла. Оны, керчектен де ич бир ерге окъувгъа къабул этмейлер. Абиль агъа чокъ тырыша, чокъ чарелер коре, лякин чар мемурлары огълунынъ окъув ёлуны текмиль къапаткъанларына эмин олгъан сонъ, Абдулланы 1908 сенеси Стамбулгъа ёллай.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Инсан къыяфетининъ тарифи

119-ынджы иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз. Эр бирининъ мундериджесине эмиет берип, услюп ве мевзуларыны къайд этинъиз.

I. Мен энди, пармакъ эсабы иле, он дёрт яшына кирем. Койде экенде, уп-узун фидандай осе эдим. Бир-эки йыл арасында этлендим, мучелерим къабарды... Къыз чагъына кирдим десем оладжакъ. Агъызым, буруным яшлыкъта тюзгюн эди. Этленген сонъ даа ярашты. Къумрал сачлар къоюрды, о къадар осьти, башыма сыгъмай. Кузьгюге бакъып-бакъып, озюми бегенем. Приютта шай да балабан яхшы кузьгюлер бар, янындан айырыладжагъым кельмей. Найленен мен приютнынъ энъ балабан къызларындан сайыламыз. О да мен яшта, тек бираз нечар озю де сарышын тарта. Бетинде сепкиллиси де бар. Лякин аялама къою дегиль, сийрек-серпек. Сачлары да сарышын, менимкидай гурь дегиль. Мавы козьлери бетине пек яраша. Агъызы, дудакълары оймакъ киби. Озю шеэрли олгъанынамы, бильмем, юрюши, ойланашы, лакъырдысы биримизге ошамай. Илле сеси пек хош. Лакъырды эткенде, сеси къулакъкъа пек назлы уруна. Оджапчелеримиз оны да Къуддусдай айыра, севелер. Севильмейджекдай да бир къыз дегиль. Пек табиатлы, пек акъыллы, пек де варымлы.

Асты бойдан-бой магъаза, устю — экинджи къаты, буюк пенджерелерден, кениш одалардан ибарет мухтешем бинада, къырымтатар балаларыны рус тилинде окъутмакъ ичюн, шеэр идареси тарафындан махсус мектеп ачылгъан эди. О вакъытта рушдиеде, айтувлы Хан-мааллесинде ве дигер мааллелердеки мектеплерде окъумакъта олгъан балалар, озь мектеплеринден чыкъып, бу мектепте экинджи невбет окъувгъа кирмеге меджбур этильген эдилер.

(А. Ильмий)

II. Биз Багъчасарайда Туз базары янында земство мектебинде окъугъан вакъытымызда, шеэрнинъ урьметли, зиялы адамларындан бири, оджамыз Эмирали Къаишев эмек, ишкирлик, усталыкъ акъкъында сёз чыкъкъанда, Ашыр устадан мисаль кетире

эди. Ашыр уста мектепнинъ учь сынфыны битирген. Факъыр адамнынъ баласы эди ки, отьмекке, кийимге мухтадж олып, илериде окъуп оламагъан. Амма о, кучьлю ираде, эмек, гъайрет нетиджесинде, озь саньаты саасында юксеклерге котерильген.

Эмирали Къаишев 1904 сенеси Багъчасарайда драма дернеги мейдангъа кетирген, озю, махсус «Къувушта янгъын» пьесасыны язып, санагъа къойгъан, 1923 сенеси субетлери юреклеримизден ич силинмез! Симферопольде докъуз йыллыкъ нумюне ве теджрибе мектебинде окъугъан вакътымызда белли композиторымыз Асан Рефатов бизге музыка дерси бере, хор тёгереги ишлерини алып бара эди. Бир дефа Кучюк-Озенбашлы, авескяр кеманеджи Мемет хор тёгереги мешгъулиетине кеманесини алып кельди.

— Чаласынъмы? — деп сорады ондан Асан Рефатов.

— Э! Текаран... — деди утанып, къызарып Мемет.

— Элинъе бу алетни алдынъмы, оны, Ашыр устанынъ кеманеси киби, сёйлендирмейджек олсанъ, быракъ, кеманени чекиштирме, — деди оджа. — «Я бу девейи кутьмели, я бу диярдан кетмели». Гъайрет эт! Бельки, Ашыр уста киби, шанлышерефли уста олурсынъ.

(Р. Фазыл)

III. Бизлер тахтадаки арифлерни язаяткъанда, эр баланынъ башы уджунда, бойнуны азачыкъ къыйышча тутып, эпимизнинъ язаяткъанымызны тебессюм ве муляйимликнен тешкерип тургъан бу оджа — Абдурешид Медиев эди.

Медиев юксек бойлу, сарышын, арыкъ черели, кок козьлю ве гъает яваш сёйлеген, муляйим муамеле саиби ве эр кеске гъает буюк тазим, урьмет косьтерген бир зат эди. Онынъ бутюн арекети, тербиеси ве эдеби, акъикъатен, зиялылар ичюн, бир нумюне эди. Башындаки Ялта къалпагъы, бойнундаки къаттырма якъасы, эллериндеки манжетлери ве устюнде кок костюми онъа айрыджа шырныкълыкъ ве ярашыкълыкъ бере эдилер. Бу адамнынъ пек буюк гъайретини, метанетини, сабырыны ве себатыны тариф этмек ве оны язып косьтермек бизим ичюн пек кучь, чюнки онынъ тарифи битмез-тюкенмез саифелер тешкиль этер эди.

О, бир рус тили оджасы олмакъле берабер, онынъ биринджи хызмети Къарасувбазар шеэриндеки бутюн зиялыларны озюне якъынлаштырув эди ки, бу огъурда буюк тешвикъат япмакъ керек олды. О, къыскъа бир вакъыт ичерсинде зиялыларнынъ, бутюн Къарасувбазар халкъынынъ сайгъы ве севгисини къазанды ки, бу озь башына олмады. Бунынъ ичюн о, гедже-куньдюз зиялыларнен ве джемаатнынъ алдында юрген белли-башлы адамларнен субетлер, музакере ве мунакъашалар алып барувда чокъ къувет сарф этти.

(С. Ильясов)

120-нджи иш. Метинлер боюнджа суаллерге джевап беринъиз:

1. Муэллифлер озь къараманларынынъ образларыны насыл тарифлей?

2. Инсанларнынъ тышкъы къыяфетлери ве табиат чизгилерини тасвирлейиджи васта, ибаре, эпитетлерни сечип алынъыз.

121-инджи иш. Юкъарыда берильген метинлерге эсасланып, бир де бир инсаннынъ табиатыны ве къыяфетини тарифлейиджи беян язынъыз.

Беян язмагъа азырланув тертиби:

1. Метинни окъунъыз.
2. Метиннинъ мевзусынен багълы сёз ве ибарелерни язып алынъыз.
3. Беянынъызны насыл нутукъ чешитинде язаджакъсынъыз (икяе, тариф, фикир этюв)?
4. Насыл нутукъ услюбинден къулланаджакъсынъыз (лакъырды, бедиий)?
5. Беяннынъ планыны тизинъиз.
6. Беяннынъ къысымларыны озьара багъламакъ ичюн, насыл сёзлер, ибарелер, джумлелерни къулланаджакъсынъыз?
7. Беяннынъ къаралама шеклини тешкерип, хаталарыны тюзеткен сонъ, кочюрип дефтеринъизге язынъыз.

31-инджи дерс

Себеп табили муреккеп джумлелер

Себеп табили муреккеп джумлелерде таби джумле баш джумледеки иш-арекетининъ себебини анълатыр ве ***не себептен? не ичюн?*** киби суаллерге джевап берир.

Багъ васталарына коре, бойле джумлелер **багълайыджылы** ве **багълайыджысыз** олурлар:

Меселя: *Балалар, дефтеринъизни теслим этинъиз, (не себептен дефтеринъизни теслим этинъиз?) чанъ къакъылды. (Э.Ф.)* (багълайыджысыз)

Таби джумле баш джумледен сонъ келир.

Багълайыджылы себеп табили муреккеп джумлелернинъ къысымлары ***чюнки*** багълайыджысынен багъланырлар.

Меселя: *Бу, адамларнынъ юреклеринде нефрет, исьян котере, (не себептен бу, адамларнынъ юреклеринде нефрет, исьян котере?)* ***чюнки*** *олар озь юртларыны джан-юректен севе эдилер. (З.Н.)*

Багълайыджылы себеп табили джумлелернинъ таби джумлеси баш джумлеге ***ичюн*** мунасебетчиси я да сыфат-фиильге къошулгъан чыкъыш келиши ялгъамасынен де багълана билир.

Меселя: *Оджа кельмегени* ***ичюн*** *(не себептен дерс олмады?), дерс олмады. (Э.У.) Яшагъан коюмиз уфакъ олгъаны****дан*** *(не себептен бир къач кунь ичинде хабер бутюн сокъакъларны айланып чыкъты?), бир къач кунь ичинде хабер бутюн сокъакъларны айланып чыкъты. (Т.Х.)*

122-нджи иш. Ашагъыда берильген схемалар узьре себеп табили муреккеп джумлелерни уйдурып, дефтеринъизге язынъыз. Баш джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

не ичюн?

1. ▭ , ○ . (багълайыджысыз)

2. ▭ , чюнки ○ . (багълайыджылы)

3. ○ ичюн, ▭ . (мунасебетчи)

4. ○ -дан, ▭ . (*-дан, -ден* келиш ялгъамасы)

123-юнджи иш. Сыныфдашларынъыз ***не ичюн?*** деген сёзюнен башлагъан суаллер уйдурсынлар. Сизлер исе бу суаллерге толу джевапларны язып, бу джумлелернинъ чешитини бельгиленъиз; баш ве таби джумлелерни къайд этинъиз.

124-юнджи иш. Ашагъыда берильген адий джумлелернинъ эр бир чифтинден себеп табили муреккеп джумлелер тизип, дефтеринъизге язынъыз.

1. Меним агъам рессамджылыкъ мектебине окъумагъа кирди. О, ресим сызмагъа пек севе. 2. Йыланларны ольдюрмек олмай. Олар — файдалы махлюкълар. 3. Къартанам хасталанды. Адиле

экимни чагъырмалы. 4. Ай-Петри ёлу пек узун ве энъишли-ёкъушлы эди. Сеятчылар болдурдылар. 5. Гульзар — акъыллы, шенъ ве мераметли къыз. Янъы сыныфдашлары оны бегендилер. 6. Буз чатлап, экиге болюнди. Аюв балачыгъыны сув акъымы ачыкъ денъизге алып кетти.

125-инджи иш. Ашагъыда берильген баш джумлелерге себеп табили джумлелерни уйдурып, табили муреккеп джумлелер тизинъиз. Дефтеринъизге язгъанда, токътав ишаретлерини догъру къоюнъыз.

1. Ресуль пек азды, ... 2. Сыджакъ урба киймек керек олды, ... 3. Биз бугунь къартбабамызгъа ярдым эттик, ... 4. Мен тарих дерслерини пек севем, ... 5. Китап энъ яхшы достумыздыр, ... 6. Мен иншамны сонъунадже язып оламадым, ... 7. Биз пек ашыкъа эдик, ...

126-нджы иш. Ашагъыда берильген себеп табили муреккеп джумлелерни язып, багъ васталарыны бельгиленъиз.

1. О, магълюбиетке огърамады, чюнки алыш-вериш къаиделерини, усул ве ёлларыны къарт Тайгъакъ онъа яхшы огретти. (Р.А.) 2. Мусафирлернинъ гонъюллеринде белли дередже енгиллик пейда олды, чюнки олар эндиден сонъ де бу меселени чезювде бутюн месюлиетликни озь бойнуна алгъаныны ис эттилер. (Р.А.) 3. Факъат козьлеген ерине урып оламады, чюнки Сеитбекир, атиклик этип, къулакътозу ерине тирсегини къойды. (Р.А.) 4. Бекирнинъ бир озю япаджакъ ишни оларнынъ бир топу япып оламаз деп, ёлгъа чыкъты. (Р.А.) 5. Мусафирлер, той олмагъанына юректен языкъсынып, догъмушларынынъ эвинде бир гедже яттылар да, къайттылар. (Р.А.) 6. Бунынъ нетиджесинде къуруджылыкънынъ кейфиети олдукъча зайыфлаша, анда джиддий эксиклер бар. (Р.А.) 7. Айны муддетке бельгиленген ишлер юз процент толдурылмады, отькен айларындан къалма бордж огдеки айгъа кечирильген сонъ, план баягъы кергинлешти. (Р.А.)

127-нджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Арамызда сенинъ киби низам бозуджылар олгъанына энъ эвеля бизлер къабаатлымыз йымшакълыкъ этип айын-оюнлар ичюн фурсат беремиз. (Р.А.) 2. Оны лафындан таныгъан киби олды онынъ

къуруджылар акъкъында язгъан очерклерини о мытлакъа окъуй. (Р.А.) 3. Артыкъ озь огютлерини онъа аскъы оламагъанындан меслеатлары Сервер Махмудовичке мусбет тесир эте. (Р.А.) 4. Буны озюне ляйыкъ корьмегенинден озюни бойле ярдымгъа мухтадж адам деп саймай. (Р.А.) 5. Тевиде артыкъ ич бир ерге шикяет язалмагъанындан ракъибелеринден интикъам алмакънынъ башкъа ёлларыны араштырды. (Р.А.) 6. Тендеки бу агъырлыкъ оны озь яшындан баягъы эслидже этип косьтергенинден Фикрет адамлар янында Асиенен берабер корюнмеге чекине. (Р.А.) 7. О менменликке берилип эп баштакълангъанындан меселени тап мында котерип кельмеге меджбур олдыкъ. (Р.А.) 8. Фикретке мураджаат эткени ичюн онъа яшлар бакъкъанына гъуруурлана. (Р.А.)

128-инджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини бельгиленъиз (багъ васталарына, усулларына коре). Табили муреккеп джумлелерни талиль этинъиз.

Алтынлар, йипеклер, ниметлер ичинде гъаркъ олгъан ве султаннынъ озь муаббетине наиль олгъан дюльбер Арзыны ич бир шей къувандырмагъан. Бахытсыз Арзы, ватанына, ана ве бабасына, Эмир-Асанына, ялы чешмесине олгъан асретинден, сарарып-солгъан. Оны ич бир шей севиндирмеген, бир шей онынъ гонълюни алмагъан. Аремде эр шейден эрек, эр кестен чет отура экен. Бир йыл ичинде олгъан балачыгъы биле онынъ къырыкъ гонълюни шенълендирмей экен.

Севимли Къырымнынъ ялысындан чалынгъан кунюне тамам бир йыл толгъанда, Арзы баласынен, султан сарайынынъ денъизге бакъкъан къуллеси устюне чыкъып, озюни денъизге аткъан. Стамбул богъазынынъ кумюш тюс далгъалары арасында гъайып олып кеткен. Иште, о акъшам да Арзы, денъиз анасы олып, къучагъындаки балачыгъынен Мисхор ялысындаки чешмеге биринджи кере чыкъкъан экен.

(«Арзы къыз» эфсенеси)

129-ынджы иш. Берильген джумлелерге баш джумлелер уйдурып табили муреккеп джумлелер язынъыз. Токътав ишаретлерини догъру къойып, баш джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

1. ..., чюнки къырымтатар тили тувгъан тилимиздир. 2. ..., чюнки мен истегиме ириштим. 3. Оджамыз хасталангъаны ичюн, ... 4. Оларнынъ кою мектептен узакъ олгъанындан, ... 5. Зиль чалынгъаны ичюн, ... 6. Эр кес болдургъанындан, ... 7. ..., чюнки гуллер сувсузлыкътан къурып къалалар.

Ер табили муреккеп джумлелер

Ер табили муреккеп джумлелерде таби джумле баш джумледеки иш-арекетнинъ ерини косьтерир ве ***къайда?, не ерде?, не ерден?*** киби суаллерге джевап берир.

Бойле джумлелерде таби джумле баш джумледен эвель келир ве, умумен алгъанда, бир чешиттен ибарет олур. Шу чешити ичинде исе бир къач чешити къайд этилир. Ер табили муреккеп джумленинъ, тизим аляметлерине коре, ашагъыдаки чешитлери бар:

1. Таби джумленинъ хабери, ***-са, -се*** ялгъамаларынен кельген шарт фиилинен ифаделенип, баш ве таби джумленинъ теркибинде ер манасыны анълаткъан замирлернен берабер къошулып кельген нисбетлешкен сёзлер ишлетилир: ***не якъкъа ..., о якъкъа; не еринъ ..., шу ерде; не ерге ..., шу ерге.***

Меселя: ***Не ерге*** *урлукъ ташласанъ (не ерде берекет олур?), о ерде берекет олур.* (Ат.с.)

2. Ер табили джумлелернинъ даа бир чешитинде таби джумленинъ нисбетлешкен сёзю тюшюрильген олур, лякин назарда тутулыр.

Меселя: *Къайсы тарафынъа чевирильсенъ (не ерде сагълам ве шенъ инсанлар юре?), сагълам ве шенъ инсанлар юре. (Э.Ф.)*

Ер табили муреккеп джумлелерининъ тизим хусусиетлери шундан ибарет: баш джумледе кельген нисбет сёзлери мытлакъа догърултув, ер, чыкъыш келишлеринде олмалылар. Таби джумледеки нисбет сёзлер исе башкъа келишлерде де ола билир:

Не якънынъ ..., о якъкъа ... .
Не якъкъа ..., о якъкъа ... .
Не якънынъ ..., о якътан ... .

130-ынджы иш. Ашагъыда берильген схемалар боюнджа бирер ер табили муреккеп джумлелер уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

1. (не ерге) -са, [о ерге] (догърултув келиши).

2. (къайда) -ма, [анда] (ер келиши).

3. (не якътан), [о якъта] (чыкъыш келиши).

131-инджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, талиль этинъиз.

Джамлы долаптан шиир дефтеримни алып, тёшегимде узанам. Бакъышларымнынъ ичине сыгъдыра биледжегим — эр ер ве эр шей манъа якъын. Аяттан узакъмыз, сускъунмыз. Козьнен корюльмеген, лякин пенджере пердесини хафифтен учурткъан ель биле сускъун, эргъуваннынъ далларында кечкен яздан къалмакъта тек-тюк япракълар — сускъун. Одама акъшамнынъ къаранлыгъы чёке, керчектен де бу сускъунлыкъ — сонъсузмы? Токъта, динъле, сускъунлыкъ биткен ерде гурюльти башлар. Антика саат чала: дынънънъ... дынънънъ... дынънънъ...

(Дж. Дагъджы)

132-нджи иш. Берильген джумлелерни окъунъыз. Баш джумледен таби джумлеге суаль къоюнъыз. Эр бир джумленинъ схемасыны сызынъыз.

1. Кунь къонгъанда, биз озен боюна чыкътыкъ.
2. Кузь кельгенинен, авушыджы къушлар сыджакъ мемлекетлерге учып кетелер.
3. Зиль чалынгъанынен, талебелер дерске кирелер.
4. Даа бир кере терекке бакъкъанда, сансарчыкъны корьмедим.
5. Юсуф шиирни эзберден айткъандже, сыныф талебелери чымчырт отурды.
6. Чобан хасталангъанда, оны вертолётнен хастаханеге кетирдилер.
7. Кунь чыкъар-чыкъмаз, къушлар чивильдешип башладылар.

133-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Не ерге урлукъ ташласанъ о ерде берекет олур. (Ч.А.) 2. Къаернинъ тарысы онъ о ернинъ боденеси. (Ат.с.)

3. Маджар къайда кетсе Къозукурпеч де анда кете. (Эфс.) 4. Айриени не якъкъа ёлласалар о да онынъ артындан къалмай эди. (Ч.А.) 5. Къайсы тарафынъа чевирильсенъ сагълам ве шенъ адамлар. (А.О.)

134-юнджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сайлап, багъ мунасебети ве васталарыны къайд этинъиз.

Февраль айынынъ сонъки куню эди.

Бириндже дерстен чыкътыкъ. Афталарнен озюни ер юзюнден сакълагъан кунеш о куню парча булутлар арасындан чыкъты, инсанларгъа ер юзюни унутмагъаныны хатырлатмакъ истегендай, къаршыдаки раатлыкъ багъчасыны козь къамаштырыджы ышыкълар ичине комьди.

Учь-беш талебе, къалдырымда турып, андан-мындан бир шейлер акъкъында лаф эте эдик. Насыл мевзу узеринде лакъырды эткенимизни хатырлап оламайым, лякин мевзу марксизм диалектикасы дегиль эди. Джогърафия факультетинден чыкъкъан учь талебе къыз къаршыдаки къалдырымнынъ четинде тура эдилер. Татар къызлары эди, учюнинъ къоллары арасында китаплары бар. Экисининъ башы ченъге астларында къызыл чечеклернен сюслю шалларнен багълы, бириси — шалсыз. Шаллы эки къыз раатлыкъ багъчасынынъ япракъсыз, лякин даллары кунешнинъ ышыкълары алтында алтын сувларнен парылдагъан кестане тереклерине бакъа эдилер; шалсыз къызнынъ бакъышлары исе бизге, даа догърусы манъа, догърултылгъан эдилер. Ёкъ, бельки манъа догърултылмагъандыр, лякин мен къызгъа бакъа эдим.

(Дж. Дагъджы)

33-юнджи дерс

Макъсат табили муреккеп джумлелер

Макъсат табили муреккеп джумлелерде таби джумле баш джумледе оладжакъ иш-арекетнинъ макъсадыны бильдирир.

Багъ васталарына коре, бойле джумлелер **багълайыджылы** ве **багълайыджысыз** олурлар.

Багълайыджысыз макъсат табили муреккеп джумлелерде баш джумледеки хабер бириндже шахыста кельген истек я да эмир фииллеринен, таби джумледе исе хабер учюнджи шахыста кельген эмир-истек фииллеринен ифаделенир. Таби джумле ***не макъсатнен? не ичюн?*** киби суаллерине джевап берир.

Меселя: *Онъа чокъ емиш ашамакъ лязимдир (не макъсатнен онъа чокъ емиш ашамакъ лязимдир?), хасталанмасын. (Р.Т.)*

Багълайыджылы макъсат табили муреккеп джумлелерде таби джумле баш джумледен эвель келип, ***деп*** сёзюнен багъланыр. Таби джумледе баш макъсады ифаделенир. Таби джумле баш джумледен ***не макъсатнен, не ичюн*** киби суаллерге джевап берир. Таби джумленинъ хабери учюнджи шахыста кельген эмир-истек я да эмир фииллеринен ифаделенир.

Меселя: *Бир де бириси эшитмесин* ***деп*** *(не макъсатнен Кериме тез-тез къапуны къапатты?), Кериме тез-тез къапуны къапатты. (С.Э.)*

135-инджи иш. Берильген схемалар боюнджа бир къач себеп табили муреккеп джумлелер уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

не макъсатнен?

1) ○ деп, □ .

не макъсатнен?

2) □ , ○ .

не ичюн?

3) ○ ичюн, □ .

136-нджы иш. Метинни окъунъыз. Макъсат табили муреккеп джумлелерни сечип, талиль этинъиз.

Эр куньки киби, бугунь акъшам да таячыгъынен ёл араштырып, Алимни къаршыламакъ ичюн, кой юкъарысына догърулды. Бираздан акъшам тынчлыгъыны бозып, кой сокъакълары отлакътан къайткъан айванларнынъ сеслеринен джанланды.

Азамат акъай, сокъакъ башындаки эв диварына таянып, беклеп турды. Шу арада сыгъырларнынъ бири онъа догърулып, бир къач керелер мунъреди, тилинен онынъ къолларыны ялады. Азамат акъай, сыгъырыны танып, онынъ къашкъа башыны сыйпады.

(Ю. Болат)

137-нджи иш. Метинни окъунъыз. Табили мурекксп джумлелерни сечип, талиль этинъиз.

Мен дикъкъатнен къулакъ салып турдым. Лякин не яшлар, не къызлар, джыйын тамам олгъандже, эр кеске белли, трафаретке чевирилип къалгъан чынълардан ич бирисини текрарламадылар. Мени айретте къалдыргъан бир шей даа олса, о да айтылгъан чынъларнынъ пек чокъусынынъ биринджи сатырлары эп табиат адиселерини акс эттирген ве чынъджыларнынъ табиатны денъев кучьлери буюк олгъаныны тасдыкъ эткен бедиий сёзлерден ибарет олмасы эди.

Меним къонакъбайым Мемет оджа манъа: «Эмиет бердинъми, яшларнынъ чынълары анги арифнен битсе, къызларнынъ чынълары шу арифнен башлай» — деди. Динъледим, акъикъатен, ойле экен. Мен шу яшыма келип, бизим кедайларымыз, чынъджыларымыз арасында ярышны аселет къыйынлаштыргъан бойле сёз ве ариф оюнлары да оладыр деп, ич ойланмагъан эдим.

(Э. Шемьи-заде)

138-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Чешитлерини бельгилеп, схеманен косьтеринъиз.

1. Ишинъ битти, денъиз боюна кетерсинъ. («Йылд.») 2. Къартлар гъафлет къалмасын деп, ашыкъып къайттыкъ. (А.Д.) 3. Бир де-бириси эшитир деп, Зейнеп къапуны къапатты. (И.П.) 4. Бу — адамларнынъ юреклеринде нефрет исьян котере, чюнки олар озь юртларыны джан-юректен севе эдилер. (З.Н.) 5. О, бу операция вакътында берильген эмирини гузель иджра этмекни тюшюнди, онынъ ичюн олар душманнынъ къаравулларыны ёкъ этмеге ёл ачтылар. (Дж.С.) 6. Нефисе пек дюльбер антер кийген эди, онынъ ичюн онъа сукъландыкъ. (Ю.Б.)

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Тарифлейиджи инша

Къаиделерни текрарланъыз!

Биз куньде бир де бир инсанны, предметни, айванны тарифлеймиз. Тарифлемек — предмет я да адисенинъ алляметлерини ачып косьтермек, изаламакъ, тариф этмек.

139-ынджы иш. Метинлерни окъунъыз. Бу метинлерге насыл суаль къоймакъ мумкюн? Метинлернинъ чешитини бельгиленъиз: икяе, тариф, фикир юрютюв. Оларнынъ тилине, тизилювине эмиет беринъиз.

I. Халиль, кок таш эвлернинъ, чыплакъ терекли азбарларнынъ диварлары янындан кечип, шеэрнинъ тышына чыкъаракъ, коюне догъру ёнельди. Ёлларда сувукътан къаткъан чамурлар устюнден юрип, шеэр кенарындаки къыргъа чыкъты ве артына айланып, шеэрге бакъты. Уфукъта къызармагъа башлагъан акъшам кунеши сарылы-къырмызылы зиясыны гурь будакълы сельбилернинъ башына ташлады. Бу кольгелер беш-он дакъикъа къалтырадылар. Сонъ, чамур ренкли булутлар арасына чомгъан кунешнен гъайып олдылар. Шеэр ве этрафтаки чёллер, ёллар, тереклер янъыдан ыссызландылар. Халиль оджа озюнде бир янъгъызлыкъ дуйды. Онынъ башында хаста огълунынъ хаялы, беязларнынъ онынъ огюне чыкъаджагъы къоркъусы, Бектемирнинъ сёзлери бир-бирине къарыштылар. Башы, котерильмейджек киби, агъырлашты. Янындан айдап кечкен атлы арабагъа айланып биле бакъмады. Сыкъ адымларнен ёлуны девам этти.

(Дж. Сейдамет)

II. Кунеш артыкъ озюнинъ сачакълы беяз зиясыны денъиштирген, къоюджа къызарып узакътан мунарлангъан тюзлюкке келип къошулгъан. Онынъ четинден ярым къалакъай шеклинде пейда олгъан къою аллыкънынъ кенарлары акъшам къаранлыгъы башлангъаныны хабер бериджи шинген когюльдиримликлернен къаплана башлагъан эди. Башларында сачакълы сары пускюллери эсе башлагъан салкъынджа ельден япракъларыны бири-бирине ышкъалай. Кя яваштан, кя котеринки сеснен къытыкълашып ойнашкъан мысырбогъдайлар арасында юксельген, лякин башы-

нынъ агъырлыгъыны котералмагъанларындан себеп, боюнларыны бурып тургъан кунь табакълар артыкъ комюлип, гъайып олгъан кунешнинъ кеткен ягъына мугъайышып бурулгъанлар. Джемай ызаннынъ башына кельгенде, онынъ сырт ёлгъа барып къошулгъан ашагъы башы аладжа къаранлыкъта талдаланып къарышкъан эди ки, санки, сонъсузлыкъкъа узанып кеткендайын олып, тура. Кокман, къокълана-къокълана, мысырбогъдай сабакъларына сыйпаланып, оларны абдыратыр тарзда силькиндирип, ызан ичини бойдан бойгъа акътарып чыкъмакъны озь устюне алгъан эди.

(Дж. Гъафар)

III. Денъиз — сакинлик ичинде. Онынъ юзю, кузьгю киби, йылтырамакъта. Бираз эвель Ялтадан чыкъкъан ёлджу гемиси энди Гурзуфнынъ яры ёлуны кечкен эди. Ёлджулар, бу гузель манзараны сейир этип тоямагъанлары ичюн, вакъытнынъ кечкенини дуймай эдилер. Кимиси когертеде, кениш шемсиелер тюбюнде ерлештирильген отургъычларгъа отургъан, кимиси аякъ устюнде тураракъ, когертенинъ этрафыны сарып алгъан ве гемининъ пешинден къалмагъан, ойнакълап-ойнакълап кеткен юнус балыкъларнынъ сув узеринде фырлангъанларыны сейир эте эдилер.

Манзаранынъ гузеллиги онынъ бутюн барлыгъыны сарып алды, гонълюни ташырды. Теэссуратларыны шимди бирисине сёйлемесе, бутюн зевкъы гъайып олып кетеджек киби, корюнмекте.

— Не къадар хош манзара, э! — деди йигит.

Къызнынъ юзюнде тебессюм пейда олды.

— Эльбет, пек хош, — деди. — Мени бу гузеллик озюне эсир этмекте.

— Бу багълар арасындан айланып кечкен асфальт тёшевли ёлгъа бакъынъыз.

— Я, къаршы ёкъуштаки чечек тарласына не дерсинъиз?

— Орасы гелинджиклерле пападиелернинъ мекяны экен. Ренклерге ренклер къошула, инсангъа аятнынъ лезетини таттыралар. Чокъ гузель ерлер корьген эдим, амма, бугуньки киби, зевкъны бир вакъыт ис этмеген эдим.

(М. Севдияр)

Бу метинлерни окъугъанда, сизде насыл дуйгъулар пейда ола? Метинлернинъ эсас фикирлерини къайд этинъиз. Табиатны тарифлемек ичюн, муэллифлер къуллангъан сыфатларны, къыяслав сёзлерини сечип, кочюрип язынъыз. Бир метиннинъ планыны тизип, тарифлейиджи инша язынъыз.

Шарт табили мурекkеп джумлелер

Шарт табили мурекkеп джумлелерде баш джумледеки ишарекетнинъ олувы таби джумледе къоюлгъан шартларнен багълы олгъаны бильдирилир.

Багъ васталарына коре, бойле джумлелер **багълайыджысыз** ве **багълайыджылы** олурлар.

Багълайыджылы шарт мурекkеп джумлелернинъ къысымлары ашагъыдаки васталарнен багълана билирлер:

1. ***-са, -се*** ялгъамаларынен.

Меселя: *Халкъымыз озь омюрлерини къурбан этмесе (насыл шартнен гъалебе къазанмаз эдик?), гъалебе къазанмаз эдик. (Э.Ф.)*

2. ***Эгер*** багълайыджысы таби джумленинъ башында къулланылыр.

Меселя: ***Эгер*** *къасевет олма**са** (насыл шартнен къуванч олмаз?), къуванч да олмаз. (Ат.с.)*

3. ***Исе*** мунасебетчисинен.

Меселя: *Бал ашамакъ истер* **исенъ**,
Къоркъма балкъурт чакъышындан.
Балыкъ тутмакъ истер **исенъ**,
Къоркъма озен акъышындан. (Р.Б.)

4. -м***ай, -мей, -майынджа, -мейиндже, -мадан, -меден*** киби ялгъамаларынен кельген ве сыфатфииллерден ***-джа, -дже*** ялгъамаларынен япылгъан алфииллернен ифаделенген хаберлернен кельген къысымлар.

Меселя: *Танъ ат**май** (насыл шартнен кунь догъмаз?), кунь догъмаз. (Ат.с.)*

*Ель **эсмеден** (насыл шартнен япракъ тепренмез?), япракъ тепренмез. (Ат.с.)*

140-ынджы иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

Дюньяда яп-янъгъыз олмайым десенъ,
Асрет дерьясына чоммайым десенъ,
Бульбульсиз гуль киби, солмайым десенъ,
Узакътан сесленген еллерни динъле.
Сени унутмагъан Ватанынъ олсун.

(Ш. Селим)

141-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Эгер къурбанлар олмагъан олса гъалебе де олмаз эди. (З.Н.) 2. Къасевет олмаса къуванч да олмаз. (Ат.с.) 3. Эгер адам ишчен олса бойле адамгъа эр кес къол тута. («Йылд.») 4. Койде ким эв къураджакъ олса о анда пейда ола эв саибине ярдым эте. (Ш.А.) 5. Эмек къойсанъ таш устюне гуль битер. (Ат.с.) 6. Эгер мектюптеки малюмат догъру олса не ичюн оны язгъанлар имзаларыны къоймагъанлар? (Дж.С.)

142-нджи иш. Шарт табили муреккеп джумлелерни къулланып, «Риязият дерсинде» серлевалы диалог тизинъиз. Иштиракчилер: риязият оджасы ве талебе. Оджа риязият меселелерини чезмекни авале эте, талебе суаллерге джевап бере.

143-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Табили муреккеп джумлени сечип, синтактик талиль этинъиз.

Миллет озь ана юртуны севе эди. Эр шейден, озюнден де зияде севе эди, бунынъ ичюн де сессиз эди. Эр зулумгъа, эр шейге разы, тек аталар, деделер топрагъында яшасын. Бу сонъки он йыл ичинде тарихлерининъ энъ къанлы фаджиаларыны яшап кечирген ялыбою койлюлери кене де яваш-яваш аякъкъа турып башладылар. Багъларнынъ колхоз малы оларакъ илян этильгенине бакъмадан, койлю эски ата топракъларыны, козьбебеги киби, севе эди. Махсулыны, мейвасыны топлап, девлетке теслим эте, сонъра барып, кооперативнинъ къапуларында бир кило богъдай ичюн, невбетке турар, яры геджегедже беклер эди. Элинден чекип алынгъан тарласында, багъында, багъчасында эки букюлип чалышыр экен, аталар топрагъына тёккен козьяшларыны ялынъыз озю билир эди. Кимсеге белли этмез, чюнки бу топракъ, бу юрт — онынъки эди.

(Дж. Дагъджы)

144-юнджи иш. Берильген шиирни окъунъыз. Сонъки дёртлюкни кочюрип, синтактик талиль этинъиз.

Азиз миллет, ят къолунда
Къала юртнынъ дагъ, ташы.
Буны корьген юрек инълей,
Бир бильгенинъ — козьяшы...

Сенинъ мында къыркъ асырлыкъ
Вариетинъ, изинъ бар.
Бу алтын юрт — санъа мирас,
Бешигинъдир бу дияр!

Сен дешетли сынавлардан
Енъип чыкътынъ мейдангъа.
Къыркъ йыл куреш...
мешакъатлар...
Етип кельдинъ Ватангъа...

Котериль сен, кокюс керип,
Вакъыт джойма сен, юксель,
Юрт саибин беклей бугунь,
Кельгенинъни бильсин Иль!

(И. Асанин)

36-нджы дерс

Керилеме табили муреккеп джумлелер

Керилеме табили муреккеп джумлелерде таби джумледе олгъан иш-арекет баш джумледекине кедер этсе де, баш джумледеки иш-арекет эписи бир оладжагъы ифаделенир. Тизим хусусиетлерине коре, ашагъыдаки чешитлерде олурлар:

1. Таби ве баш джумле ***-са, -се*** шарт фиильнинъ ялгъамалары, ***-да, -де*** дереджеликлери, ***биле*** мунасебетчи вастасынен багъланырлар.

Меселя: *Алим сёз берген ол**са да** (не кедер этсе де, мен онъа инанмам?), мен онъа инанмам.*

2. Керилеме джумлелернинъ экинджи чешитинде ***амма*** багълайыджысы ишлетилир.

Меселя: *Авасы къыѕзды **амма** (не кедер этсе де, эвден чыкъмагъа истемейим?), эвден чыкъмагъа истемейим. (Р.Т.)*

3. Таби джумленинъ хабери ***биле, сонъ биле*** мунасебетчисинен кельген сыфатфииллернен ифаделенир.

Меселя: *Саба ачылгъан **сонъ биле** (не кедер этсе де, къоркъу ичимден кетмеди?), къоркъу ичимден кетмеди. (Ю.Б.)*

145-инджи иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

Къайдадыр джуйрюкке минип чапсанъ да,
Думанлар артында ёлсуз къалсанъ да,
Эджнебий топракъта Алла олсанъ да,
Козюнънинъ огюнде турсун озь къулленъ.
Сени унутмагъан Ватанынъ олсун.
(Ш. Селим)

146-нджы иш. Ашагъыда берильген керилеме табили муреккеп джумлелерни кочюрип, багъ васталарыны къайд этинъиз.

1. О, там кейфинде эди. Муфтинен олгъан лакъырды юрегиндеки тёметлерини сильмесе де, ич олмадым акъыл танышмагъа адам тапмаса биле, онынъ тюшюндже къозгъалышларыны белли дередже ятыштыргъан ве гонълюни джоштургъан эди. (А.Д.) 2. Сале, озю къызарса биле, сабырнен башыны эки тарафкъа саллады ве кулюмсиреди. (У.И.) 3.О, насыл усулларнен олса биле, буны япаджакъ! (Р.Т.) Мурат Джеват акъайдан чокъ сорамаса биле, къоюн дефтерине бир шейлер язды. (А.Д.) 4. Омюрининъ элли бешине аякъ басса биле, кене сагълам. (У.И.) 5. Ибраим акъай ырджая берип кульсе биле, «иш битирмек» ичюн, фукъаре топлашувына догъру ёнельди. (А.Д.) 6. Багъышлагъан амма, бунынъ къаршылыгъына талийини ынджыткъан. (А.Д.) 7. Берди амма, шу саат юреги алевленип янды. (У.И.) 8. Ашыкъты амма, дженкнинъ якъыджы-йыкъыджы алеви бу койни де вирангъа чевирген, таш устюнде таш къалдырмагъан. (Р.Т.) 9. Таир шеэрге кете амма, ич кимсени бильмей. (У.И.)

147-нджи иш. Берильген схемалар боюнджа бир къач керилеме табили мураккеп джумлелер уйдурып язынъыз, баш джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

1. ◯ -се биле, ▭ . (-са, -се, биле)

2. ◯ , амма ▭ . (амма)

3. ◯ -мадан, ▭ . (-мадан, -меден, -май, -мей)

4. ◯ сонъ биле, ▭ . (сонъ биле)

148-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Артыкъ чокъ зийнетли бир шеэрчик юкъугъа кетип сакин къаранлыкъкъа дала амма бундан онынъ чевре-этрафы чокътан-чокъ къуветли прожектор ве лампаларнынъ ярыгъындан гурь ышыкъ алкъасы киби айдынлана. (Р.Т.) 2. Идрис буны айта да юребере амма бу кересинде озенден эр куньки зевкъыны аламай къайта. (Ю.Б.) 3. Вакъыт ихтимал тапылыр амма истекке кельгенде Идрис пек яман талапкяр. (Ю.Б.) 4. Алддан кельген давушлар эп къабарды ве чокъкъа бармадан ёл ичинден тельгенип тургъан колеткилер сечильдилер. (Р.Т.) 5. Кериме енге козь яшларыны гизлеп Азамат акъайгъа бакъмадан къызаргъан козьлерини къолунен окъалады. (Ю.Б.) 6. Ниает о ич бир шейге бакъмадан коюне тувгъанларына етмек арзусына къапылды. (Р.Т.) 7. Алим озюнинъ хабери олмадан чапып баланынъ пешине етти. (Ю.Б.) 8. Шамрат аскерликтен къайтып кельген сонъ, озюнинъ кичкене огъулчыгъынен мына бу эвге ерлешти ве геджелернен козь юммадан Айгульни тюшюнип сабаларыны юкъусыз къаршылап алды. (Ю.Б.) 9. Сара зынджырланып кеткен фикирлерининъ бу ерине кельгенде озюнинъ хабери олмадан Кериме татайнынъ аркъасындаки элинен оны кендине чекти. (Ю.Б.) 10. Сервер болдурмадан янъы ишке башлады. (Р.Т.) 11. Акъчасы олгъанлар иш саиплерини беклемеден агъыр-агъыр къаве иче джеплерине сюме тюшкенлер исе башларыны салындырып азбарда меджнунлар киби сыкълетленип юре эдилер. (Ю.Б.)

149-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Табили муреккеп джумлелерни сечип, талиль этинъиз.

Арадан эки йыл сонъ, кузь куню эди. Отькюр сувукънен къошулгъан сувлу туман эр шейнинъ ренкини учургъан, эр шейге сарыла эди. Иште, бойле бир куньде ёл бою кетеяткъанда, аркъамдан бириси къычырды:

— Мераба, джигит, амансынъмы, балабан акъай болгъан да кеткенсинъ...

Айланып бакъсам, Джемай акъай экен. Онынъ сач-сакъалында къара къыллары сайыладжакъ къадар аз къалса да, озю пек тирнекли корюне. Аманлыкъ, эсенлик сорашкъандан сонъ, биринджи сёзюм огълу Керимни сорамакъ олды. Джемай, меним соравыма бир кереден джевап бермеди, алдына бакъып турды.

(Дж. Гъафар)

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Мушавере

Мушавере — бир де бир муим меселени агъзавий я да язма шекильде кенъ суретте музакере этюв. Язма шекильде газета, журнал саифелериндеки макъалелерде бир де-бир меселе котериле ве музакере этиле. Агъзавий шекильде исе топлашувларда мушаверелер кечирилип, инсанлар бакъылгъан меселе боюнджа озь фикир-муляазаларыны ифаделеп, исбатлайлар.

150-нджи иш. Метинни окъунъыз, мевзусыны ве насыл услюпке аит олгъаныны бельгиленъиз.

Идрис Асанин озь иджадында яшларгъа да махсус ер айыра. О, озь шиирлеринде генч несильнен субет эте, оларгъа насиат бере, Ватан ичюн курешке эр вакъыт азыр олмаларыны истей ве оларгъа бир сыра шиирлер багъышлай.

«Бизим къызлар» шииринде исе къызларымыз дюльберликте, бильгиде, иште башкъа миллет къызларындан къалышмагъанларыны косьтере:

Бизим къызлар — шанлы къызлар
Менлик ичюн талашмайлар.
Акъылдане, чеберликте
Френклилерден къалышмайлар...

Миллетимизнинъ келеджеги къызларымызгъа багълы олгъаныны айта. Озьлерине къошакъ тек бизим миллеттен сайламаларыны риджа эте ве къызларымызгъа буюк ишанч беслей. Къадынкъызларнынъ дюльберлигини шерефлеген бу шиирде шаир урф-адетлеримизнинъ кутюлип келинмесине къолтута. Чюнки асырлар теренлигинден етип кельген бу урф-адетлернинъ негизинде намус ве ар киби умуминсаний дегерликлер сакълыдыр. Намус ве ар халкъымызнынъ келеджегини ве аилелернинъ чечекленмесини пекитеджек миллий чизгидир.

Эй, мелеклер, сыра кельди
Сёйлемеге юзюнъизге,
Кенди миллет арасындан
Къошакъ сечинъ озюнъизге.

Эй, перилер, первер олунъ!
Буюк ишанч эпинъизге.
Азиз юртнынъ шан-шурети,
Эманеттир факъат сизге.

(Эдебият дерслигинден)

151-инджи иш. Суаллерге джевап беринъиз.

1. Идрис Асанин озь иджадында кимлерге махсус ер айыра?
2. О, озь шиирлеринде генч несильге насыл насиат бере?
3. «Бизим къызлар» шииринде шаир къызларымызнынъ насыл чизгилерини косьтере? Сиз онынъ фикирлерине къошуласынъызмы? Джевабынъызны мисаллернен исбатланъыз.
4. Сизинъ фикринъиздже, миллетимизнинъ келеджеги кимлерге багълы?

Юкъарыда берильген метин, шиир парчалары ве омрюнъизде олып кечкен вакъиаларгъа эсасланып, «Къадын-къызларнынъ дюльберлиги» мевзусында мушавере кечиринъиз.

Музакере нетиджесинде асыл олгъан фикир ве муляазаларынъызны газетагъа макъале шеклинде беян язынъыз.

38-инджи дерс

Микъдар-дередже табили murekkep джумлелер

Микъдар-дередже табили муреккеп джумлелерде таби джумле баш джумледеки иш-арекетнинъ я да вазиетнинъ микъдарыны, дереджесини бильдирир.

Бойле джумлелер, тизим хусусиетлерине коре, эки чешитке болюнирлер:

1. Таби джумле, баш джумледен сонъ ерлешип, баш джумленинъ иш-арекетинден чыкъкъан ***не дереджеде? не къадар?*** суаллеринден бирине джевап олып келир.

Меселя: *Сени корьгенимден* ***о къадар*** *севиндим ки, (не дереджеде севиндим?) агълап йибердим. (И.П.)*

Баш ве таби джумле ***ки*** багълайыджысы вастасынен багъланырлар. Баш джумледе ***шу дередже, о къадар*** деген сёзлер, умумий мана бильдирип, хабернен багъланырлар. Таби джумледе умумий мана муайенлештирилир.

2. Микъдар дередже муреккеп джумленинъ даа бир чешитинде таби джумле, баш джумледен эвель келип, онынъ теркибинде ***не къадар?*** сёзю ишлетилир. Баш джумле теркибинде исе ***о къадар*** сёзю ишлетилир.

Меселя: ***Не къадар*** *чокъ окъусанъ (не къадар бильгили олурсынъ?),* ***о къадар*** *бильгили олурсынъ. (Ат.с.)*

152-нджи иш. Ашагъыда берильген микъдар дередже табили муреккеп джумлелерни кочюринъиз. Багъ васталарыны бельгилеп, схемаларыны сызынъыз.

1. Демек, бу эки генч арасында эвельден олгъан танышлыкъ, оларнынъ юреклеринде энди чокъ вакъыттан берли сёнмей кельген назик ис-дуйгъулар онынъ теразесинде шу къадар енгиль чеке ки, о, ялынъыз джемаат огюнде озюнинъ юзю къызараджагъы акъкъында тюшюне. (Ш.А.) 2. Тевиде, къызлыкъ чагъыны баягъы кечкен олса да, озюнинъ тазелигини шу дереджеде сакълап кельди ки, онъа озюнинъ яшыны ич де бермезсинъ. (Ш.А.) 3. Берабер олгъанда, вакъыт шу дереджеде тез рече ки, оларнынъ экиси де акъшам олгъаныны дуймайлар. (Ш.А.) 4. О къадар аз ки, чокъкъа сюрмеди. (Р.А.) 5. Яныгъы кет-кете о къадар кучьлю джерьян этти ки, агъры та юрегине учып тийгени кенардан сезильди. (Ш.А.) 6. Не къадар къабилиетинъ олса, бу иште эписини косьтермек керексинъ! (Ш.А.) 7. Бу алельхусус вазиет оны о къадар хошландырды ки, о, атта озюни кенаргъа чекти. (Р.Т.)

153-юнджи иш. Берильген схемалар ярдымынен микъдар-дередже табили муреккеп джумлелерни уйдурып, дефтеринъизге язынъыз.

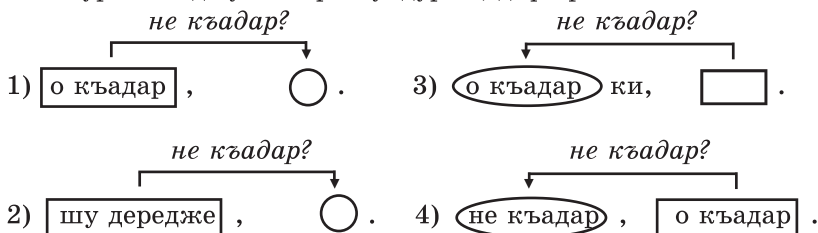

154-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Омюр не къадар татлы олса олюм шу къадар адджджы олур. (Ат.с.) 2. Не къадар къоркъарсынъ о къадар огърарсынъ. (Ат.с.)

3. Соргъу акими не къадар серт олса Мемет о къадар саде йымшакъ эди. (И.П.) 4. Не къадар тез ве чокъ кочип кельсек о къадар яхшы. (И.П.) 5. Ильки адымларындан не къадар йыкъылса бурну къанаса о къадар агълагъаныны кимсе корьмеди. (Р.Т.) 6. Султан огълуны не къадар севсе де о къадар онъа джиддий олмагъа тырыша эди. (Р.Т.) 7. Не къадар чокъ шей бильсе о къадар даа чокъ бильмек истей. (Р.Т.)

155-инджи иш. Метинни окъунъыз. Адий ве murеккеп джумлелерни бельгиленъиз. Табили мурекkeп джумлелерни кочюрип, талиль этинъиз.

Эшреф Шемьи-заде озюнинъ иджадий ишинде не къадар буюк талапчанлыкъта олса, месулиет ташыса, меслекдешлери, кедайлар ве шаирлерден де айны шуны талап эте эди. Онынъ иле берабер оларгъа ярдым эте, косьтере, огютлей ве тазирлей эди. О, бутюн генч шаирлернинъ оджасы, устазы эди. Озю исе эдебият ве санат ашыгъы, поэзия севдасы, меним медений, окъумыш джандостум эди.

Эшреф Шемьи-заде халкъ тарафындан танылгъан ве урьмет къазангъан истидатлы шаирлеримизден. О, озь омрюнинъ къыскъа бир девринде эдебиятымыз ве медениетимизнинъ юкселюви ве инкишафы саасында чокъ хызметлер косьтерди. Озюни матбуат ве нешрият ишлеринде, чалышкъыр ве мукътадир мутехассыс оларакъ, амелий ишлеринен косьтерди. Бу алидженап фаалиети ичюн, Озьбекистанда нам къазангъан медениет хадими унваны берильди.

(З. Джавтобели)

39-ынджы дерс

Тарз-арекет табили мурекkeп джумлелер

Тарз-арекет табили мурекkeп джумлелерде таби джумле баш джумледен сонъ келир. Таби джумле баш джумледеки иш-арекетнинъ эда этюв тарзыны, алыны бильдирир. Таби джумле баш джумленинъ иш-арекетинден келип чыкъкъан ***насыл тарзда?*** суалине джевап олып келир.

Меселя: *Акиме ойле ишлер беджерди* ***ки,*** *(насыл тарзда ишлер беджерди?) эр кес айретте къалды. (Т.Х.)*

Баш джумле таби джумленен ***ки*** багълайыджысы вастасынен багъланып келир. Баш джумленинъ теркибинде ***ойле, ойле бир, шойле, бойле*** ишарет замирлери ишлетилир. Олар, умумий мана анълатып хаберге багъланып келирлер. Таби джумленинъ мундериджеси баш джумледе ифаделенген умумий мананы муайенлештирир.

Меселя: *Кимерде гъам-къасеветлер инсанны* ***ойле бир*** *сыкъа* ***ки,*** *(насыл тарзда гъам-къасеветлер инсанны сыкъа?) багъырып агълайджагъынъ келе. (С.Э.)*

Базы бир тарз-արекет табили джумлелерде ***гуя, санки*** багълайыджылары, ***дерсинъ*** сёзю къулланылыр.

Меселя: *Кеманеджи кеманесини ойле бир чалды* ***ки,*** *(насыл тарзда кеманеджи кеманесини чалды?)* ***дерсинъ*** *дагълар агълады. (И.П.)*

156-нджы иш. Ашагъыда берильген схемалар узьре бир къач тарзарекет табили мураккеп джумлелерни уйдурып язынъыз.

1) [ойле] ки, ◯.   2) [ойле] ки, гуя ◯.

157-нджи иш. Метинни окъунъыз. Мураккеп джумлелерни тапып, талиль этинъиз. Тарз-арекет табили мураккеп джумлени бельгиленъиз.

... Дженкнинъ биткени беш йыл олды. Пек чокъ адамлар дженктен къайтып, озь ишлерини девам этип башладылар, дигерлери исе бир заманлар джойгъан тувгъанларыны таптылар.

Къартларнынъ екяне огъуллары дженктен къайтып кельмеди, гъам-къасевет ве асретликтен къартларнынъ экиси де къамбурайып къалдылар. Огъулларындан хабер-тебер ёкъ эди. Куньлернинъ биринде таныш олмагъан бир адам оларнынъ къапусыны къакъты. О, къартларнен муляйимликнен селямлашты, баланынъ сачларыны сыйпады ве бираз сускъандан сонъ:

— Сизинъ огълунъыз, гвардиялы... лейтенант... — девамыны айтып оламады. Арада бир ань тынчлыкъ укюм сюрьди. — Дженкнинъ сонъки кунюнедже мен огълунъызнен омуз-омузгъа берип, уруштыкъ. Берлинни бирликте алдыкъ. Урушнынъ сонъки куньлери минадан...

— Огълум!.. — къартнынъ агъызындан ойле дешетли сес атылып чыкъты, дерсинъ бутюн дюнья сарсытылды. Олар кельген адамнынъ чыкъып кеткенини биле дуймадылар.

(Э. Фаикъ)

158-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Къасевет кимерде юрегинъни ойле сыкъа ки нефес алмасы агъырлаша. (Р.Т.) 2. Мында кузьде алмалар ойле къокъуйлар ки гуя эфсанеге кирген киби оласынъ. («Йылд.») 3. Манъа ойле келе эди ки санки о ерде де джебэде олгъаны киби. («Йылд.») 4. Асан акъай буны ойле бир давушнен сёйледи ки эки дакъкъа ичинде орталыкъ чым-чырт олды. (Дж.Гъ.) 5. Юреги ойле дюкюльдеди ки гуя беденини чёкючлейлер. («Йылд.») 6. Койнинъ яшлары оны о къадар севип къалгъан эдилер ки махсус кичик ыргъачыкъ багъышлагъан эдилер. (Р.М.)

159-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини бельгиленъиз. Баш джумлелерни, адий джумле киби, талиль этинъиз.

Озюнинъ ильк ве севимли эдебият оджасы Сеит Абдулькерим Шерифий вефат эткен сонъ, Умер медресени быракъа ве, озь севген зенаатына — озю язгъан шиирлерине, къошмаларына макъамлар уйдурып, кедайлыкъкъа тутуна ве, Кезлевенинъ энъ мутебер, къатнавлы къавеханесинде отуракъ, саз чалып, тюркюлер айтмагъа башлай. Аджайип сес саиби, талантлы бу кедайгъа, «Ашыкъ Умер» деп, нам къоялар. «Ашыкъ Умер» деген ад аз бир вакъыт ичинде бутюн ярымадагъа ве онынъ дживарларына эшитиле. Онынъ шиирлерини, гъазеллерини хаттатлар (эльнен нусха кочюриджилер) язып, кочюрип етиштирамайлар. Оны корьмек, онынъ тюркюлерини озь къулакъларынен эшитмек ичюн, онынъ макъамларыны огренип алмакъ ичюн, башкъа шеэрлерден яш авескяр чалгъыджылар, йырджылар Кезлевге келелер.

Бир къач йыллардан сонъ, Ашыкъ Умер къомшу тюркий диярларгъа сеферге чыкъа.

(Э. Шемьи-заде)

160-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Табили муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Шимдики хаялымда бир адисе джанланды. Куньлернинъ биринде, мени эвде къалдырып, къомшу койге кеткен эдинъ, тизеанам пек агъыр хасталангъан эди. Бир афта бабамнен ве агъамларнен яшадым. Эгер бильген олсанъ, сенсиз насыл тарсыкъкъанымны... О вакъыт манъа бир афта, эбедиен олып,

корюнди. Ниает, агъамлар: «Ана келе!» — деп, ёлгъа чаптылар. Сенинъ келеяткъанынъны эшитип, юрегим коксюмден чыкъып кетеязды. Мен де агъамларнынъ артындан чаптым. Дюньямны унутып, ля-такъат олып, талагъым къатып, чапып барып, сенинъ бойнунъа сарылдым... Анам, джигерим, анам. Эгер, омрюнъде анги дакъкъа энъ бахытлы деп, сорасанъ, шубесиз, о вакъытта сенинъ къучагъынъда бойнунъа сарылгъан дакъкъадыр... Эгер лянетли дженк башланмагъан олса, аят не къадар бахытлы, кунешли ола биле эди!.. Дюнья дарма-дагъын олып кетти, гуя кокте кунеш тутулды, дерсинъ, ерге къаранлыкъ чёкти. Ана, бу оладжакъ шейми?! Сенсиз насыл омюр ола биле? Мени ташладынъ, кеттинъ... Инъле, дертли къавал, къулакъларымны чынълат! Юрегимни чиль-парча эт!..

(Дж. Дагъджы)

40-ынджы дерс

161-инджи иш. Берильген метинден табили муреккеп джумлелерни сечип, оларны талиль этинъиз.

80—90-ынджы сенелернинъ сонълары Рамазан Усеинов иджадынынъ экинджи — онъа эм маневий, эм маддий эйиаллылыкъ, мемнюнлик кетирген девирдир. О заманда пейда олгъан эсерлери эвелькилеринден яратылув услюбинен, ренклернинъ джулясынен айырылып, айны вакъытта, рессамнынъ озь принциплерине садыкъ къалгъаныны нумайыш этелер.

Рамазан Усеинов иджадынынъ темелини тешкиль эткен принциплер асылында насыл принциплер? Орта Асияда кечкен балалыгъынен багълы вакъиалар, якъынларнынъ Къырым тамырлары акъкъындаки икяелер муурьленип къалдылар. Бир кере корюльген, эшитильген шей тасавургъа сильтем ола, рессам, хаяллан ып, уйдурмагъа башлай. Ресим япмакъ Рамазан ичюн фельсефе яратмакъ демектир. Онынъ сакин, сессиз къараманлары уйдурма амма, аддеттен тыш къандырыджы, акъикъаттан узакъ, лякин айны заманда, акъикъаткъа бенъзеген бир алемде арекет этелер. Булар: адий, кимседен гъайры табиий чизгилеринен фаркъ этмеген инсанлар — эснафчылар, алыш-веришчилер, чалгъыджылар, генч къызлар ве аналар. Озьлерининъ назиклиги ве джиддийлиги, эеджанлыгъы ве хафифлигинен мефтюн этип, кендилерининъ эбедий, энди темель аткъан къанунлары боюнджа яшамакъталар.

(Л. Таирова)

162-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Баш ве таби джумлелерни къайд этип, оларнынъ арасында олгъан мунасебетни анълатынъыз.

1. Шуны да айтмакъ керек ки, бабалыгъы илькиде онъа яхшы мунасебетте булунмагъа тырышты, иштен къайткъанда кяде бир къанфет кетирди, атта бир эки кере Пушкин адында раатлыкъ багъчасына кезмеге алып барды. (Э.У.) 2. Раим чыдар, башкъа чареси ёкъ. (Э.У.) 3. Озь бабам олгъан олса, мен бойле къыйналмаз эдим. (Э.У.) 4. Энъ худжуры шунда ки, акъшам кельгенимизнен, костюмини чыкъарып, Салядиннинъ кроваты устюне атып, чыкъып кете эдик. (Э.У.) 5. Анджакъ арекетлери ойле сакът эди ки, эр сой шубеге ёл къалмай эди. (И.П.) 6. Шимди, онынъ къыяфетини, бет сымасыны козь огюне кетиреджек олып, тырышып бакъса да, акъылгъа бир шей кельмей эди. (И.П.)

163-юнджи иш. Джумлелерни окъунъыз, чешитлерини бельгиленъиз, маналарыны анълатынъыз, синтактик талиль этинъиз.

1. Раатсызланма, къызым, озю де сюрип келир. 2. Ичери кир, Сервер агъа, announcing эписини айтып беририм. 3. Риджа этем, машинадан тюшкен сонъ эгленип къалмасын, оны эвге озгъар. 4. Зан этем ки, экиде-бир лабораториядан авагъа чыкъса, эвелькисидай яшларгъа къошулса, хасталыгъы да савушыр, ишке де буюк файдасы токъуныр. 5. Чокъ кедерленме, бугунь олмаса, ярын кене аякъкъа турар. 6. Сен озюнъ аша, тюневин акъшам да агъызынъа ич бир шей алмадынъ. 7. Ниярнынъ сёзлери Серверни шу дереджеде эеджанландырдылар ки, о, бу къызны тынчландырмагъа сёз биле тапалмады. (Ю.Б.)

164-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Багълайыджылы табили мureккеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, оларнынъ теркибинде ишлетильген замирлерни, нисбетлешкен сёзлерни, багълайыджыларны къайд этинъиз, маналарыны анълатынъыз.

1. Къайда адет къалса, анда ёл къалмаз. (Ат.с.) 2. Ондаки весвесе ойле бир арткъан эди ки, о эр шейни якъып-йыкъыджы къаба бир къуветке чевирильмеге азыр эди. (И.П.) 3. Бахткъа иришмек къыйын, чюнки инсан къанатлы къушкъа бенъзей. (У.Э.) 4. Акъшам иштен къайтып кельсе, эвде кимсе ёкъ. (И.П.) 5. Ким озюнинъ джесюрлигини сынап бакъмагъа истесе, о, барып, Къадырны къакъыштыра эди. (Р.М.) 6. Чевирилип бакъсам, гъайып олгъан. (С.С.)

165-инджи иш. Джумлелерни окъуп, токътав ишаретлерининъ къоюлмасыны анълатынъыз.

Иджретте яшагъан ватандашларымызнынъ медений-ичтимаий аятынынъ илерилемесине, оларгъа миллий дуйгъу, Ватангъа севги киби ислерни ашлавда ве къуветлендирювде энъ буюк иссе къошкъан неширлеримизден бири, сёзсюз «Эмель» меджмуасы олды. 1930 сенесининъ январь 1 куню «Эмель»нинъ биринджи ве язы ишлери мудири оларакъ Мустеджип Аджы Фазыл (Улькюсал) сечильди. «Эмель» эки йыл девамлы оларакъ 15 куньде бир дефа 16 саифе оларакъ чыкъарылды. 1932 сенесининъ башындан итибарен 1940 сенесининъ октябрь айына къадар айда бир кере 40 саифе оларакъ нешир этильди. Секиз йыл девамында 154 саны дюнья юзю корьди. 20 йыллыкъ тенеффюстен сонъ 1960 сенеси Анкарада гъайрыдан нешир этилип башлады ве нешири бу куньде де девам этмекте.

(Э. Къуртумеров)

166-нджы иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Багълайыджысыз табили муреккеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, маналарыны анълатынъыз.

1. Манъа ярдым этерсинъ, берабер джемаатны топлашувгъа чагъырырмыз. 2. Мына шимди де бутюн бедени эзильгендай олды, козьлери оны юкъугъа чагъыра. 3. Олар бири-бирине якъынлашмакъта эдилер, чобан, бетине тюшкен башлыгъыны котерип, Анифенен селямлашты. 4. Бу адам акъкъында ильк тээссураты яман дегиль эди: Акрам Бекмуратов онъа муляйим, йымшакъ табиатлы, бол гонъюлли бир адам олып корюнди. (Ю.Б.)

167-нджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, токътав ишаретлерининъ къоюлмасыны анълатынъыз.

Ёлджуларнынъ арасында, аджеми бакъышларыле мында ябанджы олгъаны корюнип тургъан бир йигит бу хош манзаранынъ энъ кичик парчачыгъына къадар корьмек ичюн, къара джамлы козьлюгини де такъа, де чыкъара. Устюнде къыскъа енъли ачыкъ мавы кольмеги, кок штаны, аякъларында беяз парусина аякъкъаплары бар эди. Корюнмеси хош бир йигит эди. Аркъагъа

тегиз таралгъан кестане тюсюндеки сачлары хафиф рузгяр эскенде шекилини денъиштирелер, перчеми далгъаланаракъ, манълайы узеринде культеленмекте. О, къаршысындаки манзараны буюк зевкъ иле сейир этмекте.

Манзаранынъ гузеллиги онынъ бутюн барлыгъыны сарып алды, гонълюни ташырды. Теэссуратларыны шимди бирисине сёйлемесе бутюн зевкъы гъайып олып кетеджек киби корюнмекте. О, лаф этмеге мунасип бир субетдеш тапмакъ умюти иле этрафына бакъты, янашада, мавы козьлерини ешиль дагъларгъа тиккен алда, генч бир къызнынъ тургъаныны корьди.

Къызнынъ йылтыравукъ сары сачлары, кениш къаснакълы язлыкъ хасыр шляпасы тюбюнден, тунч ренкини алгъан томалакъ омузларына тёкюльгенлер. Дюльбер чересинде бир муляйимлик бар эди. Козьлеринде исе севинч атеши йылтырай.

(М. Севдияр)

168-инджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз, ифаделеген маналарыны озь сёзлеринъизнен изаланъыз. Мурекkеп джумлелерни сечип, чешитлерини къайд этинъиз.

1. Баарь кельсе, дагъ устю де багъ олур.
2. Баарь кельсе, багъ бурьленир, фырсат тюшсе, халкъ тюрленир.
3. Окъугъан алим олур, окъумагъан озюне залым олур.
4. Окъумакъ къайгъылыдыр, сонъу сайгъылыдыр.
5. Окъумакънынъ эртеси-кечи ёкъ.
6. Китап — бильги анахтары.
7. Китар язмакъ — иненен къуую къазмакъ.
8. Садакъасына коре севабы, суалине коре джевабы.
9. Сёзю акънынъ иши акъ.
10. Терек не къадар юксек оссе де, тамыры ердедир.

БАГЪЛЫ НУТУКЪ
Нутукъ услюплери. Ильмий услюп

169-ынджы иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъунъыз, эсас мевзуларыны бельгиленъиз; къулланылгъан тиль васталарыны козетип, насыл услюпте язылгъаныны къайд этинъиз.

I. Композицион хусусиетлери боюнджа гъазеллер эки шекильге айырылалар: бутюн (мусалсал) ве таркъалы (параканда).

Бейитлер арасында мана иле бирлик ве ифаделенген назмий фикирнинъ динамикасы гъазельнинъ бутюн шеклине аиттир.

Эр бир бейитнинъ мана иле там олмасы ве шиирий вазиетнинъ статиклиги гъазельнинъ таркъалы шеклине аит.

Гъазайийнинъ шииретинде эм биринджи, эм экинджи шекиль сыкъ ишлетильгенини айта билемиз.

Гъазаий матла, макъта ве тахаллюскъа айрыджа эмиет бере.

Къаиде боюнджа матла (биринджи бейит) гъазельнинъ эсас манасыны ве гъаесини ташый, сонъра кельген фикирни, везин, къафие ве редифни бельгилей.

Шу себептен де, шаркъий шаирлер мукеммель суретте матла язылмасына тырыша эдилер.

Мисаль ичюн, Гъазайийнинъ учь гъазелинде биринджи бейитлерни козьден кечирейик:

Кёнлюни алды бир шухи перизад
Ки Ширин унутгъай кёрсе Ферхад...

Терджимеси:

Гонълюмни алды бир пери киби гузель,
Эгер корьсе (оны — Т.У.) Ферхад,
Озюнинъ Ширинини унутыр эди...

(Т. Усеинов)

II. Бойле шараитте музыкада миллий шекиль ве жанрларнынъ осюви, инкишаф этюви, ихтисаслы профессиональ кадрлар — композиторлар, иджраджылар ве алимлер азырлав акъкъында лаф биле олмасы мумкюн дегиль эди. Нетиджеде, къырымтатар халкъ музыкасы, аньаневий агъзаки медениет оларакъ инкишаф этти.

Къырымтатар музыка медениетининъ башланувы узакъ кечмишке барып багълана. Халкъымыз озюнинъ музыка аньанелерини токътамадан зенгинлештиререк ве инкишаф эттиререк, бу куньгедже озьгюнлигини сакълап кельмекте. Халкъ музыка яратыджылыгъынынъ жанр ве шекиллерининъ гъает чешитлилиги халкъ озь саньатыны насыл мукъайтлыкънен айбетлеп сакълап кельгенине ачыкъ-айдын мисаль ола биле.

Иште о жанрларнынъ базылары мына булар: йыр, тюркю, ава, эзги, такъмакъ, беит, чынъ, мане, нагъме, мерсие ве иляхре.

(Ф. Алиев)

170-инджи иш. Секизинджи сыныфта менимсеген «Айырылма азалар» мевзусыны хатырланъыз. Бу мевзунен багълы грамматик къаиделерни мисаллернен тасдыкълап, сыныфдашларынъыз огюнде чыкъыш япынъыз.

171-инджи иш. Берильген метинни дикъкъатнен окъунъыз ве планыны тизинъиз.

Тапмаджаларнынъ джеваплары муайен олалар. Оларда халкъ турмушы, омюрнинъ чешит адиселери акс олуна.

Тапмаджалар, фольклорнынъ башкъа жанрына нисбетен, коллективлик хусусиетине маликтир, чюнки олар эки я да чокъ адамлар арасында айтылалар.

Эвельден инсанларнынъ акълыны, зийреклигини сынамакъ ичюн оларгъа тапмаджа айтып, джевабыны догъру тапмасы тевсие этиле эди. Бойле аллар къырымтатар масалларында да расткеле.

Къырымтатар тапмаджаларынынъ мундериджеси халкъ аятынен, омюр адиселеринен, табиатнен багълыдыр. Мында хыяр ве согъан, йылдыз ве ай, элек ве чиберек, къолтава ве къашыкъ, агъыз ве тиш, аят ве олюм ве саире адиселер акъкъында чокъ тапмаджалар бардыр. Тапмаджалар халкънынъ фикрини, аят теджрибесини, дюньябакъышыны, аяткъа, инсанларгъа мунасебетини акс этелер.

(Дж. Бекиров)

Метиннинъ чешитини ве услюбини бельгиленъиз. Джевабынъызны исбатланъыз.

172-нджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Адий ве муреккеп джумлелерни бельгилеп,синтактик талиль этинъиз.

Улу Ватан дженкинде он беш къырымтатар языджысы ве шаирлери иштирак эте. Олардан он экиси мукъаддес топрагъымызны къорчалав ёлунда шеит кетелер. Дженкте бир къач керелер яраланып, сагъ къайткъан шаир ве языджыларнынъ бириси Энвер Селямет эди. Ватан дженки ве ондан сонъки йылларда олып кечкен вакъиалар шаирнинъ эсерлеринде озь ифадесини таптылар. Онынъ иджадында Ватан мевзусы эсас мевзугъа чевирильди, Ватан асретлиги шаирнинъ юрегинде санки бир пычакъ санчысы эди.

Яшайышымызнынъ, омюримизнинъ эр бир чизгисини Ватанымызнынъ дагълары, къаялары, сувлары, тереклери, гуллеринен тенъештирген шаир маналы сатырлар ярата.

«Санъа» шиири дюньянынъ дюльберлигине, инсан ве табиат арасында олгъан къавий багънынъ бирдемлигине багъышлана. Бу шиирде инсан Ватанынынъ гуллеринден, емишлеринден, емегинден, сувларындан, авасындан, нурларындан, енъишлеринден, шаирлер ве бестекярлар язгъан йырларындан кучь ве гъыда алып, къувет топлагъаны бильдириле.

«Эр шейинъдем, Ватан» шиирининъ эсас гъаеси эсернинъ серлевасында сакълыдыр. Бу шиирде муэллиф озюни Ватаннынъ эр шейинде, онынъ байлыгъында, табиат дюльберлигинде коре, о, енъишлеримизге озюнинъ севинчини бильдире.

(Эдебият дерслигинден)

173-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Муреккеп джумлелернинъ чешитлерини ве багъ мунасебетлерини бельгиленъиз.

1. Сервер, къую башындаки аркъадашларынен селямлашкъан сонъ, анълады, джоюлгъан Адиль оларнынъ арасында олгъан эди. 2. Сен шу мусаллаткъа козь-къулакъ ол, барып да исингенликни бозып, башымызгъа беля ачмасын. 3. Селим не айтаджагъыны бильмеди, бу меселелерден хабери ёкъ эди. 4. Дюньяда инсаннынъ омюр ёлу пек къыскъадыр, бу ёлны эр бир адам билип кечмек ве ярашыкълы бир из къалдырмакъ керек. 5. Итибарынъ олса, паранъ даима олур. 6. Куню келир, бу шеэрнинъ ады да мемлекетимизнинъ харитасында къайд олуныр, газеталарда язылыр, радионен айтылыр. 7. Тек къулакъларында насылдыр шувулты бар, тосат-тосат

башы агъыра. 8. Сонъки вакъытларда онынъ табиатында янъы бир адет пейда олды: акъшамлары теналыкъта бир озю къалдымы, дефтерини чыкъара ве отурып севимлисине мектюп къаралай эди. (Ю.Б.)

174-юнджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз, ифаделеген маналарыны озь сёзлеринъизнен изаланъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, чешитлерини къайд этинъиз.

1. Догъру олсанъ, кет-кете гуль олурсынъ, хырсыз олсанъ, кет-кете куль олурсынъ.
2. Дост — къапудан, душман — пенджереден.
3. Окъувсыз бильги ёкъ, бильгисиз кунюнъ ёкъ.
4. Тилини унуткъан илини унутыр.
5. Тили татлы чокъ яшар.
6. Тиль акъыл теразесидир.
7. Тильге итибар — ильге итибар.
8. Тильден эм бал тамар, эм — зеэр.
9. Тиль — къылычтан кескин.

175-инджи иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, муреккеп джумлелер уйдурып язынъыз.

1) ▭ , ве ▭ .

2) ▭ , чюнки ○ .

3) ▭ , онынъ ичюн ○ .

44-юнджи дерс

ТАБИЛИ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

(умумийлештирюв ве текрарлав дерси)

176-нджы иш. Суаллерге джевап беринъиз.

1. Табили муреккеп джумлелер насыл къысымлардан ибарет?
2. Баш ве таби джумлелернинъ хусусиетлерини изаланъыз?
3. Баш ве таби джумлелер озьара насыл багъ васталарынен багъланалар?

4. Мана джеэттен табили муреккеп джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?

Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

177-нджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни тешкиль эткен къысымларны къайд этип, олар арасындаки багъ мунасебети ве васталарыны бельгиленъиз.

1. Ашыкъ Гъарип сазыны чалып башлагъанынен, Шахсанем къыркъ пердени йыртып чыкъа да, динълеп тура. (Дж.Б.) 2. Истисалда даа бир къач вакъыт чалышкъанына бакъмадан, ишкир, низамлы къызны ишчилер тез бегендилер. («Л.Б.») 3. Ава еринден кочькен арада, къапу озьлюгинден ачылып, узун бойлу Османнынъ кендиси пейда олды. (Ю.Б.) 4. Сонъундан анъладым, бабамнынъ юреги бу арада севинчнен толу олгъанындан, козь яшларыны корьсетмеге истемей, эвге кетип къуртулгъан. (Ш.А.) 5. Бутюн кунь атеш киби къызгъан сокъакъларны машналар суварып кеткен сонъ, орталыкъкъа хош серинлик тюшти. (Р.М.) 6. Оны япмагъандже, бетон олмайджакъ экен. (С.Э.) 7. Лякин къапкъан килитли олмагъанындан, о, къапкъандан чыкъты ве кеч къайтты. (С.Э.) 8. Адынъ чыкъкъандже, джанынъ чыкъсын. (Ат.с.) 9. Саба саат едилерде, Меджит агъа ишке азырлангъанда, чанъ къакъылды. (Я.З.) 10. Кунеш чыкъкъан сонъ биле, чокъ вакъытлар ерлер саркъмай эди. («Л.Б.») 11. Териси къызаргъанындан, онынъ устюнде сач тамырлары биле сечильмей. (А.О.) 12. Олар анда барып еткендже, биз штабдаки бутюн офицерлер эркяныны шу районгъа ташламакъ къарарына кельдик. («Л.Б.») 13. Эки дане дёрт коше пенджеречиктен кирген ярыкъ ве учь дане балабан электрик лампасы янгъанына бакъмадан, онынъ ичи къаранлыкъ эди. (С.Э.)

178-инджи иш. Аталар сёзлерини окъуп, джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

1. Окъумакъ къайгъылыдыр, сонъу сайгъылыдыр.
2. Ишсиз отурсанъ, кунь кечмез.
3. Озь-озюнъни макътама, халкъ сени макътасын.
4. Огренмек ичюн яша, яшамакъ ичюн огрен.
5. Еди ольче, бир бич.

179-ынджы иш. Берильген джедвеллерге эсасланып, ильмий услюпте «Табили мурекkеп джумлелер» серлевалы метин язынъыз.

Табили мурекkеп джумлелернинъ синтактик талиль тертиби:

1. Джумленинъ къысымларыны къайд этип, баш ве таби джумлелерни бельгилемек.
2. Баш ве таби джумле арасындаки багъ васталарыны косьтермек.
3. Баш джумледен таби джумлеге суаль къойып, мурекkеп джумленинъ мана джеэттен чешитини къайд этмек.
4. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаламакъ.
5. Табили мурекkеп джумлени тешкиль эткен эр бир къысымны (баш ве таби), адий джумле киби, талиль этмек.

180-инджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Табили муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында масаллар айры ер туталар. Олар энъ кениш таркъалгъан ве халкъ тарафындан севилип айтылгъан жанрдыр.

Масалларнынъ бедиий къувети — халкънынъ тюшюнджелерини, арзу-умютлерини, рухуны, психологиясыны озюнде акс эттирмесинде, буюк ве кичиклерге меракълы ве зевкълы олмасындадыр.

Халкъ озюнинъ тюшюндже ве хаялында коклерге созулгъан сарайлар къура, бойле сарайларгъа озюнинъ арасындан чыкъкъан батырлар къыркъ кунь, къыркъ гедже той этип бахытлы яшайлар. Оларнен берабер халкъ да озюни бахытлы ис эте, чюнки о батыр халкънынъ къайдыны чеккен, онынъ менфааты ичюн курешкендир.

Масалларда адеттен тыш адиселерге расткелине. Халкъ хаялында омюрде олмагъан тылсымлы адиселерни баш къараmангъа юклей.

(Дж. Бекиров)

181-инджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Алиме сонъки сёзлерини яры шакъа тарзында сёйлесе де юрегинде терен къайгъы ве севги сакълы эди. (С.Э.) 2. Мерьем шенъ эди демек эр шей ёлунда. (Ю.Б.) 3. Олар энъ агъыр сынавларгъа къатланмакъ керек эди ве олар боюн-борджларыны ерине кетирдилер. («Л.Б.») 4. Тютюнджилер машинагъа сонъки сепетлерини юклеп башлагъанларынен Арслановнен экиси ёлгъа чыкътылар. (Ч.А.) 5. Недир багъырып айтты лякин машинанынъ гурюльтиси онынъ давушыны озюнен алып кетти. (Ю.Б.) 6. Дуюла окели эди. Машина кетер-кетмез тахта обасы янында дигер бригаданынъ башы Ахмедов пейда олды. (И.П.) 7. Ахырны битир сонъ гаражгъа авуштырырмыз. (М.Д.) 8. Экиси шакъылдап кульген сайын Мемиш къарт да озь башына куле берди. (М.Д.)

БАГЪЛЫ НУТУКЪ
Ресмий-иш услюби

182-нджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Нутукънынъ ресмий иш услюби не ерде къулланыла?
2. Бу услюпни насыл макъсатнен къулланалар?
3. Илянларда насыл малюмат бериле? Илянларнынъ язув шартларыны хатырланъыз.
4. Сенетнинъ язылув хусусиетлерини изаланъыз.

Бильгилеринъизни хатырланъыз!

Чешит-тюрлю весикъа, къарар, эмир кягъытларында нутукънынъ ресмий услюби къулланыла. Бу услюпнинъ макъсады — ресмий малюматны догъру ве муайен шекильде ифаделемек.

Илянларда бир сыра малюмат олмасы шарт:
1) хабер кимге аит олгъаны косьтериле;
2) къыскъадан эсас малюмат изалана;
3) илян кимнинъ адындан берильгени къайд этиле.

Сенет бир де бир шахыстан я да тешкиляттан бир эшья, весикъа, пара я да алет алгъаныны тасдыкълайыджы весикъадыр.

183-юнджи иш. Юкъарыдаки къаиделерге эсасланып, сыныфынъызда кечириледжек тедбир акъкъында илян ве бир сенет язынъыз. Метинлеринъизде къуллангъан джумле азаларыны къайд этинъиз.

184-юнджи иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, мевзуларыны къайд этинъиз. Бунъа коре, метиннинъ насыл услюпте язылгъаныны бельгиленъиз.

1. Весикъа

Азизов Айдер Экремович Сакъ шеэрининъ бешинджи умумтасиль мектебининъ докъузынджы сынфыны 2009 сенеси битиргенини тасдыкълай.

Весикъа, талап олунгъан ерге теслим этмек ичюн, берильген.

Мектеп мудири Л.А. Аппазова

2. «Не де дюльбер орьнеги» шииринде Энвер Селямет эр бир йыл мевсимининъ озюне хас дюльберлиги олгъаны акъкъында айта. Къышта къар япалакълап ягъгъанда дюльбер орьнеклер япып, адамнынъ юрегини, къальбини къувандыра. О орьнеклернинъ дюльберлигинден атта ки къарнынъ устюне басмагъа къыймайсынъ. Амма, чокъ языкъ ки, бойле дюльберлик чокъ девам этмей. Къарлар ирип кете, янъы мевсим келе ве эр шей унутыла, амма аят кене де девам эте. Бу шииринде шаир инсаниетнинъ темиз гонъюллигини шерефлендире.

Энвер Селяметнинъ шиирлеринде садыкъ севги, намус, виджан, ахлякъ меселелери киби мевзулар да озь ерини таптылар. О, шиирлери окъуйыджыгъа буюк бахт багъышламасыны, онынъ элинде мубарек отьмек киби къалмасыны истей, арз эте эди.

Мен де фераланам тилимде,
Язгъанымны достлар окъуса —
Шиирмни туткъан элимде,
Къалса сыджакъ отьмек къокъусы.

(Эдебият дерслигинден)

3. — Аятта эр шей ола экен. Бизлерни сюргюн эткенде, мен пек кичкене эдим, алты яшларындаки бир бала, олардан айры тюштим, джоюлдым. Вакъыт кечмесийле инсанларнынъ хатырасы силингени киби сымаларыны да унуттым.

— Сизни не вакъыт, нереден сюргюн эттилер?

— 1944 сенесининъ бааринде. Къырымдан.

Айдавджы йигитке шубели бир назар ташлады.

— Мында бир янълышлыкъ бар. Къырымдан русларны сюргюн этмедилер.

— Мен рус дегилим де...

— Я, миллетинъ недир сенинъ? Адынъ не?

— Мен къырымтатарым. Адым Евгений Петрович Самарский.

Айдавджы айрет ичине къалды. Ёлнынъ бозукълыгъыны унутаракъ, йигитке чевирильди:

— Олян, сен не масал окъуйсынъ? Евгений Петровичтен къырымтатар олурмы?

— Балалыкъта адым Джафер эди.

(М. Севдияр)

185-инджи иш. Метинни окъуп, услюбини бельгиленъиз. Метиннинъ мевзусыны бельгилеп, планыны тизинъиз.

Образ (сыма) — бедиий эдебиятнынъ эсас категорияларындандыр. Бу сёз, къулланылувына коре, бир къач мананы анълата. Эдебият назариесинде бу сёзнинъ тар манасы — бедиий эсердеки иштиракчи шахыс, персонаж демектир. Меселя: Ш. Алядиннинъ «Теселли» повестинде Рустемнинъ образы, «Эльмаз» икяесинде Эльмазнынъ образы, У. Ипчининъ «Асан» повестинде Асаннынъ образы иштиракчи шахыс, къараман маналарыны берелер.

Лякин образ сёзюнинъ кенъ ве умумий маналары да бар. Меселя, бедиий эдебиятта инсан аяты образлар ярдымы иле тасвирлене. Бир къач эсерде Ана сымасы, халкъ сымасы, тувгъан юрт сымасы косьтериле биле. Бу вакъыт сымалар умумийлештирилип косьтериле. Ве бу вакъытта образ сёзю бедиий эдебиятнынъ эсас хусусиетини косьтере.

Эдебиятта умумийлештирильген образ деген анълайыш да къулланыла. Языджы айры бир девирдеки халкъ аятынынъ омюр левхасынынъ умумий образыны ярата. Меселя, У. Ипчининъ «Зейнеп тизе» икяесинде империалист дженки девириндеки аят левхасынынъ умумий образыны коремиз. Шамиль Алядиннинъ «Эльмаз» икяесинде Улу Ватан дженкинде иштирак эткен къырымтатар къадын къызларынынъ сымасы айдынлатыла.

(Эдебият дерслигинден)

46-нджы дерс

ЧОКЪ КЪЫСЫМЛЫ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

Чокъ къысымлы муреккеп джумлелер учь я да учьтен зияде бирикип кельген джумлелерден ибарет олурлар. Бойле джумлелернинъ къысымлары бири дигерине учь тюрлю багъ усулларынен багъланырлар: **тизме, таби** ве **къарышыкъ багълы.**

Чокъ къысымлы муреккеп джумлелернинъ къысымлары тек тизме багъ вастасынен багълана билир.

Меселя: *Гедже ягъмур ягъмагъан,* ***лякин*** *этрафтаки отлар, терек япракълары сылангъан,* ***атта*** *топракъ да дымлангъан. (Э.У.)*

▭ , лякин ▭ , атта ▭ .

Чокъ къысымлы мюреккеп джумлелернинъ къысымлары тек таби багъ усулынен багълана билир.

Меселя: *Ёрулса да, юрегиндеки кедер ёргъунлыгъыны да унуттыра, **чюнки** бабасы олюм алында, **онынъ ичюн** бабасынынъ «сонъ истеги»ни ерине кетирмеге кете. (У.И.)*

Чокъ къысымлы мюреккеп джумлелернинъ къысымлары эм тизме, эм таби багъ усулларынен бирикип келе билир.

Меселя: *Исмаил чапалана, **дерсинъ** юреги, коксюнден атылып чыкъаджакъ киби, ола, вуджуды титрегенин**ден**, биджагъындаки орденлер бири-бирине тийип шатырдайлар. (Т.Х.)*

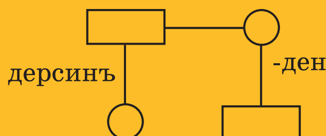

Бойлеликнен, чокъ къысымлы мюреккеп джумлелер учь чешитке болюнелер:

1. **Чокъ къысымлы тизме мюреккеп джумлелер.**
2. **Чокъ къысымлы табили мюреккеп джумлелер.**
3. **Къарышыкъ багълы чокъ къысымлы мюреккеп джумлелер.**

186-нджы иш. Метинни окъунъыз. Учь ве учьтен зияде къысымлар-дан ибарет мюреккеп джумлелерни сайлап, бу къысымлар арасындаки багъ васталары ве мунасебетлерини бельгиленъиз.

Эр кеске малюм ки, эдебият да, тиль киби, даима инкишаф эте ве о, ялынъыз бир жанрнен кифаетлене бильмей. Сюргюнлик девринде эдебиятымызгъа кельген яш несиль, иджадий иште не къадар агъыр, мудхиш вакъиалар, сынъырлавлар олгъанына

бакъмадан, этрафтаки муитни озь козьлеринен корип, Ватанлары Къырымгъа, халкъкъа беслеген севгини юреклеринде яшаттылар, бу озьлеринден эвель кельген санаткярлардан юзь чевирмей, эдебиятымызны зенгинлештирмек, тилимизни сакълап къалмакъ ичюн, курешкен бир эдебий несиль эди. О несиль эдебиятымызгъа шимди де хызмет этип кельмекте.

Аджеба, эдебиятымызнынъ келеджеги насыл бир вазиеттедир? О, кимлернинъ къолунда оладжакъ? Мусбет бир фикир айтмагъа чекинем. Кечкен сене меджмуамызнынъ саифелеринде яш иджаткярларнынъ не бир икяеси, не бир шиири басылды. Бу, табиий, бизлерни пек раатсызлай. Чалышмакъ, язмакъ керек, къардашлар!

(И. Паши)

187-нджи иш. Ашагъыда берильген схемалар эсасында чокъ къысымлы тизме мурекkeп джумлелер уйдурып, дефтерге язынъыз.

1. [ ] , [ ] , [ ] . 3. [ ] , [ ] лякин [ ].

2. [ ] , ве [ ] , амма [ ] . 4. Де [ ] , де [ ], де [ ] .

188-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Мурекkeп джумлелерни кочюрип, эр бирини схема узьре косьтеринъиз.

Керимнинъ дудакълары арареттен яна эдилер. Сувсагъанындан, агъызы къуруды, бир мешребе салкъын сув арз этти. Багъырды, бутюн къуветини топлап багъырды, лякин сесинден озю къоркъып абдырады. Къулакъларында насылдыр анълашылмаз шувулты асыл олды. Манълайында, янакъларында, дудакъларында къан бузлап къалды. Юректе къоркъув олмаса да, умют де пек аз эди. Акъшамдан берли йиплерни чезеджек олып къач кере тырышып бакъты, чезип оламады. Ава бирден сувуды, ушюмеге башлады, къалтырады, тишлери бири-бирине урулдылар. Оны шимди ялынъыз аванынъ сувугъы, къолларына батып кеткен йиплер азаплай эдилер. Геджени шай, чекишювлернен кечирди. О, онъа ниаетсиз узун корюнди. Танъ аткъанынен, текрар багъырмагъа башлады. Багъыра, токътап динълене, сонъ кене багъыра. Сеси къаршыдаки къырларда акс сада берип янъгъырады, бираздан эр шей тынды. Тынды дегендже, къайдандыр миявкъушмы, къарталмы, ёкъса къыргъыймы сесленип алдылар. «Янъгъыз дегиль экеним», — деп тюшюнди Керим. О, бу арада, шу къушлар киби, озь ювасында сербест бахтлы яшамакъны арзу этти. Татлы

хаяллардан азгъана тынчлангъандай олды, лякин тынчлыкъ чокъкъа сюрьмеди, азап пердеси дераль оны сарып алды. «Сонъу корюльмеген эзиетлерден къуртулып оламайджам», — деп, тюшюнди о.

(И. Паши)

189-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Эки, учь къысымлардан ибарет мурееккеп джумлелерни сайланъыз, дефтерге кочюрип, синтактик талиль этинъиз.

Малюм ки, къырымтатар тили ве эдебиятынынъ кечмиши гъает зенгин ве мундериджели олып, о девирлерде кичкене Къырымда юзлернен, бинълернен шаирлер, улемалар, бильгили адамлар яшап, иджат эткендирлер. Белли тарихчы Хартахай о девирлерде Къырымда пек чокъ шаир булунгъаныны нафиле къайд этмей, бу — тарихий акъикъат, бу — факт. Буны «Йылдыз» журналында «Къырымтатар шиириети антологиясы» рубрикасы алтында къадимий девир шаирлеримиз акъкъында берильген къыскъа малюмат ве оларнынъ эсерлеринден кетирильген нумюнелер де тасдыкълайлар. Бу джеэттен, хусусан орта асырлар эдебиятымызгъа аит баягъы малюмат топланды. Булар арасында, аз олса да, энъ къыйметли малюматлардан бири XVII асырда яшап иджат эткен аджайип шаиремиз Лейля Бикеч акъкъында малюматтыр. Онынъ яратыджылыгъы да анджакъ шу девирге аиттир.

Орта асырларгъа аит къырымтатар шиириетининъ алтын деврини тешкиль эткен ве энъ махсулдар сайылгъан, эдебиятымызгъа Ашыкъ Умер, Гъазаий, I Селим Герай хан, Мустафа Джевхерий, Резмий Бахадыр Герай, Мухаммед Кямиль, Эдип эфенди, Джанмухаммед, Ашыкъ Ариф, Усеин Веджихий, Абдулла Рамиз, Достмамбет Азавлы, Абдул Азиз Афиф-заде, Афифеддин Абдулла эфенди киби, ве даа чокъ аджайип шаирлерни берген XVII асыр бизге къадынлар арасындан да Лейля Бикеч киби аджайип шаирени бермемеси мумкюн дегиль эди.

(Р. Фазыл)

Чокъ къысымлы табили муреккеп джумлелер

Чокъ къысымлы табили муреккеп джумлелернинъ теркиби бир баш джумледен ве бир къач таби джумлелерден ибарет олур. Табиленюв усулы боюнджа бойле джумлелер эки чешитке болюнелер:

1. Берабер табиленген чокъ къысымлы табили муреккеп джумлелер.
2. Дередже табиленген чокъ къысымлы табили муреккеп джумлелер.

Берабер табиленген чокъ къысымлы табили муреккеп джумлелерде эр бир таби къысым догърудан-догъру баш джумледе багъланып келирлер.

Меселя: *Кунь батса, мусафирлер кельсе, топлашув башланаджакъ.* (Э.Ф.)

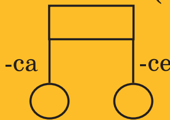

Дередже табиленюв усулынен бирикип кельген чокъ къысымлы табили муреккеп джумлелерде бир де-бир таби джумле догърудан-догъру баш джумленен багъланыр. Къалгъан таби джумлелер исе озьарасы арды-сыра бири-биринен багъланып келирлер. Бойле джумлелернинъ чешитлери пек чокътыр.

Меселя: *Энвер биле* ***ки****, Ислям озю башкъа тюрлю арекет этмеге акъкъы ёкъ,* ***онынъ ичюн****, истер-истемез, кельген ерине къайтмакъ къарарына кельди.* (Э.Ф.)

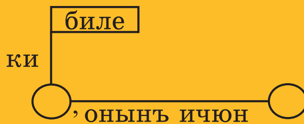

Меселя: *Меселе шундан ибарет эди* ***ки****, мен, чокъ вакъыт шофер олып чалышкъаным****дан****, машина идаре этюв къаиделерине алышып къалгъан эдим. (Р.М.)*

190-ынджы иш. Берильген метинден чокъ къысымлы табили мурекkеп джумлелерни сечип, оларнынъ схемаларыны сызынъыз, талиль этинъиз.

Бинъ секиз юз элли сенесининъ март айы башлангъан эди. «Март къапудан бакътырыр — къазма курек якътырыр», дегенлери киби, хышымлы айнынъ энди биринджи куньлеринден ярым аданы бузлу еллер, гедже-куньдюз увулдап эскен къарлы боранлар къаплап алды. Чёль районларынынъ къар куртюклеринен орьтюльген тер-тегиз ве ич бир терексиз там-такъыр ёлларында инсан огълу инсан къалмады. Куннинъ ярыларында Сиваш беттен улып акъкъан къарлы боран тап шу дередже кучьлешти ки, орталыкътан кунь ярыгъы чекильди, къап-къаранлыкъ кокнен ап-акъ ер юзю бир ерге къошулгъан киби олды. Мына бойле дешет бир вакъытта, уйрюлип, къуйып ягъгъан бузлу къар шувултысы арасындан кочерлери майланмагъан арабанынъ титис гъырчылдысы эшитильди дер экеч, къарнен комюльген ёлда тонларына бурюнген дёрт-беш атлынен, юксек тегерчиклери устюнде демир чабакълы къафеси олгъан худжур бир могедек пейда олды. Атлылар пек яман ушюгенлеринден, могедекнинъ де огюне кечип, де артына къалып, къайдадыр ашыкъа эдилер.

(Ю. Болат)

Метин насыл услюпте язылгъаныны бельгиленъиз.

191-инджи иш. Берильген схемаларгъа эсасланып, чокъ къысымлы табили мурекkеп джумлелер уйдурынъыз.

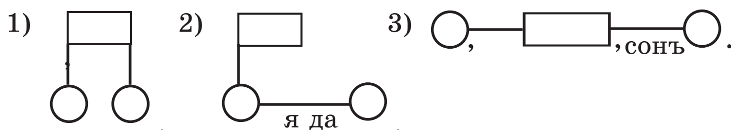

192-нджи иш. Берильген джумлелерни окъунъыз ве схемаларнен тасвирленъиз.

1. Кимерде-кимерде ягъмур тамчысы алевленип янаяткъан атеш къору устюне тюше, чырс-чырс давуш чыкъа, къор бираз токъ куль тюске кире, сонъра атеш кене алевлене. (С.Э.) 2. Онынъ гурь мыйыгъынынъ уджлары кокюси узерине саркъыкъ, къалпагъынынъ чевресине къара тюклю сансар териси тикили,

сюйрю тёпеси мавы къадифе къыйыкълары иле къаплы олып, къырмызы кунтушнынъ омузларына кумюш шерт тутулгъан ипек топузчыкълар такъылгъан. (Ш.А.) 3. Серги устюндеки лампаларнынъ ышыгъында юзюм япракълары мавымсы сары ренкине кирдилер, сачакъта илинген къафестеки боденелер, ярыкъкъа къуванып, тез-тез пыт-пылдашмагъа башладылар. (Ю.Б.) 4. Адамларнынъ сыйлавына алышкъан къуш бельки бу ёлджудан бир шей къопар беллесе керек ки, онъа якъынджа кельди, лякин ёлджу аджеми, бу ерлернинъ адетини бильмей. (Р.М.) 5. Бу шейлерни адамлар инсанлыкъ пейда олгъан куньден берли тюшюнип кельгенлер, амма аля джевап тапалмайлар. (Э.У.) 6. Топракъ да, бала анасынынъ юрегини сезген киби, буны анълай, озюне олгъан яхшы мунасебетке яхшы джевап бермеге тырыша. (Э.У.)

193-юнджи иш. Ашагъыдаки джедвельге эсасланып, ана тили дерсинде сыныфдашларынъыз огюнде чыкъыш япынъыз.

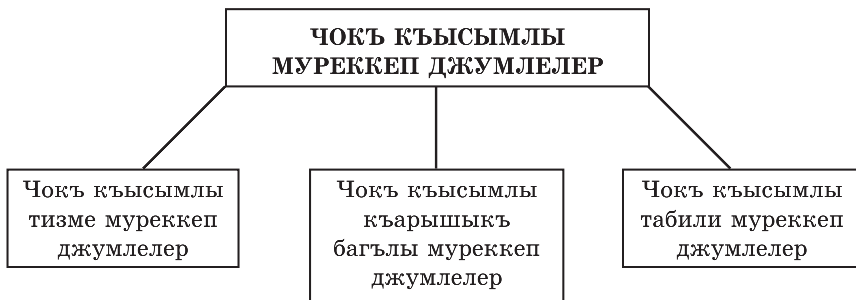

Назарий къаиделерни мисаллернен тасдыкъланъыз.

194-юнджи иш. Метинден чокъ къысымлы мурекеп джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз. Синтактик талиль этип, оларнынъ схемаларыны сызынъыз.

Мемет Севдиярнынъ «Аджджы такъдир» адлы шиирий дестаны да сюргюнлик мевзусына багъышлангъан. Вели адлы бир койлю къырымтатар йигити, ана-бабасыны, къадыны ве бала-чагъасыны ташлап, дженкке кете. Дженк биткен сонъ, кокюсинде орден ве медаллернен озь коюне келе. Онынъ эвинде яшагъан кельмешек къадындан къорантасы, бутюн халкъы киби, сюргюн олунгъаныны анълай, военкомат ве райкомда онынънен бир кимсе лакъырды этмеге истемей.

Бир къач вакъыт кечкен сонъ, Вели Озьбекистаннынъ бир коюне барып чыкъа, озь къорантасы ве койдешлерини араштыргъанда, Сеттар агъа адлы койдешини расткетире. Сеттар агъадан Вели бабасыны немселер партизан деп иткъанларыны биле, о, анасы ве къызчыгъы ёлда сасыкъ вагонлар ичинде ачлыкъ ве хасталыкътан джан бергенлери акъкъында аджджы хаберни эшите, къадыны исе Джизакъ тарафында олгъаны акъкъында къуванчлы хаберни биле. Ве, ниает, Вели озь къадыныны араштырып тапкъан сонъ, онынънен «сарылып къавушалар». Мемет Севдияр бу дестанда типик образ Велининъ къорантасы мисалинде бутюн къырымтатар халкъынынъ аджджы такъдирини косьтере.

(Эдебият дерслигинден)

48-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ
Ариза. Терджимеийал

195-инджи иш. Ресмий иш услюбининъ хусусиетлерини хатырланъыз. Иш весикъаларынынъ чешитлерини айтынъыз.

Иш весикъаларынен чалышкъанда, ашагъыдакилерни хатырламакъ керек:

1. Иш весикъалары бир шекильде тизилелер.
2. Иш весикъаларында малюмат къыскъа, анълайышлы, ачыкъ-айдын шекильде бериле.
3. Бойле весикъаларда фииль бирикмелери ерине исим бирикмелери къулланыла. Меселя: «изин этменъизни риджа этем» ерине: «изининъизни сорайым».
4. «Сиз» замири, ресмий шекильде, хитап оларакъ, баш арифнен язылыр.
5. Эксерий алларда, эмир фиилеринен кельген там олмагъан ве шахыссыз джумлелер къулланыла.

196-нджы иш. Ашагъыда берильген аризаларнен танышып, суаллерге джевап беринъиз:

1. Аризадаки малюмат насыл тертипте ерлештирильген?
2. Аризаларнынъ къайсы бири — адий, къайсы бири исе — муреккептир? Олар арасындаки фаркъларны бельгиленъиз.

I

Акъмесджит шеэри
57-нджи мектебининъ
мудири П.С. Акимовагъа
9-ынджы сыныф талебеси
Алимов Эскендерден

ариза.

Докъузынджы сыныфны битиргеним акъкъында весикъаларны берменъизни риджа этем.

Тарих (кунь, ай, йыл). Имза

II

Акъмесджит шеэри
57-нджи мектебининъ
мудири П.С. Акимовагъа
9-ынджы сыныф талебеси
Алимов Эскендерден

ариза.

Зенаат-техника окъув юртуна окъумагъа кирюв мунасебети иле, докъузынджы сыныфны битиргеним акъкъында весикъаларны берменъизни риджа этем.

Тарих (кунь, ай, йыл). Имза

Адий аризадан фаркълы оларакъ, муреккеп аризада, риджадан гъайры, онынъ себеплери де косьтериле.

Муреккеп аризада, эсас метинден сонъ, аризагъа берильген къошма весикъаларнынъ джедвели де косьтериле биле.

197-нджи иш. Иш весикъаларыны язув къаиделерине эсасланаракъ, 10-унджы сыныфкъа къабул этюв аризасыны язынъыз.

Терджимеийал — инсаннынъ омюри ве фаалиетини тарифлеген весикъадыр.

Терджимеийал, окъув юрту я да ишке къабул олунгъанда, талап этиле.

Терджимеийалда ашагъыдаки малюмат къайд этиле:

1) сойады, ады, бабасынынъ ады;
2) догъгъан куню, айы, сенеси;

3) догъгъан ери (шеэр, кой, виляет);
4) тасили;
5) не вакъыт не ерде чалышкъаны;
6) къорантасы акъкъында къыскъа малюмат;
7) эв адреси;
8) тарих ве имзасы.

198-инджи иш. Ашагъыда берильген терджимеийални окъуп, айтынъыз: юкъарыда берильген малюматнынъ эписи бу весикъада бармы? Терджимеийалнынъ ресмий-иш услюпте язылмасына диккъат этинъиз.

Терджимеийал.

Мен, Муслимов Алим Рефатович, 1991 сенеси октябрьнинъ 23-юнде Акъмесджит шеэринде догъдым.

1998 сенеде Акъмесджит шеэриндеки 28-инджи мектепнинъ биринджи сынфына кирдим.

Мен ана-бабаларымнен Акъмесджит шеэринде яшайым. Бабам, Муслимов Рефат, «Фотон» заводында, муэндис олып, чалыша. Анам — Муслимова Абибе, шеэр хастаханесинде тиш экимидир. Агъам — Муслимов Энвер, Таврия миллий университетининъ къырымтатар филологиясы шубесинде 3-юнджи курста окъуй.

Эв адресим: Акъмесджит шеэри, Абдуль Тейфукъ сокъагъы, 23-юнджи эв.

Тарих (кунь, ай, йыл). Имза

199-ынджы иш. Иш-весикъаларыны язув къаиделерине риает этип, ариза ве озюнъизнинъ терджимеийалынъызны язынъыз.

49-ынджы дерс

Къарышыкъ багълы чокъ къысымлы муреккеп джумлелер

Къарышыкъ багънен бирикип кельген муреккеп джумлелернинъ къысымлары эм табили, эм тизме багъ усулларынен бирлеширлер.

Меселя: *Бир бакъасынъ, олар, ерге тиейим-тиймейим деп, уча, бир даа бакъасынъ, дагълар устюнде пейда олалар. (Р.Т.)*

○ -са, ▭ , ○ -са ▭ .

Эгер къоркъузмакъ истесенъ, яхшы биль: меним эллерим ойле пек назлы эллер дегиль, кекирдегинъни бир сыкъсам, билесинъми, къардаш?! (С.Э.)

○ -се, ▭ , ○ , ○ -са, ▭ ?!

200-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Чокъ къысымлы муреккеп джумлелерни сечип, багъ мунасебетлерини бельгиленъиз.

Малюм ки, эр бир миллий эдебиятнынъ инкишафы халкъ агъыз яратыджылыгъынен сыкъы багълы олып, бу яратыджылыкъта халкънынъ акъыл-идраки, онынъ ичтимаий-тарихий, фельсефий, бедиий-эстетик бакъышлары, онынъ дюньягъа, этрафтаки алемге бакъышы акс эттирильген ве яхшы омюр, такъдир хусусында асырларнен беслеген арзу-хаяллары теджессюм олунгъандыр.

Фольклорда — халкъ фикрининъ бу инджи данелеринде, шу халкънынъ бутюн лексика зенгинлиги, сёз байлыгъы бирлештирильгендир, анджакъ бу терен маналы, бедиий, образлы сёз байлыгъы язма эдебиятны мейдангъа кетирювде, оны инкишаф эттирювде эсас силя олгъандыр.

Бу джеэттен озюнинъ эм жанр чешитлиги ве эм де мундериджеси джеэтинден гъает зенгин халкъ агъыз яратыджылыгъына базангъан къырымтатар эдебияты да мустесна дегиль.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

Метин насыл услюпте язылгъан?

201-инджи иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, чокъ къысымлы муреккеп джумлелерни уйдурып язынъыз.

1. ○ , ▭ , чюнки ○ .

2. ▭ , онынъ ичюн ○ , амма ▭ .

202-нджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, схемаларнен ифаделенъиз. Токътав ишаретлерининъ къоюлмасыны изаланъыз.

Шу куню акъшамгъа таба койден одаман къайтып кельди. Алимге деп, бир тулуп къымыс кетирген, къонакънынъ кетеджегини эшитип, кейфи пек яман бозулса да, оны тетик ве

тендюрист, кийинген-къушангъан бир алда аякъ устюнде корип, чокътан эвлядыны беклеген бабалардай къуванды. Демек, Алим кене аткъа минеджек, кене зенгинлернинъ отьлерини патлатып, ёкъсулларнынъ козьяшларыны силеджек!

Ятсы мааллеринде одаман мусафирлерге ве чобанларгъа бирер мешребе къымыс улештирип, эрте-ярыкъ ятмаларыны, сабагъа якъын Алимни озгъармаларыны теклиф этти. Озю исе, джылкъыдан кетирильген джюйрюкни эгерлеп азырламакъ ичюн, къоштан чыкъты. Мас-мавы кок къуббеси алтын йылдызларнен безенген эди, орталыкъ чым-чырт, кимерде бир чырчырмазинлер чырылдап алалар, лякин ат эгерленген арада, къартнынъ мергин козьлерине дере беттен келеяткъан къаралты чалынды. Мегер, Абдуразакъ экен.

(Ю. Болат)

203-юнджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерни окъунъыз. Чокъ къысымлы сойларыны кочюрип, чешитлерини бельгиленъиз.

1. Бу вакъыткъадже Айшенинъ юрегинде далгъалангъан ве тышкъа атылып чыкъмагъа имкян арагъан сынъырсыз къуванчы, бирден онынъ юзюнде парылдады, эля козьлери йылтырады, бетинде шырныкълы тебессюм ойнады ве о, ич бир себепсиз, шадлыкънен кульди. (Ю.Б.) 2. Къуршун тюслю кокнинъ тереклерине сакълангъан кунеш кимерде корюнип ала, амма онынъ нурлары энди ерни, адамларны къыздырмайлар. (А.О.) 3. Азиз бир къач кунь ичинде зынджырыны тапып келеджегини сёйледи. (С.Э.) 4. Бу манзараны корьген талебелер шаштылар, бир-бириндемн бойле алнынъ себебини сорап башладылар. (А.О.) 5. Ана не япмакъны бильмей, скемлеге отурды, бу арада козьлерине къаршыда дивар тюбюнде тургъан сефер торбасы чалынды. (У.Э.) 6. Мерьем титсиреп, кери чекильди, коктеки айгъа бакъты — ай яваштан чырай сытып, дераль булутлар ичинде богъулды. (Ю.Б.) 7. Кунеш къыр артына айланып, дагъылардан етип кельмекте олгъан гедженинъ къаранлыкъ сымасы ашагъыларгъа эне башлагъанынен, онынъ къоркъусы теляшкъа чевирильди. (Ю.Б.) 8. Лякин мына, баарьден берли ойланып кельген умютлер энди иджра босагъасында олгъанда, бирден ельнен сувурылып алынгъан киби, эписи бошкъа чыкъты, хош хаялларындан ялынъыз бир хатырлав къалды. (Ю.Б.) 9. Ель о къадар кучьлю, о къадар адалетсиз баш котерген, козь ачып юрьген ёлакъны, аякъ баскъан еринъни корьмеге мумкюнат ёкъ. (С.Э.) 10. Юреги ойле сыкъ ура башлады ки, дерсинъ, шимди кокюс къафеси ичинден чыкъып кетеджек. 11. Ава сыджакъ олса да, денъизден эскен хош, салкъын ельчиктен сыджакъ дуюлмай. (Э.А.)

204-юнджи иш. Берильген схемаларгъа эсасланып, чокъ къысымлы джумлелер уйдурып язынъыз.

1. ▭ , ▭ , амма ▭ .

2. ▭ , ве ▭ , онынъ ичюн ○ .

3. ▭ , чюнки ○ , лякин ▭ .

205-инджи иш. Чокъ къысымлы мурекkeп джумлелернинъ багъ васталарыны анълатынъыз. Табили чешитлерини схеманен корьсетинъиз.

1. Бу вазифени эда этсек, эки голь арасындан ёл ачыладжакъ, бизим къысымлар илери кетеджеклер. (М.Аб.) 2. Къокъусы тап шу дередже барды ки, ишке кеткен ёлу Анифенинъ эви огюнден кечсе де, онынъ козюне, онынъ юзюне илишмейим деп, шимди айланма ёлдан къатнай. (Ю.Б.) 3. Дагъларда къар ирисе, я да ягъмурлар башласа, кичкене озенлер, сайлар ве дерелерден селлер акъса, олар эписи Сыр-Дарьянынъ багърына келип къошулса, ве, о, мисли олмагъан ташкъынгъа айлана. (С.Э.) 4. Муждаба биле ки, Ислям озю башкъа тюрлю арекет этмеге акъкъы ёкъ, онынъ ичюн истер-истемез кельген ерине къайтмакъ къарарында эди. (Р.Т.) 5. Бекир Асанович чапып кирсе, не корьсин: чайникнинъ къапагъыны шатырдатып, був фышкъыра, къазандан исе тютюн чыкъа. (Э.А.) 6. Бизлер ойле эвлер къурмалымыз ки, гуя о эвлерде кендимиз яшайджакъмыз, чюнки анда яшайджакъ адамлар да бизлер киби адий ишчилер, эмекчилер, бизим шеэримизнинъ адамлары. (И.П.) 7. Мен шемшекнинъ эр бир шатырдысындан сонъ, абдырап уянам ве козь къапакъларымны ачмагъа тырыша эдим, лякин муче зайыфлыгъы къуш къанатлары киби козьлериме эне, ве мен, зайыфлыкъкъа берилип, насылдыр бир тегиз ве сытыкъ ялыларгъа ялдар киби арекетсизликке къалыр эдим. (Э.Ал.)

206-нджы иш. Чокъ къысымлы мурекkeп джумлелерни окъуп, чешитлерини бельгиленъиз. Берабер табиленген ве къарышыкъ багъ вастасынен тизилип кельген джумлелерни схеманен корьсетинъиз.

1. Эгер вазиет денъишкен олса, телефон этинъ, эвде олурым. (С.Э.) 2. Энди сагълыгъым ве кучюм яваш-яваш ерине келе

башлады, лякин юкъу манъа ич де аман бермей: мен гедже-куньдюз юкълайым. (Э.Ал.) 3. Мен къавгъагъа чокъ къошулмай эдим, чюнки, «оксюз» деселер, пек ынджына эдим. (Ч.А.) 4. Эгер де шу къуш олмагъан олса, пыштавда эки къуршун даа къаладжакъ, о эки къуршун исе эм меним ве эм де янымдаки адамнынъ башына етеджек эди. (Э.А.) 5. Олар ракета ташлайлар амма, бизим якъынлашкъанымызны корип оламайлар, чюнки биз къар ичинде комюлип сюйрелемиз. (М.Аб.) 6. Бир къач куньден берли бу тарлалар бом-бош эдилер, оларда адам корюнмеди, машиналарнынъ давушы да эшитильмеди. (Ю.Б.) 7. Сизге бир риджам бар: эгер бизнен хызмет этмек истесенъиз, бизим бараккъа кочюнъиз. (Ш.А.) 8. Дженкте кими ольди, кими сагъ къалды, базылары дженкнинъ бутюн ёлларыны кечти. (С.С.) 9. Инсанда ойле бир теэссурат догъа ки, зан этерсинъ, муджизе олып кечти. (Э.Ал.) 10. Кок ойле гудюрдеди, ягъмур ойле тёкюльди ки, гуя къаялар авдарылды, денъиз саиллеринден чыкъты. («Йылд.») 11. Эгер кокте эр даим кунеш олса, эгер ер устюнде тек байрам ракеталарынынъ гудюрдиси ве балаларнынъ шенъ кулюкюси эшитильсе, не къадар гузель олур эди. (Э.У.) 12. Меселе шундан ибарет эди: беллидир ки, мен чокъ вакъыт айдавджы олып чалышкъанымдан, машина идаре этюв къаиделерине алышып къалгъан эдим. (Э.У.)

207-нджи иш. Эдебият дерслигинъизден бир къач чокъ къысымлы джумлелерни тапып, дефтеринъизге кочюрип язынъыз.

51-инджи дерс

208-инджи иш. Чокъ къысымлы муреккеп джумлелернинъ чешитлерини ве багъ васталарыны бельгиленъиз. Дереджe табиленген ве къарышыкъ багъ вастасынен тизилип кельген джумлелерни схеманен корьсетинъиз.

1. Адлары бир олса да, табиатлары бам-башкъа: бириндисжи пек саде бир адам эди, Исмаиль сабалары онынънен корюшмеге ашыкъа эди, бусы, десенъ, гъает индже ве табиатсыз бир адам. (Ю.Б.) 2. Заит иддетликнен аякъкъа къалкъты, о, тикен чалысыны къолуна алып, оны Талятнынъ башы устюнде ойле айландырды ки, эгер ашагъы пусмагъан олса, бетине, бойнуна тийип, эр ери ал-къан оладжакъ эди. («Йылд.») 3. Чюрюк агъач сагълам агъачкъа къарыштымы, къыймети эксиле, бундан орман болюгининъ ишчилери буюк зарар коре. (Ч.А.) 4. Фиданенинъ

фааллиги ве авеслиги Сусанагъа буюк умют бере, чюнки о, яхшы биле ки, булар эписи экимнинъ къойгъан эмегининъ бош кетмегенине ве хастанынъ файдасынадыр. (Ч.А.)

209-ынджы иш. Джумлелерни окъунъыз. Чокъ къысымлы муреккеп джумлелернинъ чешитлерини тайинлеп, синтактик талиль этинъиз.

1. Оларнынъ бир чокъ цехлери аля даа йыкъынтылар ичинде олса да, бир чокъ шахталар сувгъа гъаркъ олып яткъан олсалар да, санайы аякъкъа турып башлагъан эди. («Л.Б.») 2. Техника олмаса, ишлемеге акъай къолу къалмаса, анбарлар бошап кетсе, укюмет къайдан алып береджек санъа. (Ч.А.) 3. Лякин сёзюнден бир кереден къайтса да, олмайджакъ, чюнки Мемет акъай шимдилик индемей турса да, бутюн вакъыт оны озюнинъ оппа козьлеринен ашай. (Ю.Б.) 4. Бойле шей де корьмеген эди: эгер Гульсюм озю етиштирип оламаса, онъа къызлары ярдым эте тургъанлар. (Э.А.) 5. Бугунь яхшысынъ амма, ярын барып да кунюм къарарса, сенинъ манъа насыл бакъаджагъынъны къайдан билейим? (Р.Т.)

210-унджы иш. Чокъ къысымлы муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Бир акъшам, одамда чалышаяткъанымда, ичериге кирдинъ, яваштан масама якъынлашып, элинъни омузымнынъ устюне къойдынъ. Башымны котердим, яшаргъан киби корюне эдинъ, козьлеринъден бахт таша эди. Бал айындаки бир келин киби эдинъ, бетинъни ильк кере бойле гузель коре эдим. Бакъышынънен, козьлеринънинъ парылтыларынен, дудагъынъны азачыкъ букип кулюмсиременънен бираз да оджапче Акимовагъа бенъзей эдинъ. Ах, анам! Джанынънынъ татлылашмасына, бетинънинъ гузеллешмесине себеп — Къызылташмы? Къызылташкъа кет, анам! Танъры сенинъ хайыр дуаларынъны динъледи, ёлунъны ачты. Невбет бизге де келир, сен бар, анам! Вапурнен кет! Денъизден Къызылташынъа бакъ; севин, джош, агъла, корьгенлеринъе гонълюнъни ач. Къызылташ манзаралары иле индже безеклер орип, юрегинънинъ ичине сакъла. Кет, анам, кет! Къызылташ сени тылсымлайджакъ. Сакъсагъанлар санъа баарьни муждэлейджеклер, йылдан йылгъа гонълюнъде эр баарь бадем тереги чечек ачаджакъ, бостанынъ ешереджек, Пилибашы багъы ешереджек. Кет, анам!

Омуз-башымны сыкътынъ, элинъни элим ичине алып, янагъыма бастырдым, элинъ — сым-сыджакъ.

(Дж. Дагъджы)

211-инджи иш. Метинни окъунъыз. Murеккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Мени сонъки вакъытта, дерсинъ, денъиштирдилер, озь-озюмни анълап оламайым, аджеба, не ола манъа? Текмиль раатлыгъымны джойдым, кунь бою озюме ер тапалмайым, анджакъ, акъшам устю, кунеш къонгъанда, пек тарсыкъам, къальбим инълей, юрегим сызлай. Дерсинъ, кимнидир ынджыткъаным, кимнинъдир огюнде къабаат ишлегеним. Къулагъымда дертли къавал авасы янъгъырай, гонълюмни тепрендире. Азбарда балалар зий-чув чапкъалайлар, оларнынъ, беяз кягъыт киби, темиз бетлеринде зерре къадар кедер ёкъ, меним исе ичим-багърым янып-куе... Асрет атешинде булунам, сачларым чаларгъан бу куньде анамны ве анамнен берабер кечкен девирни арзлайым. Пенджерем артында оськен эрылгъан уфачыкъ, мос-мор йылдызчыкъларгъа бенъзеген чечеклер ачкъан, онынъ ачыкъ пенджереден эв ичине яйылгъан баарь къокъусы инсанны сархошлата.

(Т. Халилов)

52-нджи дерс

212-нджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз. Багълайыджылы табили муреккеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, оларнынъ теркибинде ишлетильген замирлерни, нисбетлешкен сёзлерни, багълайыджыларны къайд этинъиз, маналарыны анълатынъыз.

1. Олар ойле къокъуйлар ки, узип огюнъе такъмагъа къызгъанасынъ. (Б.В.) 2. Раатлыкъ куню олса да, мектепте оджалар, талебелер ве башкъа адамлар топлангъанлар, олар, янъы хаберни текрар-текрар эшитмек ичюн, кельгенлер. (Дж.А.) 3. Исмаильнинъ чырайы асыл да денъишмей, гуя ич бир шей олгъаны ёкъ. (Ю.Б.) 4. Реис тааджиплендмеди, чюнки Нияр онъа бу сёзни эвель, айткъан эди. (У.Э.) 5. Бахыткъа иришмек къыйын, чюнки инсан къанатлы къушкъа бенъзей. (У.Э.) 6. Акъшам иштен къайтып кельсе, эвде кимсе ёкъ. (И.П.) 7. Ким озюнинъ джесюрлигини сынап бакъмагъа истесе, о, барып, Къадырны къакъыштыра эди. (Р.М-н.) 8. Чевирилип бакъсам, гъайып олгъан. (С.С.)

213-юнджи иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, чокъ къысымлы муреккеп джумлелер уйдурып, язынъыз.

1) [ ] ве [ ], сонъ ( ), чюнки ( ).

2) ▭ , шу себептен ○ , лякин ▭ .

214-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Мураккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

«Челюскин»де ильмий ишлер яш физик Факидов тарафындан планлаштырылгъан ве тешкилятландырылгъан эди. О, гемининъ кевдеси ве онынъ базы къысымларынынъ бузлар арасындан кечкенде, къавийлигини тешкере эди.

Факидов экспедициягъа Мурманскте келип къошулды, озюнен берабер геми кевдесининъ деталлерине етеджек микъдарда аппаратлар алып кельди. О, рейс девамында гемининъ сексенден зияде нокътасына алетлер ерлештирди, ве, бойледже, темиз сувда, бузлар арасында, ве, ниает бузларнен сыкъылгъанда эм де бутюн къышлав девамында геми кевдесинде пейда олгъан бозукъларнынъ характерини бельгиледи. Онынъ не заман юкълагъанынен меракъланып башладыкъ. Ибраим гедже ве куньдюз геми трюмындан чыкъмай, о, алетлерни козете, косьтеришлерини къайд эте.

(С. Нагаев)

215-инджи иш. Метинни окъунъыз. Мураккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Къырымтатар иджрет эдебиятынынъ векиллеринден бири — Мемет Севдияр, Къырымда догъып, озюнинъ биринджи эсерлерини Къырымда язып башлагъан олса да, онынъ иджады иджретте девам эте.

Белли олгъанына коре, о, Романиянынъ Костендже шеэринде «Ферман кельди», Австриянынъ Вена шеэринде «Ватаным узакъылай» киби шиирлерини яза.

Ватанына асретлигини о, бойле сёзлернен ифаделей:

Севимли Ватаным кунь-куньден узакълай,
Огюмде эм сувукъ, эм сагъыр бошлукъ,
Сагъымда-солумда ер ве кок эп агълай,
Къальбимде-къаранлыкъ, кене де бошлукъ...

1945—1946 сенелери о, «Миллет эли», «Аппенинъ дагълары», «Азиз миллетиме», «Юрек агълай», «Достума», «Агълама, бульбуль», «Сагъынув» ве «Миллий матем» киби, шиирлерини

яза. Бу шиирлерде о, узакъта къалгъан достуны сагъынып къайгъыра, Ватанындан сюргюн олунгъан миллетини шаир бойле сёзлернен рухландыра:

Дешетли бир хабер солукъсыз кельди де
Зеэрли окъунен юрегим якъты.
Зеиним фелекнинъ аджджысын бильди де,
Козюмден буллюрли козьяшы акъты.

Бу къара хаберге аизар чекмесенъ,
Эй, къардаш, Акъ сени ич афу этмез.
Эгер сен бу куньде башынъны эгмесенъ,
Бир даа ич кимсе седждеге кетмез.

(Эдебият дерслигинден)

53-юнджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ
Ресмий иш услюби. Протокол

Къаиделерни текрарланъыз!

Протокол — бир де бир топлашув, мушаверенинъ кетишаты ве нетиджелери. Тизимине коре, протоколлар учь тюрлю ола:

1) къыскъа (музакере этильген меселелер языла, иштиракчилер ве къабул олунгъан къарарлар къайд этиле);

2) толу (музакере этильген меселелер къыскъадан изалана);

3) стенографик (топлашув иштиракчилерининъ эр бир сёзю ве арекети языла).

216-нджы иш. Ашагъыда берильген метинлерни окъуп, насыл услюпте язылгъанларыны къайд этинъиз. Джевабынъызны исбатланъыз.

I. Илян.

10-унджы март, салы куню, саат 15-те 9-ынджы сыныф талебелерининъ топлашувы оладжакъ.

Сыныф ребери.

II. Повесть — эпик джынысныңъ чешити сайыла. Омюрде олып кечкен адисе-вакъиалар повестте этрафлыджа ве кенишче

тасвирлене. Повестьнинъ колеми икяеден баягъы буюкче ола. Повестте баш къараманнынъ сымасы кениш ве тафсилятлы айдынлатыла. Языджылар повесттеки къараманларнынъ сымасыны тасвирлемек ичюн эсерде бир чокъ ярдымджы персонажларнынъ сымаларыны да яраталар. Къараманларнынъ ички дюньясы, оларнынъ дюньябакъышынынъ илерилеви тафсилятлы тасвир олунгъан повестьлерге психологик повесть дерлер.

(Эдебият дерслигинден)

III. Тах-тахкъуш мааллесини... анда, язда чешме башында куньлер бою зий-чув олып юрьген чёмезлерни тасавур эттим. Лякин Эльмазны хатырлап оламадым.

— Сиз койни эрте терк эттинъиз... шубэсиз, адамларнынъ чокъусыны унуткъандырсынъыз! — деди къыз. Элине кичкене, сюйрю ташчыкъ алды, огюндеки сылакъ къум устюнде эки урькечли деве къыяфети чызмагъа тутынды, козьлерини ресимден узьмей, деди:

— Дёрт йылдан сонъ мен озюм де кеттим. Шеэрде ишледим. Окъудым, эким олмакъ истедим.

— Ве... олдынъыз. Ойлеми? — дедим мен.

— Теэссюф... бизни, йигирми еди къызны, учюнджи курстан алдылар. Эки айдан берли устюмде — шинель, башымда — каска.

— Мында насыл тюштинъиз?

— Сизинъ эскадронгъамы?

— Эбет!

— Насыл тюштим...? — къыз теренден кокюс кечирди. — Буны анълатмакъ — кучь. Тюневин Чубаровкада эдим. Саба бизимкилер немсени койден урып чыкъардылар. Уйле авгъанда, немсе бизни топкъа тутты. Сонъ танклар сюрип кельдилер. Санаев — инат адам. Кери чекильген адети ёкъ. Сабагъадже эвлер харабеге чёкти. Ёллар къангъа, джесетке толды. Батальонда алты адам сагъ къалдыкъ. Демир ёл станциясы бетке къача эдик, шлагбаумда Гипкалов бизни токътатты.

(Ш. Алядин)

217-нджи иш. Сынфынъызда кечирильген топлашувнынъ протоколыны язынъыз.

МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР

(умумийлештирюв ве текрарлав дерси)

218-инджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Насыл джумлелерге мureккеп джумле дерлер?
2. Багъ мунасебетлерине коре, мureккеп джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?
3. Багъ васталарына коре, мureккеп джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?
4. Тизме мureккеп джумлелер маналарына коре насыл чешитлерге болюнелер?
5. Табили мureккеп джумлелер маналарына коре насыл чешитлерге болюнелер?

Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

219-ынджы иш. Мureккеп джумлелерни кочюрип, ашагъыдаки тертипте, синтактик талиль этинъиз.

1. Мureккеп джумлелер къач къысымдан ибарет олгъаныны къайд этинъиз.
2. Къысымлар арасында багъ усулыны, багъ васталарыны бельгиленъиз.
3. Къысымлар арасында ифаделенген маналарына коре чешитлерини изаланъыз.
4. Токътав ишаретлерининъ къоюлмасыны изаланъыз.
5. Эр бир къысмыны адий джумле киби талиль этинъиз.

1. Бакъса, базы эвлернинъ этрафында тереклер отуртылгъан, базылары исе бом-бош экен. (Э.Ф.) 2. Мен бу йырны биле эдим, шимди исе оны биринджи кере эшиткен киби олдым. (Э.Ф.) 3. Душмангъа къул олгъандже, азатлыкъ ёлунда янып, куль олмакъ яхшыдыр. («Йылд.») 4. Сиз еринъизге къайткъангъа къадар, эр шей ёлунда олур. (С.Э.) 5. Эки дане дёрт коше пенджеречиктен кирген ярыкъ ве учь дане балабан электрик лампасы янгъанына бакъмадан, онынъ ичи къаранлыкъ эди. (С.Э.) 6. Керчек, олар къуруджылыкъкъа кельгенлеринден берли, Алиме бираз тынчлады. (С.Э.)

220-нджи иш. Ашагъыда берильген тизме муреккеп джумлелерни, уйгъун кельген багълайыджы ве ялгъамалар къошып, керилеме табили муреккеп джумлелерге чевиринъиз.

Иш орьнеги:

Баарь кельди, лякин авушыджы къушлар аля даа учып кельмедилер.

Баарь кельсе де, авушыджы къушлар аля даа учып кельмедилер.

1. Ягъмур токътады, амма тереклерден тамчылар тюше эди. 2. Къаранлыкъ тюшти, лякин ишчилер ишлерини девам этелер. 3. Этраф беяз къарнен къаплангъан, лякин энди баарь къокъусы бар.

221-инджи иш. Метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Бу ерде шуны айрыджа къайд этмели ки, Ашыкъ Умернинъ аяты ве яратыджылыгъы акъкъында ильки тедкъикъатчымыз Эшреф Шемьи-заде олды. О, озюнинъ Ашыкъ Умер акъкъында макъалесини та 1969 сенеси «Ленин байрагъы»нынъ 5, 6 ве 17-нджи санларында бастырды, сонъра исе о макъале шаирнинъ «Омюр ве яратыджылыкъ» китабына кирсетильди.

Ашыкъ Умер, етмиш яшыны кечкен сонъ, тыш мемлекетлер сеферинден догъгъан ери — Кезлевге къайтып келе ве омюрининъ сонъунадже анда яшап, 1707 сенеси, сексен алты яшында вефат эте. Кезлевде Къалентир бурунында (Карантинная коса) дефн этиле.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

222-нджи иш. Муреккеп джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, синтактик талиль этинъиз.

1. Ойле адамлар бар ки тышкъы корюнишине бакъып зенаатыны тайин этмек мумкюн. (Ш.А.) 2. Бирден Гулизарнынъ аячыкълары тарс токътала ве биз экимиз де тургъан еримизде къатып къаламыз. (Э.Ал.) 3. Аякъларым агъыра бутюн теним сызлай къызчыкънынъ артындан ич бир вакъыт етип оламайджагъыны анълайым. (Э.Ал.) 4. Гонълюнъ кенъ олсун тар ерге де сыгъарсынъ (Ат.с.) 5. Къыш кечсин баарь кельсин. (Ч.А.) 6. Коресинъми Анифечигим озьлерининъ бахт-сеадетлерини девлетимизнинъ селяметлигинде корелер. (Ю.Б.)

223-юнджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, синтактик талиль этинъиз. Багълайыджысыз тизме муреккеп джумлелернинъ чешитлерини бельгиленъиз, хусусиетлерини изаланъыз.

1. Джемилевнинъ къоллары къалтырады, сесинде сертлик дуюлды. (И.П.) 2. Козьлерини ачкъанда, кунеш къонгъан, къаранлыкъ тюшкен эди. (Ш.А.) 3. Яш оджалар Мемет Нузетнен досташалар, олар онынъ иш услюбини огренелер. (С.Н.) 4. Айрапетов башыны юкъары котерди, онынъ назары Сервернинъ козьлеринен чатышты. (Ю.Б.) 5. Чокъ ишлер япылды, зорлукълар аля бугунь битмеди. (Ю.Б.) 6. Надире башта онынъ не дегенини анъламагъан киби козьлерини бир къач кере юмып ачты, сонъ чырайы агъарды. (У.Э.) 7. Шерфе аптенинъ козьлери атешленди, чересине бирден шенълик орьтюльди. (У.Э.) 8. Якъуб онынънен джиддий лакъырды этмеге истеди, Нияр бир шей анъламагъа истемеди. (У.Э.)

224-юнджи иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Мурекkeп джумлелерни сечип, дефтерге языпъыз ве схемасыны тизинъиз.

Фатма этрафкъа хошнутлыкъннен бакъты. Агъасы къорантасынен мында кочип кельгенде бу багъча оськен топракъны туз къаплап, кийик отлар басып ята эди. Асан эртеси куню элине чапа алып чыкъты. Отларны чапалап, юлкъып башлады. Арадан бир афта кечер-кечмез балконнынъ тюбюнде гузель бир ерчик ачты. Оны тегизледи, къазды, суварды. Анда чешит тюрлю фиданлар отуртты, чичеклер сачты. Алма, алманы корип ренк ала, дегенлери киби бу ишни къомшулары да бегенселер керек, бирер-бирер олар да чыкъып башладылар. Шу йылы эвнинъ артындан, бираз авлакътаки бош ерде балалар багъчасы къурулды. Асаннынъ эки баласы анда къатнап башлады. Онынъ азбарыны да ешертмек керек. Укюмет озь ишини япа, лякин бу ишнинъ тилинден анълагъан Асан киби ана-бабалар кенардан бакъып турмакъ кереклерми?! Ёкъ, эльбет. Асан анда да етишип барды. Анда да фиданлар отуртмакъ, чичеклер сачмакъ керек олды. Яптылар. Буларнынъ эписи иштен кельген сонъ, яхут да раатлыкъ куньлеринде япыла эди.

(У. Эдемова)

КОЧЮРИЛЬМЕ ВЕ КЪЫЯ ЛАФЛЫ ДЖУМЛЕЛЕР

55-инджи дерс

225-инджи иш. Эр эки тарафта берильген джумлелерни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер кимге аит олгъаныны бельгиленъиз. Къайсы бир джумледе шахыснынъ нуткъу денъиштирильмезден ифаделене, къайсы биринде — денъишкен шекильде бериле?

«Мен сизге китабым акъкъында икяе этеджегим», — деди языджы.	Языджы бизге китабы акъкъында икяе этеджегини айтты.

Бир де бир шахыснынъ фикрини, мундеридже ве шеклини денъиштирмезден, ифаделеген джумлеге **кочюрильме лаф** дейлер. Бир де бир шахыснынъ фикрини, шекильдже денъиштирип, ифаделеген джумлеге **къыя лаф** дейлер.

226-нджы иш. Окъунъыз. Кочюрильме ве къыя лафлы джумлелерни къайд этинъиз.

1. Азиме анасына: «Дерслеримни яздым», — деди. Азиме анасына дерслерини язгъаны акъкъында айтты.
2. Оджа Керимнинъ бабасына деди: «Сизинъ огълунъыз кене дерске кеч къалып кельди». Оджа Керимнинъ бабасына огълу дерске кеч къалып кельгени акъкъында айтты.
3. Фадьме къартана торунына ятып раатланмакъны теклиф этти. Фадьме къартана торунына: «Балам, болдургъандырсынъ, ят, раатлан», — деди.
4. Анам: «Мектюпни почта къутусына ташла», — деп, риджа этти. Анам мектюпни почта къутусына ташламамны риджа этти.

Кочюрильме лафлы джумлелер эки къысымдан ибарет олурлар: **кочюрильме лаф** ве **муэллифнинъ сёзю**. Кочюрильме лаф тырнакъ ичине алынып, баш арифнен язылыр.

227-нджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни кочюрип, муэллифнинъ сёзлерини ве кочюрильме лафны къайд этинъиз.

— Хош сефагъа кельдинъиз, огъулларым! Атларынъызны мен озюм гизлерим, — деп, оларны, якъын тувгъанлары киби, джам

софалы буюк бир одагъа алып кирди. — Эй, Гульшерфе, къайда къалдынъ? Эвимизге Алимнинъ озю буюрды.

Олар дивар ястыкълы миндерлерге чёкип отурдылар.

— Бири-биринден мазалы беш огълум бар! — деди къарт къонакъбай макътанып. — Эвли-баркълылар, амма къомшу олып турамыз. Оларнынъ тиллеринде сен сакъыз олдынъ, къардашым. Эгер келип сени озь козьлеринен корьмелерине разы олсанъ, о вакъыт мен шимди оларны...

— Озюнъиз ольчеп бичинъ, мухтерем къонакъбай, сизге зарар кельмейджек олса, буюрсынлар...

(Ю. Болат)

228-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз. Кочюрильме лафнен муэллиф сёзлери арасында олгъан багъ мунасебетини анълатынъыз.

1. Къадыны ве къыз къардашы: «Аркъадашларынен кезинсин бираз. Гонъюль сыкъынтысы дагъылыр», — дедилер. (Р.М.) 2. О, чайдан сонъ мешин чантаны ерден алып: «Ильзар ханым, мынавы «зембильдеки» шейчиклернинъ меселесини озюнъиз бакъсанъыз», — деп, кулюмсиреди. 3. Бу меселеде койдешлернинъ фикри — муим. «Мен де ойле тюшюнем», — деди реис. (Ш.А.) 4. «Экинджиде, комюр яна», — деп, джекире о, диспетчерге, — козьлеринъиз къайда? Отрядны чагъырынъыз! Тез!» (Ш.А.) 5. Устюне гъурбет урбалары киерек, Кёр огълунынъ озю де келе ве джыйылгъан адамлардан: «Бу насыл джыйын? Бу халкъ нени сейир эте?» — деп, сорай. (Дес.) 6. Къыз шу арада Къозукюрпечнен сёйлеше ве онъа: «Меним анамнен бабам бир айлыкъ мусафирликке кетеджеклер, о вакъыт мен санъа хабер этермен, сен келирсинъ», — дей. (Дес.) 7. «Къыш чиллесинде лялени къайдан таптынъ?» — деп, сорады. «Севги сыджакъ олса, ляле къыш чиллесинде де ача экен», — деди Ильяс. (М.А.)

229-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни кочюрип, муэллифнинъ сёзлерини ве кочюрильме лафны къайд этинъиз.

Такъ, такъ, такъ. Къапу къакъылды ве онынъ артындан: «Зейнеп», — деген эркек сеси эшитильди. Зейнеп агъасынынъ сесини таныды ве къуванчнен:

— Къапу ачыкъ, кир! — деп сесленди.

Асан къардашынынъ тёшек хастасы экенинден хабери ёкъ эди. Бу себептен оны тёшек ичинде корьгенинен:

— Энди экинди маали олды, аля даа ятасынъмы, Зейнеп? — деди.

— Ёкъ, агъа, бираз кейфсизим. Хош кельдинъ. Артынъда бала-чагъа сеси эшитильмей, ёкъса бир озюнъ кельдинъми?

— Сагъ ол, Зейнеп, ялынъыз кельдим, сайылам. Сени бир корип кетейим, дедим. Эвеля эллеримни чайкъайым да.

Асан ашханеге кирип чыкъты, даа шимди ювгъан ве яхшы сюрткен элининъ артыны Зейнепнинъ манълайына токъундырды.

— Не олды, кадям? Хайыр ола. Сыджагъынъ ёкътыр, амма.

— Къулакъ асма, агъа, бир алсызлыкъ, иште. Озюнъ не япасынъ, Сюндюс, балалар яхшыლармы?

— Э-э, джумлеси яхшылар, селям эттилер, деп оламам, чюнки мында кельгенимден хаберлери ёкъ.

— Мында насыл тюштинъ, ёкъса ишинъни быракътынъмы? Кель якъынджа отур, черенъни корейим.

— Джемаат ходжалыгъынъызгъа бир ёлджуны кетирмек керек олды. Фырсатны къачырмайым, дедим.

— Пек яхшы япкъансынъ, агъа, сени корип чокъ хошнут олдым.

(М. Севдияр)

56-нджы дерс

Кочюрильме лафлы джумлелернинъ тизилюви ве язылувы

Джедвельге бакъып, кочюрильме лаф ве муэллифнинъ сёзлерининъ ерини бельгиленъиз. Токътав ишаретлерининъ къоюлувына дикъкъат этинъиз.

Оджа талебелерге айтты: «Китапларынъызны ачынъыз».	«Дикъкъатнен окъунъыз», — деди оджа.	«Шимди исе, — деди оджа, — инша язаджакъмыз».	Дерс башында оджа: «Халкъымыз къараманлары акъкъында язаджакъмыз», — деди.

Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафтан эвель кельсе, ондан сонъ эки нокъта къоюлыр, кочюрильме лаф исе буюк арифнен язылыр, тырнакълар ичине алыныр, сонъ токътав ишарети къоюлыр.

Кочюрильме лаф муэллифнинъ сёзлеринден эвель кельсе, тырнакълар ичине алынып, виргуль ве тире къоюлыр. Муэллифнинъ сёзю кичик арифнен язылыр.

Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафнынъ ортасында кельгенде, бутюн джумле тырнакълар ичине алыныр. Муэллифнинъ сёзлери эки тарафтан виргуль ве тиренен айырылыр.

Кочюрильме лаф муэллифнинъ сёзлери ортасында къалса, ондан эвель эки нокъта къоюлыр, тырнакълар ичине алынып, ондан сонъ виргуль ве тире къоюлыр. Муэллифнинъ сёзлери кичик арифнен девам этилир.

230-ынджы иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Кочюрильме лафнен кельген джумлелерни сайлап, оларнынъ язылувыны изаланъыз.

Амет уянгъанда, анасы Насибе: «Саба шерифинъиз хайырлы олсун! Буюрынъыз!» — деп, сабалыкъ къаве бермекте эди.

«Саба шерифинъиз хайырлы олсун!» — деди Амет де, софагъа чыкъып, анасы-бабасынынъ къаве ичип отургъанларыны корьген сонъ.

«Эвалла, огълум! Балабан акъай ол! Санъа да сабалар хайыр олсун!» — ана ве баба, азбаргъа чыкъаяткъан Аметнинъ артындан ифтихарнен бакътылар.

(Р. Фазыл, Л. Софу)

231-инджи иш. Ашагъыда берильген джумлелерден, муэллифнинъ сёзлерини къошып, кочюрильме лафлы джумлелер уйдурып язынъыз.

1. Акъмесджит аэропортына учакъ саат он бирде къонаджакъ. 2. Сагълыкънен бар, къызым, огъурлы ёллар олсун. 3. Амет-Хан Султан мейданына насыл бармакъ мумкюн? 4. Балалар, имтиханларгъа азырланмалы! 5. Сизни догъгъан кунюнъиз иле хайырлаймыз. Узун омюр, къавий сагълыкъ, бахт-сеадет, ниетлеринъизге етменъизни тилеймиз. 6. Эв вазифелерини беджердинъизми? Еринъден турып, джевап бер! 8. Бутюн ишлеринъизде Алла ярдымджы олсун!

Муэллифнинъ сёзю ве кочюрильме лафнынъ ерине коре джумлелернинъ язылувыны ашагъыдаки схемалар узьре косьтермек мумкюн:

М: «К». М: «К?» М: «К!» Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафтан эвель	«К», — м. «К?» — м. «К!» — м. Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафтан сонъ	«К, — м. — К». «К, — м,— к». «К! — м. — К». «К? — м. — К». Муэллифнинъ сёзлери кочюрильме лафнынъ ортасында.	М: «К», — м. М: «К?» — м. М: «К!» — м. Кочюрильме лаф муэллифнинъ сёзлери ортасында.

М, м — муэллифнинъ сёзлери;
К, к — кочюрильме лаф.

232-нджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сайлап, талиль этинъиз: муэллифнинъ сёзлерининъ ерини бельгилеп, джумлени схеманен ифаделенъиз.

Эким къыз, конвертнинъ ашагъасында арбий номерини ве «Ф. Алимов» имзасыны корип, кулюмсиреди, басамакълардан юкъары чапты. Айдын коридорда толу вуджутлы, халаты, феси сачлары да акъ адамнен къаршы-къаршыгъа расткелишти:

«Селям алейкум, Раим агъа!» — деди.

Алейкум селям, бавурым! — ногъай юзьлю киши ашыкъып сёйленди: «Ильзар ханым, сизни беклеп турамыз. Риджа этем, бу якъкъа, — о къаверенки дермонтин устюнде «Баш эким» язылы къапуны ачты, — киринъиз», — деди.

Ичериде дёрт-беш эким къызгъын лакъырды эте эдилер. Раим агъа: «Хирургия болюгининъ башы кельди, меслекдешлер. Ильзар Эмировнанынъ фикрини де динълейик де, сонъра, тез девалав ишине кириширмиз, — деди ве хирурггъа кенъешювнинъ асылыны анълатты. — Ярым саат алдын Акъкъале шеэрчигининъ «Аджеле ярдым» вертолёты балыкъчыларда командировкада булунгъан бир ильмий хадимни агъыр алында алып кельди».

(Р. Мурад)

233-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Там олмагъан ве азаларгъа болюнмеген джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз. Агъзавий шекильде оларнынъ хусусиетлерини изаланъыз.

— «Терджиман» йигирми еди йылдан бери яшамакъта, — деди Исмаил эфенди, ифтихар иле. — Не зан этесинъиз, онда намус-ырыз ёкъмы?

— Бар... шубесиз! Амма экисинде эмель бир дегиль. Абдурешид Медиев куреште.

— Ким иле?

— Чаризм иле!

— Куреште... енъдими? — муаррир бираз иддетленип сорады. — Енъе билирми эди?

— Ёкъ. Енъип оламады, — деди Токътаргъазы. — Енъмек ичюн чокълукъ ве бирлик керек.

— Енъмек ичюн кучь керек, — дие итираз этти Исмаиль эфенди. — Биз зайыфмыз. Император азретлери кучьлю.

— Император, шубэсиз, бизден кучьлю, — деди Усеин оджа, яры кинае тарзында, — амма зайыф халкълар бирлешселер, кучьлю императорны енъе билирлер.

— Бирлешселер!.. — эв саиби мусафирнинъ сёзюни аджизликле текрарлады. — Бирлешмек ичюн анълы олмакъ зарур. Бизде анъ ёкътыр. Биз кериде къалдыкъ... чюнки джиалет къафамызы къурутты, козьлеримизи багълады. Илери халкъ олмакъ ичюн, окъумалымыз. Мутеракъкъий бильгилер ве фикирлер иле таныш олмалы, онлары кенди дилимизе накъиль идип, кенди мектеплеримиз, медреселеримизге кирдирмеге чалышмалымыз!

(Ш. Алядин)

234-юнджи иш. Кочюрильме лафлы джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз.

1. Сырасыны тюшюрип Сиз Эсманы чокътан билесизми? деп, сорадым. Къарт еринден турды. Ири суекли сыджакъ элини тизиме къойып Не ичюн сорайсынъ? деди. Меракъланам дедим. (М.А.) 2. Сусанна, козьлерини доландырып, бир ань тюшюнген сонъ Хатырлайым деген манада башыны эгильтти. Энъ зияде санъа тесир къалдыргъан ангиси эди деди Чешмеджиева, карточкаларны къарыштырып. (Ч.А.) 3. Наджие! деп, къычырды о. Бу якъларгъа насыл келип тюштинъ? Мен огълума кельдим деди о, козьлеринен Толкъунны косьтерип. (С.Э.) 4. Онынъ тюшюнджелерини Мустафанынъ давушы больди Усеин агъа,

мусафирни къаршыла! (Ю.Б.) 5. Олур... Олур... мусафирлер бир агъыздан джевапландылар. Олардан несиль сюреджек тёль де онъ олсун деп, джылмайды той агъасы. (Ю.Б.)

57-нджи дерс

235-инджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

— Деде, гогте учан къушларын къанатларыны гунеш чиркитмейми?

— Бильмиш ол, юкъарыда ава серин, юдже дагълар тёпесинде гиби серин ола, — иляве этти къартбабам козьлерини юмып. Табиий ки, къартбабам догъма таракъташлы олгъаны ичюн таракъташ шивесинде лаф эте.

— Къырымда юксек дагълар вармы?

— Не дейсинъ сен! — къартбабам козьлерини ачып, манъа бакъты. — Э, сен даа балайдынъ, кучюкдинъ, бильмейсинъ де. Таракъташынъ генди ады — дагъ ады. Дагънынъ уджю таракъ анъдыргъаны, тарагъа бенъзедиги ичюн, дагънынъ этегинде ерлешмиш кою Таракъташ демишлер. Коюн этрафы да дагъ. Я Бакъаташ? Оны горьсенъ шашарсынъ! Балабан къурбакъа къая тёпесине тырмаша... Йыллар, асырлар бою эп тырмаша... Муджизе!

— Къырымнынъ энъ юксек дагъы ангиси?

— Ангиси олсун! Чатырдагъ, эбет! Чатырдагъ — Къырымын гобеги. Къырымын мешъали! — гъурурле тасдыкълады къартбабам, дерсинъ Чатырдагъ — шахсен кенди дагъы.

Эр вакъыт бойле, иште. Догъмуш Таракъташыны анъдымы, илле эджанланыр, бир сигар якъар. Шимди де шай. Акъырын элини джебине сокъты ве тютюн кисесини чыкъарды.

(Т. Халилов)

236-нджы иш. Кочюрильме лафлы джумлелерни къулланып, «Тарих имтианында» серлевалы диалог тизинъиз.

237-нджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Бир маальде омузымны кимдир силькитти. Козьлеримни ачтым. Топракъ полда, тобан устюнде, узун йырмачлы шинель

астында ятам. Башым тюбюнде планшет. Янашамда чызмаларым, къылычым.

Аякъ уджумда киши тамшанды. Сонъ оксюрди. Мен котерильдим.

— Капитан сизни беклей, — деди Аджы-Муса, ченъгесини котерип, пенджерени косьтерди. — Анда… азбарда.

Тез-тез кийиндим. Тышары чыкъмакъ ичюн къапугъа догърулгъан эдим, старшина гурс этип, тобан узерине йыкъылды, тынып къалды. О, гедже гарнизонда невбетчи эди. Юкълагъаны ёкъ.

Азбарда къапакъланып яткъан хамур текне устюнде полк штабынынъ башлыгъы Гипкалов отурмакъта эди. Онынъ гурь къашлары огге зияде узангъан, арыкъ, тар чересини уфакълаштыргъанлар.

Кенарда, тал чубукъларындан орюли къора янында юксек къыз тура. Устюнде эски солдат штаны. Сагъ балагъы тизден йыртыкъ. Гимнастёркасы устюнде тузлу тер лекелери. Ерде, аякълары уджунда, къызыл хачлы ешиль чанта. Къафасында не тюшюндже бар, бильмейим… Козьлери узакъкъа, беллисиз бошлукъкъа манасыз алда бакъмакъталар.

Ягъмур токътагъан. Эвлер ве чёллер узерине кунешнинъ акъчиль шавлелери сачылмакъта. Ава къуршун киби агъыр ве салкъын.

(Ш. Алядин)

238-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Язылув услюбини бельгиленъиз. Муреккеп джумлелерни ве кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, кочюринъиз ве синтактик талиль этинъиз.

Кенъ-къулан чёльде бири-бирине суйкенип яткъан къойлар къабир тынчлыгъы ичинде эдилер. Оларны борю-богъарлар къаравуллайлар. Борю къокъусыны сездилерми, шу ань яйгъара къопарып, чобанларны уянталар, озьлери де ябанийлернинъ артындан къувып кетелер.

Саарьгедже даа баягъы вакъыт бар. Къарт, ешиль отларгъа чёкип, бир чырым юкъу аладжакъ олса да: «Ернинъ де къулагъы бар, бу пич бала мында нафиле кельмегендир», — элесленювинен башыны ыргъагъына эгип, аякъ устюнде ойларгъа далды. — Пек инат адам экен бу табиб», — деп, кулюмсиреди. Хызмети ичюн адалгъан бир къач къойны бугунь онынъ эвине айдаджакъ олса да, Аджы-Мурат: «Ёкъ», — демектен, — вазгечмеди. «Алим халкъ огълудыр. Хызметим онъа элял олсун», — деди. Ойле

амма, атылгъан окъ, берильген сёз кери къайтырмы? «Саба ола — хайыр ола, къойларны эвине озюм айдап барырым...»

(Ю. Болат)

58-инджи дерс

239-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

— Анам иле корюшмегендже, бир-биримизге ябанджымыз.

— Деми сенинъ чантанъда кичкене бир бурум корьдим. Ананъа эдие алгъандырсынъ?

— Ёкъ. Анда меним алетлерим бар. Бир доктор ичюн лязим олгъан алетлер.

— Сен докторсынъ демек?

— Эбет, ойле бир шей.

— Гузель, чокъ гузель. Бир докторнен таныш олгъаныма мемнюним. Айды, эйиликлер ичюн...

Джафер софра башында Асаннынъ асылында инсангъа якъын бир адам олгъаныны анълады. Бу шей араларындаки чекингенликни ёкъ этти. Асан да йигитке сыджакъ бакъа эди.

— Шимди ананъа кетесинъ, амма, ич олмагъанда онынъ адыны билесинъми?

— Билем, эбет. Инсан озь анасынынъ адыны бильмезми?

— Даа бираз эвельси: «Бильмейим», — деген techeдинъ де.

— Бильмей эдим, амма, бильдим. Бильген сонъ исе оны корьмек ичюн, ёлгъа чыкътым.

— Ады недир? Бельки таныйдырым?

— Сен шеэрли бир айдавджысынъ, оны къайдан таныйджакъсынъ?

— Танымасам биле, буны айтмакъ бедавадыр. Айт, бакъайым.

— Мадамки, пек меракъланасынъ, айтайым. Онынъ ады Зейнептир.

Асан бирден тюшюнджеге далды.

(М. Севдияр)

240-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, токътав ишаретлерини догъру къойып, дефтерге кочюрип язынъыз.

Эки дост шу геджени тынчлыкъта кечирдилер. Экинджи куннинъ сааринде Алим ве Миша, къонакъбайнынъ устра пычагъынен

бири-бирининъ сакъалыны алып ве онынъ огъулларындан джыйыштырылып кетирильген урбаларгъа къушанып, ёлларына ич бир маниасыз реван олдылар. Губернаторнынъ теляш къопарыджы эмирлери даа бу якъларгъа келип етмесе керек. Олар, увалар ве энишликлер ичинден, чёллер ортасында котерилип тургъан тёпе ве къургъанлар артындан гизленип кеткенлеринден, ёлда ич бир дубарагъа огърамадылар. Къонакъбайнынъ ёллукъ берген чантасындаки отьмек ве къакъач оларгъа эки куньге — Ор къапысына баргъандже, етти. Ялынъыз сувдан замет чектилер. Ёлларында расткельген гольчиклердеки сув тузлу эди.

Сагълыкъламакъ вакъты кельди, достум деди Алим Сиваш ялысындаки тарачыкъ ёлнынъ эндегинде аттан тюшип.

Янъы урбанъ, хусусан къаракуль къалпагъынъ санъа пек яраша. Оны омюрбилля сагълыкъ-селяметликте ташы.

Олар экиси де аз бир вакъыт Сиваш ялысында сусып отурдылар.

Миша, манъа мектюп язарсынъмы?

Джан-къурбан, Алим агъа, лякин къайдаларгъа язайым?

Эм, акъикъатен, ери-дурагъы олмагъан адамгъа мектюп язылырмы?

(Ю. Болат)

241-инджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, дефтерге языныз. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

— Къызматабанланма. Комюр кесмек фындыкъ къырмакъ дегиль. Бизге шахтёрлар сонъ дереджe керек олгъаны ичюн зыкъарлайсынъ, — деп кульди мудир. — Тюшюн-ташын...

— Эм тюшюндим, эм ташындым. Шахтада достларым бар, иш усулларыны огретир, аркъа олурлар.

— Достларынъ?.. Меселя?..

— Меселя, Эдем уста ве дигерлери.

Мудир шенъленди:

— Ойле исе, яхшы. Эдемнинъ бригадасында чалышабер.

Аким арбийдже теменна берип чыкъты. Тышарыда январь ели сызгъыра, тереклернинъ далларындаки къарны чанъгъыта эди. Аким къатты аязгъа бакъмадан, къара шинелининъ ез къадакъларыны чезди, адымлады. О, шимди эр алда, сыкъыла эди: янъы иш, ер асты...

Акъшам исе, койдеши, досту Эдем онъа шахтёр ишининъ сырларыны, къолайлыкъларыны, къыйынлыкъларыны кеч вакъыткъаджа анълатты. Онъайтлы усулларыны сёйледи.

(Р. Мурад)

242-нджи иш. «Амет-Хан Султан — халкъымнынъ къараманы» серлевалы инша язынъыз. Джумлелеринъизде кочюрильме лафларны къулланынъыз.

59-ынджы дерс

243-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Мурекkеп ве кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, дефтерге язынъыз. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

Алим, пычкъыны дераль халатынынъ къолтугъы астына къысып, бирден, фалташ киби, алевленген козьлерини пенджереге тикти: «Аджеба, демирни кесерми экен? Кескен сою олса керек, машалла санъа, гузелим! Я онынъ озю бу тарачыкъ пенджереге сыгъармы? Сыгъмаса биле, дивар ташларыны да пычкъысынен кесер, керек олса, тишлеринен кемирир...»

Алим, пенджереге барып, башыны ольчештирип бакъкъан арада, кене анахтар тысырдысы эшитильди. Аман кери дёнип, элине бир парча измирли сары отьмек алып, оны иштианен ашап башлады.

(Ю. Болат)

244-юнджи иш. Шиирни окъунъыз. Мурекkеп джумлелерни талиль этип, схемаларыны сызынъыз.

Буюк бир къабристан олып корюне
Кечкен отузынджы-къыркъынджы йыллар...
Нидже халкъ ве миллет онъа сюрюне,
Акъсыз олюлерге толды бу ёллар...

Акълымда, огютлер берирди анам:
«Эвлядым, шеитке къульвалла окъу».
Бугунь миллионларны яныкънен анъам,
Тениме санчыла акъсызлыкъ окъу.

(Ш. Селим)

245-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сайлап, талиль этинъиз: муэллифнинъ сёзлерининъ ерини бельгилеп, джумлени схеманен ифаделенъиз.

Бирден кимдир элимни тутты. Айланып бакътым: аз-чокъ меним яшымда, меним киби, козьлюкли, элинде таягъы бир адам экен:

— Тааджипли дегильми? — деп сорады.
— Не? — деп сорадым.
— Гогерджин, — деди.
— Ээ... Эбет, — дедим.
— Гурюльтиге къушлар биле алышыкъ.
Индемедим.
— Мен алышып оламадым, — деди адам.
— Неге? — деп сорадым.
— Шеэрнинъ шаматасына, — деди.
Индемедим. Джаддени толдургъан юк машиналарына бакъты:
— Бизим генчлигимизде сокъакълар тена эди, — деди.
— Эбет, — дедим.
— Ве темиз эди, — деди адам...
Индемедим.
— Шу чиркин учакъларнынъ сеслерини де эшитмездик, — деди о.
— Чёплюкте баят отьмек де корьмез эдик, — дедим.
Индемеди. Эппейи сусып турды.
Сонъра:
— Эбет, корьмез эдик, — деди.

(Дж. Дагъджы)

246-нджы иш. Берильген метинни окъунъыз. Кочюрильме ве къыя лафлы джумлелерни сайлап, синтактик талиль этинъиз.

Сыныф башы манъа дефтер ве къалем кетирип берди, рале устюндеки тёгерек оюкъ ичиндеки мерекеп шишесини косьтерди. Мен, тахта узеринде язылып битмей къалгъан арапча ракъамларны корьген сонъ, озюмнинъ риязият дерсинде экенимни бильдим. Оджа муреккеп вазифелер берди. Бизлер пырсылдай-пырсылдай, оларны чездик. Янымдаки талебеге къыядан козь эттим, о да манълайы астындан манъа бир тикленип алды, сёзсюз лакъырдымыз шунынъле узюльди.

Чанъ къакъылды. Тенеффюс вакътында къомшум иле таныш олдыкъ. Озюнинъ Нури Фетиев... догъма Эфенди койлю экенини айтты.

Мен он эки яшындам. О, менден эслидже корюне, сыныфлардаки талебелернинъ яшлары, асылда, чешит-чешит экенине сонъундан эмин олдым, чюнки шура укюметининъ бу ильки йыллары, яшкъарт демей, эр кеснинъ бирден окъувгъа урунгъан деври эди.

Нури иле дёртюнджи ве бешинджи сыныфларда берабер окъудыкъ. Алтынджы сыныфта корюнмеди. Себебини сораштырдым: «Алла бильсин…, — дедилер канцелярия хадимлери. — Фетиев зенгин аиледен. Бельки…»

(Ш. Алядин)

60-ынджы дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Публицистик услюп

Къаиделерни текрарланъыз!

Газета ве журнал макъалелеринде, топлашув, митинглердеки агъзавий чыкъышларда, радио ве телевизион яйынларда публицистик услюп къулланыла. Публицистик услюпнинъ эсас макъсады — динълейиджи я да окъуйыджыгъа тесир этмек, яни онда бир фикир акъкъында эминлик догъурмакъ.

Публицистика сёзю латин тилинден алынгъан publicus — ичтимаий (халкъ) деген мананы анълата.

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде, эксерий алларда, динълейиджи ве окъуйыджыгъа тесир этиджи тиль васталары къулланыла: хитап, эмир ве нида джумлелери, фразеологик ибарелер, ичтимаий омюрни тарифлейиджи васталар: антонимлер, кочьме манада къулланылгъан сёзлер.

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде, бедиий услюпте олгъаны киби, риторик суаллер къулланыла. Риторик суаль джевапны талап этмей: онынъ мундериджеси суальнинъ озюнде берильген: *Не гузельдир баарь сабасы!*

Риторик суаль нутукънынъ ифадели вастасы оларакъ къулланыла.

Риторик суаль ифадели, аэнкли нида интонациясынен айтыла.

247-нджи иш. Берильген метинни дикъкъатнен окъунъыз, насыл услюпте язылгъаныны таинленъиз. Ифаделенген макъсадына коре джумлелернинъ чешитлерини, оларнынъ теркибинде кельген хитап, фразеологик ибарелер, антоним, омонимлерни талиль этинъиз.

1976 сенеси эдебий аятымызда бир муим вакъиа даа олды: къырымтатар тилинде эдебий-бедиий «Йылдыз» альманахы мейдангъа кетирильди ве 1980 сенеси о эки айда бир кере чыкъарылмакъта олгъан «Йылдыз» журналына чевирильди. Энди 7500 нусхагъа якъын тиражнен чыкъкъан «Йылдыз» журналы озь этрафына бутюн эсас эдебий кучьлерни бирлештирди ве бир сыра яш муэллифлерни де джельп этти. Эгер эдебий эсерлернинъ эксериси башта «Ленин байрагъы»нда басыла эди исе, шимди энди языджыларымызнынъ янъы эсерлерининъ аман-аман эписи илькиде журналда дюнья юзю коре.

1983 сенеси Москвада, СССР Языджылары бирлигинде къырымтатар поэзиясынынъ музакереси отькерилюви эдебиятымыз тарихында муим вакъиа олды. Бу музакереде шаирлерден Черкез-Али, Риза Халид, Билял Мамбет, Иса Абдураман, Закир Къуртнезир иштирак эттилер.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

248-инджи иш. Шеэр (кой) газетасына бир де бир тедбирде иштирак эткенинъиз акъкъында макъале язынъыз.

249-ынджы иш. Ашагъыда берильген аталар сёзлерини окъунъыз. Тюшюнип, айтынъыз: Къайсы бир серлева публицистик услюпте язылгъан метинге аит ола билир? Бу серлеваны кочюрип, мевзусына уйгъун кельген метин язынъыз.

1. Агъыр иштен къоркъма, агъыр сёзден къоркъ.
2. Адалет — достлукънынъ темелидир.
3. Адам иш башында белли олур.
4. Адамны севдирген табиатнен эмектир.
5. Акъыллы ишине бакъар, акъылсыз тишине.
6. Алим олмакъ къолай, адам олмакъ къыйындыр.

КОЧЮРИЛЬМЕ ВЕ КЪЫЯ ЛАФ
(умумийлештирюв ве текрарлав дерси)

250-нджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Насыл джумлелерге кочюрильме лаф дейлер?
2. Къыя лаф бир де-бир шахыснынъ фикрини насыл денъиштирип ифаделей?
3. Кочюрильме лафлы джумлелернинъ язылув къаиделерини изаланъыз.

Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

251-инджи иш. Кочюрильме лафнен кельген джумлелерни кочюрип, язылувыны изаланъыз.

1. Яры юкъудаки киши эеджанлы сеснен: «Не? Меними?» — деп, сорады. Сонъра этрафтан: «Кимни чагъыралар?» — деген сеслер эшитильди. (Р.М.) 2. «Лякин не япмалы, халкъ айтса, меджлис векили риджа этсе, ред этильмез. Барып келеджексиздир, да», — деди баш эким. (Р.М.) 3. «Азиз бабачыгъым ве джандан севген аначыгъым! — деди о, аякъкъа турып, — биз, институтны битирип, дипломлы инженерлер олып, эвимизге къайттыкъ». (Ю.Б.) «Отурынъыз, Султан агъа! — Алиханов машинасынынъ къапусыны ачты, — алып кетейим». (Ш.А.)

252-нджи иш. Кочюрильме лафнен кельген джумлелерни окъунъыз. Токътав ишаретлерини къойып, дефтеринъизге язынъыз.

1. Кеч олды деди Феруза кетейик. (Ш.А.) 2. Шу куню учакъ тамир этильди учмагъа азырланды. Акъшам устю Учакъларгъа! деген команда бутюн полк эркяныны авагъа котерди. (Э.Ч.) 3. Эвге деди Нияр анамны сагъындым. («Йылд.») 4. Асылында догъру япкъансынъ! Машалла! Акъылынъ бар экен деп кульди Сулейманов лякин бизге бир шей айтмай къачкъанынъ йигитчесине дегиль. («Йылд.») 5. Якъубов эшиткенлерини тавсилятлы айтып берген сонъ иляве этти Мени сизге намус виджаным алып кельди. Индемей турамадым. (С.Э.)

253-юнджи иш. Берильген джумлелерни кенишлетип, кочюрильме лафлы джумлелер уйдурынъыз. Бундан сонъ, тизген джумленъизни къыя лафкъа чевиринъиз.

Иш орьнеги: *«...», — деди анам.*
«Саба эрте турмакъ керек», — деди анам.
Анам саба эрте турмакъ керек олгъаныны айтты.

1. Достум манъа: «... ...», — деди. 2. Къартанам манъа айтты: «... ...!» 3. «... ...?» — деп сорады къардашым. 4. Оджам манъа суаль берди: «... ...?»

254-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни кочюрип, синтактик талиль этинъиз.

Араба да токътай, чюнки ат саибининъ къылыкъларына алышкъан. Адам иле лакъырдысыны битирген сонъ, текрар илери адымлай, ат онынъле кочип кете. Лёман сёзлерини узюльген ерден девам эте: «Джемиет хайриенинъ къыз балалар ичюн мектеп ачув акъкъында меджлиси оладжакъ», — дей. Бу арада кельген-кечкен оны лакъырдыгъа тута, Лёман кене токътала, кишинен эппи къонушкъан сонъ, кече. «Меджлиске Осман агъа, Арслан агъа, Хан-Джами мааллелерининъ эсли-башлы эркек эалиси давет этиле», — дей. Лёман Чаршы бою баягъы даа юрьген сонъ, адамларны дигер вакъиадан хабердар этип башлай, «Ярын Ашлыкъ базарында къаралезли пельван Меджит Абдуль гъазы огълу эки къолунен зынджыр узеджек. Озюнинъ устюнден богъдай юклю арабаларны кечиреджек», — дей.

(Ю. Болат)

255-инджи иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланып дёрт джумле тизип дефтеринъизге язынъыз.

1. М: «К!»
2. «К?» — м.
3. «К, — м, — к».
4. М: «К!» — м.

5—8-инджи СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

62-нджи дерс

ФОНЕТИКА

256-нджы иш. Ашагъыда берильген суаллерге джевап беринъиз.

1. Грамматика фени насыл къысымлардан ибарет?
2. Фонетика нени огрене?
3. Имля насыл къаиделер джыйымыдыр?
4. Лексикология ве фразеология не акъкъында анълатма бере?
5. Морфология нени огрене?
6. Грамматиканынъ синтаксис болюгинде не огрениле?

257-нджи иш. Берильген плангъа эсасланаракъ, «Фонетика фени» серлевалы чыкъыш азырланъыз.

ПЛАН:

1. Къырымтатар тилинде созукъ сеслер насыл арифлернен ифаделене?
2. Созукъ сеслер насыл чешитлерге тасниф этилелер?
3. Тутукъ сеслер насыл арифлернен ифаделенелер? Насыл аляметлерге коре, тасниф этилелер?
4. Эджа насыл чешитлерде ола?

258-инджи иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Ачыкъ эджалы сёзлер	Япыкъ эджалы сёзлер
а - ля	*ось - мюр*

259-ынджы иш. Метинни кочюрип язынъыз. Къайд олунгъан сёзлерни фонетик талиль этинъиз.

... Меним балалыгъым ве мектеп чагъларым, Ватанымызнынъ энъ дюльбер кошелери олгъан, Алушта ве Ялтада кечти. Бу ерлернинъ **язы** да, къышы да пек аджайип ола. Энди ильк баарьден орталыкъны **ешиль** макъат **къаплай**, сонъ багъчалар ача, чевре-этраф бинъ тюрлю ренкке кире, ава мис-гъамбер къокъуларгъа гъаркъ ола. Мен табиатнынъ бу муджизесине бакъа да, айретте къала эдим. Денъиз исе мени, хусусан, къыш айлары, сертийген, **сияргъан**, копюрген, дагъ юксеклигиндеки тик башлы далгъаларынен ялы къаяларыны котеклеген вакъытларда **зияде** джельп эте эди. Меним ичюн баарь табиатнынъ назиклиги, къыш исе сертлиги эди. Мен ялы чакъыллары устюнде саатлернен недир беклеп отура ве табиатнынъ **яйгъара** къопарыджы бу дешетли манзарасыны **эеджаннен сейир** эте эдим...

(Ю. Болат)

260-ынджы иш. Ашагъыда берильген схемаларгъа эсасланаракъ, «Созукъ сеслернинъ хусусиетлери» я да «Тутукъ сеслер» деген мевзуларнынъ бирисинде чыкъыш япмакъ ичюн, маруза язынъыз.

Тутукъ сеслернинъ таснифи

Тутукъларнынъ чешитлери		
Тутукълар	Чифтли	Чифтсиз
Янъгъыравукъ	б, в, г, гъ, д, дж, ж, з	л, м, н, нъ, р, й
Сагъыр	п, ф, к, къ, т, ч, ш, с	ц, х, щ

Созукъ сеслерни ифаделеген арифлер

ИМЛЯ

261-инджи иш. Суаллерге джевап беринъиз.

1. Сингармонизмнинъ къалынлыкъ-инджелик къаидеси неден ибарет?
2. Дудакълы-дудакъсызлыкъ къаидени анълатынъыз.
3. Тутукъларнынъ насыл имля къаиделерини билесинъиз?

262-нджи иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлер сингармонизмнинъ къайсы къаидесине эсасланып язылгъаныны анълатынъыз (къалын-инджелик, дудакълы-дудакъсыз, сагъыр-янъгъыравукъ).

Денъиз **инсаннынъ козюни** эп **озюне** чеке, санки сени сынъырлап тута, онынъ мавы тюсюнден козюнъни аламайсынъ. Эп онъа **бакъып тураджагъынъ** келе. Денъиз пек кениш ве тынч. О, ялыдан башлап, уфукъкъа догъру эп юксельген киби. Онынъ кокнен къошулгъан еринде аз кемерли бир сызыкъ бойдан-бойгъа **созулгъан**. Денъизнинъ тюсю **кокнинъкинден** бираз даа къоюджа. Эгер оларнынъ **тюсю** бир кельсейди, кокнен денъизни айырды этмек кучь олур эди.

(У. Ипчи)

Метин насыл усулда язылгъаныны бельгиленъиз.

263-юнджи иш. «Сингармонизм къаиделери» мевзудаки ильмий услюпте метин язынъыз. Азырлангъанда, ашагъыдаки джедвеллерден файдаланынъыз.

<table>
<tr><td colspan="4" align="center">Къалын-индже созукъ сеслернинъ уйгъунлыгъы</td></tr>
<tr><td colspan="2" align="center">Къалынлыкъ</td><td colspan="2" align="center">Инджелик</td></tr>
<tr><td>сёз тамырында</td><td>ялгъамаларда</td><td>сёз тамырында</td><td>ялгъамаларда</td></tr>
<tr><td>ана</td><td>+ лар+ымыз+ны</td><td>ине</td><td>+ лер+имиз+ни</td></tr>
<tr><td>яза</td><td>+ джакъ+лар</td><td>келе</td><td>+ джек+лер</td></tr>
<tr><td colspan="4">Истисна: базы эджнебий тиллерден кирген сёзлернинъ тамырлары бу къаиделен истисна ола: газета, дивар, талебе.</td></tr>
</table>

Дудакълы созукъларнынъ уйгъунлыгъы	
Сёз тамырында *омюр* *гонъюль*	**Ялгъамаларда** *ёл+джу* *дёрт+люк*
Истисна: *копек, урба, ода*	Истисна: 1) саиплик ве тюшюм келиши; 2) охшав-кичильтюв; 3) хаберлик; 4) кечкен заман фиили; 5) алфииль ялгъамалары.

Къаиделерни мисаллернен тасдыкъланъыз.

264-юнджи иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Къалын созукъларнен кельген сёзлер	Индже созукъларнен кельген сёзлер	Къаидеге бойсунмагъан сёзлер
бабаларымыз	*деделеримиз*	*газеталарымыз* ....

265-инджи иш. Ашагъыда берильген схемагъа эсасланаракъ, нокъталар ерине сёзлерни чифтлеп язынъыз.

п — б	***к — г***	***къ — гъ***
долап — долабы	*йипек — йипеги*	*чанакъ — чанагъы*
... — ...	... — ...	... — ...

266-нджы иш. Берильген метинни окъунъыз. Нокъталар ерине уйгъун кельген арифни къойып, джумлелерни кочюрип язынъыз. Тюшюрильген арифлернинъ язылув къаиделерини изаланъыз.

Амет-Хан, Имран къардаш..на оз..нинъ насыл окъугъаны, насыл этип учмагъа огренгени, хус..сында икяе этер экен, Насибе онынъ баягъы денъишкен бой-пост..ндан, энди акъай олгъан къыяфет..нден коз..ни алмай бакъып от..рды. Оны осьт..ргендже, не къадар къаарь-къасеветлер чекти, башындан не къадар раатсызлыкълар кеч..рди. Илериде оны не беклей? Ана огълунынъ ос..п, догъм..ш юрт босагъасындан кениш аят къойнуна атлагъаныны яхшы анълай. Бу фикир Насибенинъ юрегини баягъы кедерлетсе де, эвлядынынъ озь макъсадына иришкени — уч..джы олгъаны севинчи, о кедерден чокъ уст..н эди.

(Р. Фазыл, Л. Софу)

267-нджи иш. Ашагъыда берильген джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Къошма сёзлер	Мурексеп сёзлер	Чифт сёзлер
къырымтатар ...	*йигирми беш* ...	*мас-мавы* ...

64-юнджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ
Публицистик услюпте язылгъан метинни икяе этмек

268-инджи иш. Метинни ифадели окъунъыз ве бельгиленъиз: метиннинъ нуткъу лакъырды услюптеми, я да китабийми?

Озь халкъынынъ келеджек такъдирини къайгъыргъан эрбаплар сырасында Челебиджихан да фааль арекетте булунды. Лякин чокъкъа бармай язда о, къапалып, бастырыкъкъа ташлана. Мында о, озюнинъ «Бастырыкъ» адлы гузель шиирини яза. Халкънынъ исрарлы талаплары нетиджесинде, оны тезден азат этелер.

Халкъ ишине садыкъ, илери фикирли, фааль гъайретчен бир эрбап оларакъ, Челебиджихан вакъиалар бири-бирини денъиштирип тургъан шу мурексеп девирде, табиий ки, о вакъиалардан четте турып оламады, шу къайнакъ вакъиаларнынъ энъ ортасында булунды.

(Р. Фазыл)

269-ынджы иш. Метинни окъунъыз. Мында ифаделенген эсас фикирни къайд этинъиз.

Малюм ки, эр анги медений, сиясий, джемаат эрбабынынъ баш макъсады — озь халкъынынъ такъдирини къайгъырмакъ, миллетнинъ келеджеги огърунда тюшюнмек, бутюн барлыгъынен халкъкъа хызмет этмек, олгъан истидадыны, фаалиетини халкъ ишине багъышламакътыр. Бунынъсыз онъа эрбап денильмеси шубелидир. Эбет, о тек бу мукъаддес гъаенен яшамакъ, бу гъаенинъ чырагъы олып янмакъ, тек бу гъаеден ильхамланмакъ керек.

Сиясий девирлер ойле олды ки, эр бир миллетте озь халкъынынъ акъикъий урьмети ве итибарыны къазангъан пек чокъ эрбапларнынъ шимдигедже адлары биле анъылмай кельди. Оларнынъ озь халкъына япкъан хызметлери о дередже муим ки, базыларынынъ озь арекетлеринде ёл берген белли бир янълышларына бакъмадан, эп бир халкъ урьметине толу дереджеде ляйыкълар.

(Р. Фазыл)

Ашагъыдаки ибарелернинъ маналарыны насыл анълайсынъыз? Озь сёзлеринъизнен изаланъыз.

Мукъаддес гъаенен яшамакъ, гъаенинъ чырагъы олып янмакъ, бу гъаеден ильхамланмакъ.

270-инджи иш. Юкъарыда кетирильген метин боюнджа озьбашына диктант язмагъа азырланынъыз.

1. Метинде ифаделенген эсас фикирни къайд этинъиз. Бу парчаны там олгъан, биткен деп саймагъа мумкюнми? Тюшюнип бакъынъыз, бу метинни насыл битирмек мумкюн?
2. Бириндже абзацтан дудакълылыкъ къаидесине бойсунгъан сёзлерни сечип, дефтеринъизге язынъыз.
3. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.
4. Метиннинъ услюбине риает этерек, сербест шекильде озьбашына диктант язынъыз.

271-инджи иш. Публицистик услюпте язылгъан метинни тапынъыз ве ашагъыда берильген тертипте агъзавий шекильде икяе этинъиз.

1. Къыскъадан метиннинъ эсас мундериджесини айтынъыз, метиннинъ фикир-гъаесини къайд этинъиз. Муэллиф мында насыл вазифени беджере, акс эте?
2. Метинде муэллиф къуллангъан окъуйыджыгъа тесир этиджи васталарны бельгиленъиз: текрарлавлар; джумлелернинъ озьара параллель багъ васталарыны къулланув; сойдаш азаларнынъ сыралары, окъуйыджыгъа хитап этюв; лакъырды сёзлер ве ибарелерни ишлетюв.
3. Метинни агъзавий шекильде икяе этинъиз.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

272-нджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Лексикология фени нени огрене?
2. Умумхалкъ ве зенаат-унерге аит сёзлер арасында насыл фаркъ бар?
3. Илим, санаат, техникагъа аит истилаларны мисаль оларакъ кетиринъиз.
4. Башкъа тиллерден кирген сёзлерни насыл къулланмакъ керек?
5. Эскирген сёзлер насыл вазифени беджерелер?
6. Неологизмлерге бир къач мисаль кетиринъиз.

273-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Къайд олунгъан сёзлернинъ лексик талилини этинъиз.

Сёзнинъ лексик талилининъ тертиби:

1. Джумле ичинде бу сёз насыл лексик мана ифаделей. Бирманалы я да чокъманалы олгъаныны бельгилемек (эгер сёз чокъманалы олса, эр бир манасынен бир къач сёз бирикме тизмек).
2. Сёз догъру манада я да кочьме манада къулланылгъанмы?
3. Сёзнинъ синоними я да антонимлери.
4. Сёзнинъ япылув усулы.

Язма эдебият пейда олгъангъа къадар, къырым халкъы бахтлы, сербест аят акъкъында истеклерини, фикир ве арзу-хаялларыны, озь дуйгъулары ве къасеветлерини агъыз-агъыздан юрип, несильден-несильге кечкен агъыз яратыджылыгъында акс эттире эди. Та къадимий девирлерден берли халкъта фольклорнынъ чешит жанрлары: лирик ве турмуш-адет йырлары, такъмакълар, чынълар ве манелер, аталар сёзлери ве айтымлар, тапмаджалар ве лятифелер, масаллар, эфсанелер ве дестанлар яшатылып кельмекте.

«Къопланды-батыр», «Эр-Таргъын», «Эдиге», «Чора-батыр» киби эпик дестанларда халкъ ичинден чыкъкъан къараманларнынъ джесарети косьтериле. «Таир ве Зоре», «Нар-къамыш»,

«Къозу-Курпеч ве Баян-Сулу», «Боз-йигит» киби лирик-эпик дестанларда севгининъ кучю, бири-бирине севда олгъанларнынъ озь шахсий бахтлары ичюн, къадимий адетлерге, зорбалыкъкъа, хурафатларгъа къаршы куреши акс этиле.

(Р. Фазыл, С. Нагаев)

274-юнджи иш. Ашагъыда берильген джедвельге эсасланаракъ, суаллерге джевап беринъиз.

1. Насыл сёзлерге бир маналы ве чокъ маналы сёзлер дерлер? Мисаллер кетиринъиз.
2. Насыл сёзлерге омоним дерлер?
3. Антонимлер — насыл маналы сёзлер?
4. Насыл сёзлерге синонимлер дерлер?

Сёзлер такъымы	**Язылув джеэттен**	**Мана джеэттен**
Омонимлер	бир тюрлю	чешит тюрлю
Синонимлер	чешит тюрлю	бир тюрлю
Антонимлер	чешит тюрлю	къаршы маналы

275-инджи иш. Ашагъыда берильген аталар сёзлерини окъунъыз. Бир сызыкънен къайд олунгъан сёзлернинъ антонимик чифтини тапынъыз. Эки сызыкънен бельгиленгенлернинъ синонимлерини тапынъыз.

1. Тырышкъан киши ёл тапар, таш-темирге мых къакъар.
2. Тырышкъан таш уфатыр.
3. Умютнинъ сынъыры ёкъ.
4. Унерли къолда берекет бар.
5. Унерлининъ къолу алтын.
6. Унерсизге дюнья тар.
7. Энъ яхшы дост — китаптыр, энъ яхшы зенгинлик — бильгидир.
8. Язда ишлеген къышта тишлер.

276-нджы иш. Ашагъыдаки джедвельге эсасланып, «Къырымтатар тилининъ лугъат теркиби» серлевалы маруза язынъыз. Марузанъызнен дерсте чыкъышта булунынъыз.

277-нджи иш. Ашагъыда берильген омонимлерни тюрлю маналарда джумлелер ичинде къулланынъыз.

Багъ, куль, къаза, тюш, бакъа, къокъла, сай, къаза, тай, чыкъ, къайсы.

278-инджи иш. Ашагъыда берильген сёзлерни синонимлеринен чифтлеп язынъыз.

Атеш, бет, авлакъ, сес, юре, этраф, кенар, шавле, тюркю, чалыша, апансыздан, гузель, парылдагъан, сене, даима, кетирди, къартана, тюбю, акъча, юрек.

279-ынджы иш. Зенаат-унерге аит олгъан сёзлерни къулланып, «Интервью» диалогыны уйдурынъыз. Диалог иштиракчилери: журналист ве бир де бир зенаат саиби (рессам, языджы, муэндис, дюльгер).

66-нджы дерс

МОРФОЛОГИЯ

280-инджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз. Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

1. Грамматиканынъ «Морфология» болюги нени огрене?
2. Сёз къырымтатар тилинде насыл къысымлардан ибарет?
3. Сёз япылув усулларыны изаланъыз.
4. Там маналы сёзлер сырасына насыл сёз чешитлери кире?
5. Ярдымджы сёз чешитлерини изаланъыз.

281-инджи иш. Шиирни окъунъыз. Сёзлернинъ мана ве тизим джеэттен чешитлерини изаланъыз.

Мен дженклерде кечирдим яшлыгъымны,
Алып тувгъан ана-юртнынъ алгъышыны.
«Беклейим», — деп яза эди манъа ярем,
Озь тилимде бу сёз манъа олды мельэм.
Мухтадж эдим озь тилимде мен о сёзге,
Къуванчымдан козьяш келе эди козьге.
Тюшюмде де — тилим эди, ах... о заман,
Ватан ичюн беденимден акъкъан къан.

(Р. Бурнаш)

282-нджи иш. Метинни кочюрип, сёз чешитлерини бельгиленъиз.

Мамут Ахмед огълу Рефат белли халкъ оджасы олмакънен бирге, о вакъытнынъ прогрессив кишилеринден эди. О, огълан балаларнен къызларны бир ерде окъуткъан бириндджи оджалардан олып, мектепте дин окъувындан башкъа, балаларгъа гизлиден джогърафия, тарих, эсап, ана тили киби дерслер де бере эди. «Сен балаларгъа йылдыз саймагъа огретесинъ, оларны ёлдан чыкъарасынъ, динсизликке огретесинъ!» — деп, руханийлер оны ольдюреджек олалар.

(Р. Фазыл)

Метин насыл усулда язылгъаныны бельгиленъиз.

283-юнджи иш. Берильген метинни окъунъыз, исимлерни сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз.

1. Баш келишиндеки шекли.
2. Манасына коре чешити (хас, джыныс, тек, джыйма).
3. Сайысы (текликте, чокълукъта).
4. Насыл келиште къулланылгъан.
5. Шахсы (мулькиет, хаберлик ялгъамалары олса).
6. Тизимине коре чешити (саде, асыл, япма, къошма, чифт, къыскъартылгъан).
7. Джумледе беджерген вазифеси.

Усеин койде яшагъан йылларында баба ве огъул дагъда корьген вакъиаларыны бири-бирине икяе эткен адетлери бар эди. О себептен Токътар акъай Усеинге хасталыгъынынъ себебини

анълатты. «Иш къалав янгъан маальде олды, — деди огълуна, — озюнъ билесинъ, Къуш-Къая бетлер — сарплы, дешэтли. Къалав куньдюз-гедже яна, тютей. Янында даима адам олмакъ керек. Дагъ башы думанлы. Ягъмур, бурчакъ ягъмагъан кунь ёкъ. Чалашнынъ топракъ дамы гедже акъкъан... астымдаки чекмен, устюмдеки япынджа сув ичинде къалгъан. Дуймагъаным. Пек ёргъун эдим. Саба еримден турмакъ истедим... турып оламадым. Мени койге атлы чана устюнде кетирдилер».

Токътар акъайда бу — сийрек олгъан ал. Сонъ тюзелип кетти.

(Ш. Алядин)

284-юнджи иш. Аталар сёзлерини окъунъыз. Исимлерни сечип, морфологик талиль этинъиз.

1. Агъыр иштен къачма, енгилине чапма!
2. Агъыр иштен къоркъма, агъыр сёзден къоркъ.
3. Адалет достлукънынъ темелидир.
4. Инсан иш башында белли олур.
5. Адамны кульдюрген де — тиль, куйдюрген де.
6. Адамны севдирген табиатнен эмектир.

67-нджи дерс

285-инджи иш. Метинни окъунъыз. Сыфатларны сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз.

1. Манасына коре чешити (аслий, нисбий).
2. Дереджеси ве шекли (адий, тенъештирюв, устюнлик, азлаштырма, къуветлендирме).
3. Тизимине коре чешити (саде, къошма, чифт).
4. Джумледе беджерген вазифеси.

Ири ягъмур тамчылары башта ахырны орьткен тенекелерге, сонъра бостандаки къабакъ, хыяр, бакълаларгъа, инджир тереклерининъ япракъларына такъыртынен тюштилер. Тамчылар ашагъыда автомобиль ёлунынъ тозуны тарадылар, мезарлыкътаки къалын мешелернинъ уджларында ренксиз бир сес чембери япаракъ ёл кенарларында, къуру чалыларнынъ япракъларыны, ташларны, диварларны тарай-тарай денъизге тараф кеттилер.

(Дж. Дагъджы)

Метин насыл усулда язылгъаныны бельгиленъиз.

286-нджы иш. Берильген метинни окъунъыз. Сайыларны сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз.

1. Манасына коре чешити (эсап, сыра, пай, тахминий).
2. Къулланувына коре чешитлери (бутюн, кесир).
3. Тизимине коре шекли (саде, тертипли, чифт).
4. Джумледе беджерген вазифеси.

Земане Олимпия оюнлары илькиде 1896 сенеси Афины шеэринде отькерильген ве анда 13 мемлекеттен 311 спортчу иштирак эткен. О вакъытта спортны инсаннынъ джисманий инкишафы ве мукеммелешювининъ, барышыкъ ве, достлукънынъ темсили оларакъ, тешвикъат этюв макъсадынен Олимпия оюнларыны чешит къыталарда, чешит мемлекетлерде, чешит шеэрлерде эр дёрт йылда бир кере отькермек къарары къабул олунгъан. Сонърадан оюнлар Парижде, Сеит-Лусте, Лондонда ве Стокгольмде отькерильди. Алтынджы Олимпия оюнлары олмады. Амма 1920 сенеси Антверпенде отькерильген VII Олимпия оюнларында 29 мемлекеттен 2607 спортчу иштирак этти. Невбеттеки оюнлар кене Парижде, Амстердамда, Лос-Анджелесте, 1936 сенеси исе Берлинде отькерильди.

(Э. Мурадов)

287-нджи иш. Метинни окъуп, замирлерни къайд этинъиз. Ашагъыда берильген тертипте талиль этинъиз.

1. Мана джеэттен чешити.
2. Насыл денъишкени (мулькиет, келиш, чокълукъ ялгъамаларынен къулланылувы).
3. Джумледе беджерген вазифеси.

Нариманнынъ беяз, дюльбер тишлери бири-бирине тиймегенини, вуджуды къалтырагъаныны корьген анасы огълунынъ назик беденини уфкъалап башлады ве шу заман: «Мен сени шимди къыздырырым», — деп, ашлангъан эчки терисини ерге яйды да, башынынъ тюбюне памугъы томарлангъан къатты, джарты ястыкъны къойып, огълуны яткъызды. Устюне джыллы къоюн териси япты. Сонъра, озю огълунынъ янына чёкип, онынъ бетинден манълайындан опьти.

«Сен, балам, къыбырдамайып ят, мен шимди собаны якъарым, оданы къыздырырым, бугунь энди къыш башлагъангъа ошай», — деп, тышкъа чыкъты.

Тышта ель, ач шакъаллар киби, увулдай. О, пенджере ве къапу артындан одагъа сызгъырып кире.

(Р. Мурад)

288-инджи иш. Метинни кочюрип язынъыз. Джумлелерден замирлерни къайд этип, талиль этинъиз.

Шимдики мурекkеп, агъыр заманда Алланынъ ярдымынен бойле бир китап чыкъармагъа имкян булгъан экеним, «Раббиме чокъ шукюрлер олсун», — дейим. «Талап эт, къулум, талап этkенге беремен», — деген Алла. Къартларымыз исе: «Арекетте — берекет», дегенлер. Эр бир иште, эр бир шейде эр биримиз ве бутюн халкъымыз да талап этмектен вазгечмейик. Эр биримиз озь еринде, озь ишинде, озь вазифесинде ильк эвеля халкъ менфааты ичюн бирлик олып, бир якъадан баш чыкъарып, арекет этейик. Арекет! Арекет! Арекет!

Арекет этмесенъ,
Тарлалар ешермез,
чешмеден сув кельмез.
Арекет этмеген,
Аяттан зевкъ тапып,
аслы ич онъармы?!
Тынч ятсанъ,
Табиат сырлары билинмез,
къыртышлар сёкюльмез.
Арекет этмесенъ,
Юрекке яткъандай,
бир шиир догъармы?

(Р. Фазыл)

Метин насыл усулда язылгъаныны бельгиленъиз.

68-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ
Фикир юрютюв иншасы

289-ынджы иш. Ашагъыда берильген метинни окъунъыз. Муэллиф не акъкъында фикир юрюте?

Бизим Махмуд Къырымлынынъ «Юсуф ве Зулейха» эсерине базанып бойле демеге толу акъкъымыз бар. Чюнки бойле бир эдебий, шиирий эсер яратылмасы ичюн бу халкънынъ энди чокътан шекилленип кельген озь медениети, озь язысы, эдебий

тили, шиириети ве шиириет аньанелери олмасы шарт. Бу нокътаий назардан янашаджакъ олсакъ, монгъол истиляджыларынынъ келювинден сонъ, татар деп анъылгъан ве шимди къырымтатар адыны алгъан тамыр халкънынъ Къырым ярым адасында, кучьлю бир акъын олып кельген къыпчакъларнынъ ерли къабилелернен къарышып, бирлешип, умумий бир тиль, умумий бир медениет саиби олып, ве энди ислям динини де къабул этип, там манада миллет оларакъ шекилленген вакъты X—XI асырлар арасыдыр, дие билемиз. Эр алда, шу девирден кеч дегильдир. Бойле хуляса чыкъармакъ ичюн, бизге белли дереджеде анджакъ «Юсуф ве Зулейха» ве «Къысса-и Юсуф» дестанлары да эсас берелер.

Демек, къачан да олса яратылгъан эдебий эсер, язма абиде айны вакъытта, муимден-муим тарихий абиде оларакъ да, айрыджа къыйметке малик ола биле. Иште, миллий эдебиятнынъ сакъланып къалгъан язувлы эдебий эсерининъ эмиети, къыймети о дередже буюктир. Теэссюф ки, буны бизде пек чокълар даа анълап оламайлар я да анъламакъ истемейлер.

(Р. Фазыл)

Берильген тертип боюнджа инша язынъыз.

Фикир юрютюв иншасынынъ язув тертиби:

1. Беян этеджек фикринъизни къыскъа ве анълайышлы шекильде тизинъиз.
2. Бу фикирни исбатламакъ ичюн, козеткен адисе, вакъиалардан мисаллер кетиринъиз.
3. Беян эткен фикринъизни нетиджеленъиз.

Фикир юрютюв иншасынынъ схемасы:

1. Эсас фикир
2. Исбатлар:
   а) ...;
   б) ...;
   в) ....
3. Нетидже.

290-ынджы иш. Секизинджи сыныфта огренген сёз бирикмелери акъкъында бильгилеринъизни хатырламакъ ичюн, берильген метинни окъунъыз. Бири-биринъизге суаллер берип, джедвельге эсасланаракъ, джевапланынъыз.

Сёз бирикмелери баш ве таби сёзлерден ибарет олур. Баш сёзнен таби сёз тюрлю сёз чешитлеринден ифаде олурлар. Меселя: *бизим коюмиз, ишни тешкиль этмек, балабан бина, пек чокъ, экисинден*

бири киби бирикмелерде *«бизим»*, *«ишни»*, *«балабан»*, *«пек»*, *«экисинден»* деген сёзлер **таби сёзлер**дир. *«Коюмиз»*, *«тешкиль этмек»*, *«бина»*, *«чокъ»*, *«бири»* деген сёзлер исе **баш сёзлер**дир.

Таби сёз баш сёзнинъ айны бир аляметини изалай. Баш сёз исе таби сёзге келиш ялгъамаларындан бир де-бирини къабул эттирир.

Меселя: *мектепке кетмек, эвден чыкъмакъ, талебелерден бириси* ве башкъалары.

Джумледе бирикменинъ баш сёзю насыл сёз чешитинен ифаделенгенине коре бирикмелер учьке болюнирлер: 1. Исми сёз бирикмелери; 2. Фииль сёз бирикмелери; 3. Зарф сёз бирикмелери. Нутукъта энъ зияде исми ве фииль бирикмелери ишлетилир.

ИСМИ СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ	
Исим Алтын, Янъы, Эки, Бу, Тапылмагъан — юзюк	**Сыфат** Ойле, Пек, Дюльберден, Бириндживинден — дюльбер
Баш сёз — исим, *таби сёз* — исим, сыфат, сайы, замир, сыфатфииль	*Баш сёз* — сыфат, *таби сёз* — замир, зарф, исимлешкен сыфат, сайы
Замир Талебелернинъ, Буларнынъ — эписи	**Сайы** Эки кере, Къавий, Бир къач — беш
Баш сёз — замир, *таби сёз* — исим, замир	*Баш сёз* — сайы, *таби сёз* — сайы, сыфат, замир

ФИИЛЬ СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ
Китап, Мектепте, Бешке, Чокъ, Ифадели, Турып — окъуй
Баш сёз — фииль *таби сёз* — исим, сыфат, сайы, замир, алфииль, сыфатфииль

291-инджи иш. Ашагъыда берильген мевзулардан бирине инша язынъыз.

1. Мен насыл языджыны севем? Не ичюн?
2. Мен насыл илимни бегенем? Себеби?
3. Мектепни битирген сонъ, мен ненен огърашаджагъым. Не ичюн?

Инша язгъанда, неге эмиет бермели:

1. Иншанынъ мевзусыны сечип, алынъыз.
2. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.
3. Иншанынъ тизилювини бельгиленъиз.
4. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит тюрлю, текрарланмагъан сёзлер къулланмалысынъыз.
5. Язгъан фикирлерни, гонълюнъизден кечирип, озь дуйгъу ве мунасебетинъизни косьтеререк, беян этинъиз.

69-ынджы дерс

292-нджи иш. Шиирни кочюрип язынъыз. Фииллерни ашагъыда берильген тертипте талиль этинъиз.

1. Эсас шекли.
2. Дереджеси.
3 Шахсы, сайысы.
4. Заманы.
5. Мейили.
6. Тизимине коре чешити: саде (асыл, япма), муреккеп, чифт.
7. Джумледеки вазифеси.

Шекердай ириди сонъки курьтюклер,
Муляйим ель эсе къыбла тарафтан.
Уйкъудан уяна далда бурьтюклер,
Тереклер киерлер чечектен къафтан.

Мераба, эй Наврез, хош кельдинъ баарь,
Йылбаш тилеклери — эзелий ырым.
Къальплерни яшартып, гуль къокъуй саарь,
Наврезинъ мубарек, эй азиз Къырым!

(Ш. Селим)

293-юнджи иш. Схемагъа эсасланып, юклетюв дереджесинде кельген фииллер язынъыз.

... ...	-дыр	... ...	-дир	... ...	-дур	... ...	-дюр

Бир къач фиильни джумле ичинде къулланынъыз.

294-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Фииллер, сыфатфииллер, исимфииль ве алфииллерни сечип, дефтеринъизге кочюринъиз.

Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ тарихы хусусында лаф юрьсетилир экен, бу тарихта къырымтатар халкъынынъ улу эвляды Исмаил бей Гаспринскийнинъ буюк хызметлерини эсапкъа алмамакъ мумкюн дегиль. Гаспринский Русиедеки ве атта онынъ тышындаки чокъ миллионлы тюрк-татар халкъларынынъ уйкъудан уянмасына гъает буюк ве къыймети ёкъ тесир япкъандыр.

Эр анги миллетнинъ анъыны уянтмакъ ичюн, эвеля, шу миллетнинъ земане аятына бакъышыны денъиштирмек, энъ эсасы исе, онынъ земане аятына, джемиеттеки анги джемаат арекетлерине тенкъидий козьнен бакъа билювини эльде этмектир. Меселеге бойле янашувнынъ зарурлыгъыны эр кестен эвель Гаспринский анълады, ве бу меселеде бириндджи мусбет адымны о, атты.

(С. Гъафаров)

Метин насыл усулда язылгъаныны бельгиленъиз.

295-инджи иш. Шиирни ифадели окъунъыз. Фииллерни сечип, морфологик талиль этинъиз.

Гонълюм агълай

Кумюш булутлар артына далгъанда,
Ер юзю къаранлыкъ талдада къала.
Чокъ юрьген бир ёлджу, ёрулып талгъанда,
Токътала, отура, бир нефес ала.

Лякин мен булунгъан мекянда ай догъмай,
Къаранлыкъ зинданда инълейлер къуллар.
Къасевет оларны яшатмай, эм богъмай,
Козьяшы тёкелер оксюзлер, туллар.

(Ш. Селим)

296-нджы иш. Метинни окъунъыз. Эр бир джумледен муптеда ве хаберни сечип, олар ифаделеген сёз чешитлерини морфологик талиль этинъиз.

Меселе шунда ки, В. Возгрин озь китабынынъ 113-юнджи саифесинде бизим 1989—1991 сенелери «Йылдыз» ве «Звезда Востока» журналларында басылгъан ве Махмуд Къырымлынынъ «Юсуф ве Зулейха» дестаны акъкъында малюмат булунгъан «Къырымтатар эдебияты тарихына бир назар» серлевалы макъалемизден мисаль кетире. Демек о, бу макъалени окъугъан ве шу малюматтан хабери бар. Амма, теэссюф ки, тарихчы онъа эмиет бермеген, я да бермек истемеген. Языкъ. Чюнки о, халкънынъ тарихындан сакъланылып къалынгъан бойле джиддий фактксъа эмиет берип, фикир эткен олса, къырымтатар халкъынынъ келип чыкъувыны монгъол истилясындан эвельки девирге аит эте биле эди. Албу исе, къырымтатарларнынъ умумий бир халкъ оларакъ шекилленген деврини там бельгилемейип, даа догърусы, оны монгъолларнынъ Къырымгъа келювинен багълап, муэллиф башкъа джеэтлерден олдукъча гузель язылгъан китабынынъ къыйметини яры-ярыгъа эксильтти, демек мумкюн.

Бойлеликле, биз эдебиятчылар, къырымтатар халкъынынъ келип чыкъувы тарихынен огърашкъан ве огърашаджакъ тарихчыларгъа халкъымызнынъ аджайип эдебий мирасы, эдебий язма абидеси олгъан мезкюр дестанларнынъ ана тилимизде та 1220 сенелерде, яни монгъоллар Къырымгъа аякъ басмаздан эвель, язылгъаны фактына да эминликнен эсасланмакъны, онъа да базанмакъны теклиф этер эдик.

(Р. Фазыл)

297-нджи иш. Ашагъыдаки джедвельни мисаллернен толдурынъыз.

Кечкен заман фииллери		Шимдики заман фиили	Келеджек заман фииллери	
Саде	Мурекkeп		Къатий шекли	Даимийлик шекли
… …	… …	… …	… …	… …

298-инджи иш. Аталар сёзлерини окъуп, ифаделеген маналарыны изаланъыз. Сёз чешитлерини морфологик талиль этинъиз.

1. Авадаки къушны авсыз тутамазсынъ, этни чайнамай ютамазсынъ.
2. Авджы авында, ёлджу ёлунда керек.
3. Агъач ёкъта тезек де агъач.
4. Агъламагъан козь олмаз, айтылмагъан сёз олмаз.
5. Агъламакънен бордж одельмез.
6. Агъласа сачкъанда, къуваныр чалгъанда.
7. Агъызы сюттен янгъан къатыкъкъа уфюрир.

299-ынджы иш. Метинни кочюрип язынъыз. Джумлелерде там маналы ве ярдымджы сёзлерни бельгиленъиз.

Сонъки куньлер мен яры олю, яры джанлы, зайыфлашкъан ве ипрангъан бир алда, юкъу бейуделигинде яшай эдим. Бундан эвельки девирде меним беденим олюмнен курешти; мен дудакъларымны тишлей, недир, бир шейлер айта ве истей эдим; секирип тёшегимден тура ве, тюбюнден кесильген терек киби, ерге йыкъыла эдим. Энди савлыгъым ве кучюм яваш-яваш ерине келе башлады. Лякин юкъу манъа ич де аман бермей, мен гедже-куньдюз юкълайым.

(Э. Алимов)

71-инджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ
Тильшынаслыкънен багълы беян. «Морфология»

300-юнджи иш. Метинни окъуп, насыл услюпте язылгъаныны бельгиленъиз.

1929 сенеси август айында Симферопольде отькерильген II Бутюнкъырым ильмий тиль конференциясында эсасен учь меселе музакере этильди: 1. Эдебий тилимизни инкишаф эттирюв ёллары; 2. Эдебий тилимизде терминология меселелери; 3. Эдебий тильнинъ орфографиясы.

Бириндживи меселе боюнджа Мамут Недим доклад япты. О, орта ёлакъ, шималь ве дженюп шивелерининъ эсас фонетик, морфологик ве лексик айырылыкълары ве хусусиетлери акъкъында токъталды, шивелернинъ эдебий тильни зенгинлештирювдеки эмиети ве муим хызметини къайд этти. Бу доклад боюнджа къырымтатар тилини бутюнлей латин элифбесине кечирювнен берабер, тилимизни эджнебий сёзлерден (хусусан арап ве тюрк сёзлеринден) темизлев ве оны олдукъча джанлы халкъ тилине якъынлаштырув хусусында къарар къабул этильди.

Тилимизде терминлер мейдангъа кетирюв меселеси устюнде Абдулла Лятиф-заде токъталды. О, янъы терминлер ичюн халкъ тилининъ зенгинлигинден, онынъ сёз япув имкянларындан, шивелернинъ сёз байлыгъындан, интернациональ сёзлерден, рус ве дигер тиллерден къабул этильген терминлерден файдаланмакъны теклиф этти.

Конференцияда имля меселелерине айрыджа дикъкъат айырылды. Бу меселе боюнджа И. Леманов «Умумий имля меселелери», З. Джавтобели «Адий сёзлер имлясы», У. Асан «Аффикслер имлясы», Я. Азиз «Арап ве аджем сёзлерининъ имлясы» киби, докладларнен чыкъышта булундылар. Бу меселе боюнджа къабул олунгъан къарарда къырымтатар тилининъ орфографиясы, яни имлясы илериде, умумен, фонетик принцип эсасында къурулмакъ кереклиги къайд этильди.

(А. Меметов)

301-инджи иш. Юкъарыда берильген метинге эсасланып, лакъырды услюбинде икяе азырланъыз. Вазиетни тасавур этинъиз: сиз къартана я да къартбабанъызгъа морфология акъкъында икяе этеджексинъиз. Морфология бу не? Нени огрене? Сёзлер насыл хусусиетлерге коре чешитлерге болюнелер? Мисаль ичюн сечип алынгъан сёзлер умумхалкъ сёзлери олсун.

302-нджи иш. Ашагъыдаки вазиетни тасавур этинъиз: сиз — журналист оларакъ, белли тильшынас алимден интервью аласынъыз. Субетинъизнинъ мевзусы — “Земаневий къырымтатар тилининъ огюнде тургъан меселелер”. Интервью алмакъ ичюн, суаллер азырланъыз.

303-юнджи иш. «Морфология мевзусынен багълы балалар ичюн масал уйдурып язынъыз. Огюнъизге къоюлгъан вазифе — башлангъыч сыныф талебелерине оюн шеклинде морфология акъкъында малюмат бермек. Масалынъызны бойле башламакъ мумкюн:

«Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, Морфология адлы кой бар экен.

Бу кой бир къач сокъакълардан ибарет олгъан: исим, сыфат, сайы, ... (Масалны девам этинъиз).

72-нджи дерс

СИНТАКСИС

304-юнджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Насыл бирлешмелерге сёз бирикмеси дейлер?
2. Сербест ве тургъун сёз бирикмелери арасындаки фаркълайыджы хусусиетлерни мисаллер узеринде косьтеринъиз.
3. Сербест сёз бирикмеси ве муреккеп сёзлер арасында насыл умумий ве фаркълы аляметлер бар?
4. Сёз бирикмелери насыл чешитлерге болюнелер?

Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

305-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Джумлелерден сёз бирикмелерини сечип, ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз.

1. Тизимине коре, чешити (адий, муреккеп).
2. Баш сёзнинъ ифаделенмесине коре (исми, фииль, зарф).
3. Багъ усулы (уйгъунлыкъ, идаре, сыра).

Ильяс, мектепни битиргенинен, институткъа кирди. Шеэрде окъумакъ — гузель. Лякин озю койчикнен анасыны, достларыны пек сагъынды. Ниает, татиль куньлери келип етти. Ильяс буны чокътан ве сабырсызлыкънен беклей эди. О, шырныкълы хаялларнен чемоданыны къолуна алып, ёлгъа чыкъты. Койге кельгенде, чёллерге, дерелерге гедженинъ титис пердеси энген эди. Былтыр язда о, достларынен эр гедже ат отлатмагъа чыкъа эди. Олар атларны костеклеп чименликке ёллай, озьлери атеш башына къурулып отура, коктеки йылдызларгъа бакъа ве, масал айтып, эглене эдилер. Чокъ вакъыткъадже ат кишневини, аякъ тапырдыларыны динълей, сабагъа якъын терен юкъугъа дала эдилер. Атеш янып бите ве сонъра куль ола эди. Яшлар, кеч яткъанларына бакъмадан, танъ агъаргъанда, туралар. Яз геджеси чёльде чокъ сефалы ола.

(И. Паши)

306-нджы иш. Берильген джедвеллерге эсасланып, «Сёз бирикмеси» мевзусына аит къаиделерни изаланъыз, чыкъыш япынъыз.

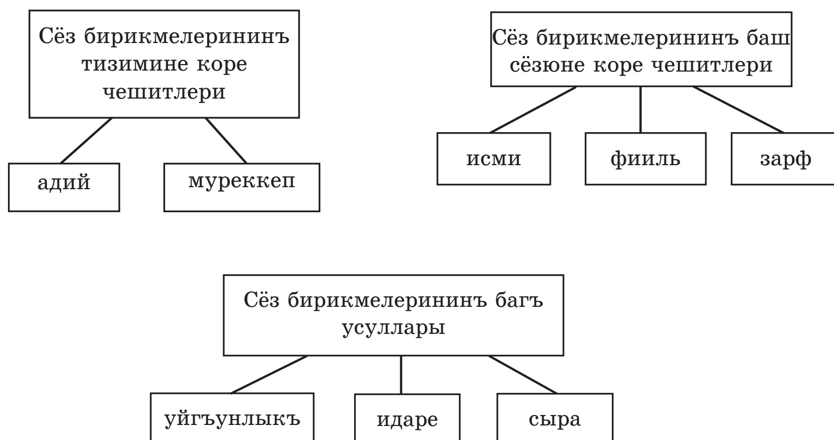

307-нджи иш. Берильген сёзлерден исми, фииль ве зарф бирикмелери тизинъиз.

Сакълады, бус-бутюн, пытакъ, яхшы, къап-къара, учура, окъулды, пек, дюльбер, догъру, бирден, бурды, ишледи, буюк, къуп-къуру, армут, абдыр-сентир, абул-къубул, узун, тюшти, бембеяз, алчакъ, томалакъ, къырмызы, менден, ешерди, айта къойды, корип къалды, яс-ялпакъ, чаршаф, айтып ташлады, узакътан, дос-догъру, тезден, эпимиз, озюмден, сокъулды, учьтен, тюневин, бир чокъ, бир къач, шунъа, бираз, бир бучукъ, келип бакъты.

308-инджи иш. Берильген сёз бирикмелерининъ чешитлерини тайинлеп, баш ве таби сёзлерни бельгиленъиз. Бир къач бирикменен джумле тизинъиз.

Ишке башламакъ, бираз раатланмакъ керек, сельбилернинъ уджлары, пытакъларнынъ акъшамлыкъ талдалары, агъач къашыкъ, мектеп азбары, демир ёл, болдургъан ёлджу, атны чаптырып кетмек, пек тез, ярыкъ гедже, голь янындаки балалар, бири-бирининъ белинден, оюнджыларнынъ экиси, колхознынъ кемери, дивардан алчакъ, энъкъастан шакъа айтмакъ, бизлерден юксекче, дефтерлернинъ эписи, чокъ ер, эвге таба адымламакъ, учевинден бири, алманынъ къырмызысы, юксек бойлу киши, къою кок тюслю кольмек, ачыкъ сары бенеклер, айырылмаз достлукъ.

309-ынджы иш. Берильген сёз бирикмелерини муреккеп сёзлерден айырып, маналарыны анълатынъыз. Сёз бирикмелерининъ багъ васталарыны бельгиленъиз.

Яз ягъмуры, чапып кетмек, таш ёл, араба къапу, къайтып кельмек, сыджакъ мемлекетлер, къаве тюс, марксизм-ленинизм рухунда, футбол оюны, терек пытагъы, юзюм эрик, учь аякъ мердивен, бал алма, талебелерден учю, демир курек, ер алма, отурды къалды, битире язды, онынъ пешинден, имза чекмек, келе тургъан эди, бу вакъытта, бир заман, саат учьте, бир къач, агъыр хаста, сарсылмаз достлукъ.

73-юнджи дерс

310-унджы иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Нутукънынъ насыл бир къысмына джумле дерлер?
2. Джумлелер насыл аляметлерге коре тасниф этилелер?
3. Тизимине коре джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?
4. Макъсадына коре джумле чешитлерини изаланъыз.
5. Бир теркипли джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?

Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

311-инджи иш. Метинни окъунъыз. Джумлелерни ашагъыдаки тертипте талиль этинъиз:

а) тизимине коре чешити;
б) макъсадына коре чешити;
в) баш азаларнынъ иштирагине коре чешити;
г) экинджи дередже азаларынынъ иштирагине коре чешити.

Эбет! Усеин оджа аля Орта-Медресе бетке адымламакътамы? Онъа эппи ёл даа юрьмек керек. Энди ёрулып башлагъангъа бенъзей. Кене яхшы, къолу ичинде унутылып, къысылып къалгъан къалач парчасыны эследи, къуванып, агъызына къапты, чайнала-чайнала кетмекте эди, янында эки атлы файтон токътады: «Отурынъыз, эфенди! — деди узун, беяз мыйыкълы айдавджы. — Ава сыджакъ... терлегенсинъиз. Мен чокъ алмам». Оджа индемей, файтонгъа минди. Файтон Салачыкъ бетке джёнеди. Оджа янашадаки бир къанатлы кучюк къапуны къакъты. Къакъкъан сонъ, бекледи. Кимсе чыкъмады. Дивар аркъасында, багъча

ичинде, кимдир балтанен одун кесмекте. Эркек киши иле къадын лакъырды этмекте. Оджа къапуны текрар къакъты. Балта сеси тынды. Бираздан сонъ къапу аралыкъланды, эсли кишининъ яры бети корюнди.

(Ш. Алядин)

312-нджи иш. Суаллерге джевап беринъиз.

1. Сойдаш ве айырылма азалар языда насыл токътав ишаретлеринен къайд олуналар?
2. Грамматикаджа джумле азаларынен багълы олмагъан сёзлер акъкъында малюмат беринъиз.
3. Там олмагъан ве азаларгъа болюнмеген джумлелернинъ хусусиетлерини изаланъыз.

Джевапларынъызны мисаллернен исбатланъыз.

313-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Адий джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Эвельден, огълум, бизде эв савутларынынъ чокъусы агъачтан япыла эди. Сенек, курек, тырнавуч, арман тахталары, къарасабан киби тарла-эмек алетлери де агъачтан япыла эдилер. Агъачтан ясалгъан савут-саба ве эшьяларны хусусан койлерде чокъча расткетирмек мумкюн эди. Чанакълар, текнелер, къашыкълар, легенлер, окълавлар, мешребелер, къуманлар, эт догърамагъа ве хамыр басмагъа къарарлаштырылгъан тахталар агъачтан ясала эди. Буларнынъ бир чокъу дагъ озенчиклери ве буюк озенлернинъ сувунен арекетке кетирильген дюльгер тезьялары ярдымынен япыла эди.

(М. Алиев)

314-юнджи иш. Метинни окъунъыз. Токътав ишаретлерини догъру къойып, джумлелерни язынъыз. Виргуллернинъ къоюлувыны изаланъыз.

Насибенинъ бабасы — Бекир Садла пек тирнекли озь ишини темелинден бильген багъчеван эди. Багъчадаки ишлерге куньдюз вакъты етмесе геджелери чалыша тургъан. Онынъ етиштирген чавуш шашла мускат юзюмлери ильямус бера дигене армутлары ве дигер емишлери бутюн Алупкагъа белли олып базаргъа чыкъарылса къолгъа тиймей. Озю узунджа бойлу корюмли дюльбер бу адам яшлыгъында ялы боюнда къыллавуз зенааты

иле мешур экен. Насибе онынъ ортанджы къызы экен. Уйкен къызы Эмине кучюклери — Хатидже ве Заде.

Султан Бекир Садланынъ эвине ичкиев олып кельди. Тонгъучлары Амет мында къартбабасынынъ эвинде догъды.

(Р. Фазыл)

74-юнджи дерс

315-инджи иш. Джумлелерни окъунъыз, тасдыкъ джумлелерни инкяр джумлелерге чевиринъиз. Кочюрип язынъыз.

1. Пенджере тюбюндеки отургъычта бош ер корюне. 2. Бир оджакътан гъает къоюу думан котериле. 3. Мен китапларымны алдым. 4. Лезетли ашларнынъ къокъусы чыкъа. 5. Акъшам сувукъ олды. 6. Саба эрте турмалы. 7. Джебинде эки кумюш къалды. 8. Достум манъа мектюп язды.

316-нджы иш. Метинни окъунъыз. Айырылма азалы джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Инкъиляптан эвельки тюркшынаслыкънынъ корюмли векиллеринден бири академик В.В. Радлов Къырым шивелери, этнографиясы ве халкъ агъыз яратыджылыгъы боюнджа чокътан-чокъ материал топлап, белли бир тертипке къойып, «Шималь тюрклери халкъ эдебиятынынъ нумюнелери» китабыны (VII къысым. Къырым ярым адасы лехджелери. СПБ 1896) дердж этти. Бу иш В.В. Радловнынъ 1886 сенеси Къырым ярым адасына сеяатынынъ нетиджесидир.

В.В. Радлов озь эсеринде къырым халкъыны, озьлерининъ айткъанларына эсасланаракъ, учь группагъа боле: 1. Шеэр ве дагъ халкъы, янъы Симферополь, Багъчасарай, Къарасувбазар, Феодосия ве Евпатория шеэрлеринде ве дагъ ёлагъында, ялы боюнда яшагъанлар; 2. Чёль халкъы; 3. Ногъай халкъы. Бу болюнюв ярым адада тарихий вакъиаларнынъ кетишатындан келип чыкъа ве онынъ эсасында, бир тарафтан лакъырды тилининъ шиве хусусиетлери, дигер тарафтан, бу группаларнынъ турмуш шараитиндеки айырылыкълар мевджут. В. Радлов, бу халкънынъ келип чыкъувыны талиль этерек, онынъ Къырымгъа IV—V асырларда келип бу ерде яшагъанларыны озюне синъдирген тюркий къабилелернинъ эджаатларыдыр, — дей.

(А. Меметов)

317-нджи иш. Метинни окъунъыз. Адий джумлелерни сечип, дефтеринъизге язынъыз ве синтактик талиль этинъиз.

Къырымдан Тюркиеге иджрет эткен ватандашларымыз 1909 сенесининъ башларында Истанбулда «Татар джемиет-и хайриеси»ни къурдылар. Бу джемиет «Тонгъуч» адына бир газета чыкъарып башлай. Мырза Мемет Саитнинъ мудирлигинде эр саба чыкъкъан бу газетанынъ нешири бир йыл девам этти.

1909 сенесининъ декабринден Истанбулда Къырымлы Якъуп Ильмийнинъ муаррирлигинде эки афтада бир «Чолпан» газетасы нешир этилип башлай. Бу газетада Тюркие, Къырым, Романия, Булгъарыстанда яшагъан ватандашларымызнынъ аятынен багълы чешит меракълы хаберлер йыйынлана. Бу себептен чокъ окъулгъан бир газета олды.

1918 сенеси майыс 2-ден Истанбулда «Къырым ве Къазан джемиет-и хайриеси»нинъ дестегинен «Къырым» меджмуасы нешир этилип башлады. Бу меджмуа иле Тюркиеде яшагъан къырымтатарлар Къырым давасы ичюн фааль курешкен бир орган саиби олдылар.

(Э. Къуртумеров)

318-инджи иш. Джумлелерни кочюрип язынъыз, баш азаларыны къайд этип, хабернинъ чешитлерини бельгиленъиз. Мунтеда насыл сёз чешитлеринен ифаделенгенини айтынъыз.

1. Бир кунь олар пек давалаштылар. (И.П.) 2. О, эвге кельгенде, анда ана-баба куню эди. (И.П.) 3. Юзьлеринде кедер толу къасеветли адамлар азбар ичинде долана, бир де-бир ишнен огъраша эдилер. (И.П.) 4. Окъумакъ, язмакъ — иненен къую къазмакъ. (Ат.с.) 9. Акъшам башындан гедже къаранлыгъы тюшти. (Ю.Б.) 5. Бу тынчлыкъ табиатнынъ козь боявы эди. (Ю.Б.) 6. Акъшамгъа къадар ёлнынъ ахырына етиледжеги ич кимседе шек-шубе къалдырмады. (Ю.Б.) 7. Татлы сёзлеринъиз бахшыштан эйидир. (А.Къ.)

75-инджи дерс

319-ынджы иш. Берильген метинни окъунъыз. Адий джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Рушди бей къапунынъ ири, бакъыр алкъасыны эки дефа юкъары котерип, ашагъы быракъты, сагъ къанаатыны итеп ачты,

мусафирлерни ичериге давет этти. Мусафирлер кенъиш, зийнетли одагъа кирдилер. Ерде къалын иран килим тёшевли. Диварлары янындаки йымшакъ аркъалыкълы сетке отурдылар. Ешиль ипек иле орьтюли диварларгъа асылы мухтелиф тыш мемлекетлернинъ бахшышлары: окълар, янъы мушкетлер, къалкъанлар, къылычлар, сюнгюлер, тельчеленген душман байракълары... Эписи шаншереф темсили. Запорожье мусафирлери ода ичиндеки донанманы тедкъикъ иле мешгъуль вакъытта муштерек къапу ачылды, Ислям Гирей Хан кирди. Устюнде кок ренкли, сары орьнекли джюббе. Аякъларында ешиль башмакълар. Башындаки къара къалпагъынынъ этрафында, пуллу, индже сарыкъ багълы. Озю къави кевдели, аврупа чехрели ве билимли киши, мыйыгъы тар, узунджа, уджлары ашагъы къайтыкъ дегиль, дос-догъру. Юфкъа сакъалы косе дегиль, туташ беяз тюк ёкъ. Къач яшында экенини бирден айтмакъ кучь. Бельки лакъырдысындан билинеджектир. Артында Баш везир Сефер Гъазы корюнди. Ислям Гирейден олдукъча эсли. Мусафирлер хангъа урьмет ве итибар иле аякъкъа къалкътылар.

(Ш. Алядин)

320-нджи иш. Берильген аталар сёзлерини окъунъыз. Адий ве мурекkеп джумлелерни къайд этип, синтактик талиль этинъиз.

1. Айтмагъан агъызда сыр бар.
2. Бою сырыкъдай, мийи тавукъдай.
3. Вакътынъ кетти — бахтынъ кетти.
4. Генчлик чагъынъны къачырма!
5. Гъурбетликте олмагъан Ватаннынъ къадрини бильмез.
6. Гъурбетликте яшамакътан Ватанынъда ольмек хайырлы.
7. Догъру лафкъа джан-къурбан.
8. Догърулыкъ ёлу кенъдир.

321-инджи иш. Берильген джедвельге эсасланып, «Адий джумледе виргульнинъ къоюлувы» мевзуда ильмий услюпте метин язынъыз. Къаиделерни мисаллернен тасдыкъланъыз.

Виргульнинъ къоюлув шартлары	Мисаллер
1. Сойдаш азалы джумлелерде. 2. Хитапнен кельген джумлелерде. 3. Айырылма азалы джумлелерде. 4. Кириш сёзлернен кельген джумлелерде.	

322-нджи иш. Джумлелерни окъуп, токътав ишаретлерининъ къоюлмасыны анълатынъыз.

1. Кой адамларыны мен, беш пармагъым киби, билем, амма ойлесине расткельмедим. Ялварам санъа, Усеин, Анифеден сорап бакъ, бельки, Шайипнен къысым-акърабалыкълары бардыр, бельки, онынъ шимди къаерде олгъаныны биледир. (Ю.Б.) Анифеге акърабасы кельген олса, мени мытлакъа эвлерине чагъырыр эди. (Ю.Б.) 2. Дере ичинде ве ялыгъа кеткен кенъ таш ёлу этрафында бойдан-бой тютюн тарлалары, багълар, багъчалар. Кузьде лескернен ер къазамыз, багъларны, багъчаларны пытаймыз. (Э.Ч.) 3. Ниает, козьлерини Аппазовгъа тикип: «Энди эр шей санъа багълы», — деди. «Урьметинъиз ичюн чокъ сагъ олунъыз, Шевкет Самединович. Лякин мен башкъа тюрлю тюшюнем. Билесинъизми, инсан къайда чокъ файда кетирсе, анда чалышса, даа да яхшы олмазмы?» («Йылд.») 4. Энди ягъмур узакъларда, кой артындаки ерлерде, ягъмакъта. (Э.Ал.) 5. Бираздан, бир тарафтан экинджи бир тарафкъа юварлангъан балабан бир демир метий киби, кок юзюнде кене де шатырды къопты. (Э.Ал.)

323-юнджи иш. Берильген джумлелерни окъунъыз. Нокъталар ерине айырылма азаларны къошып, дефтеринъизге язынъыз. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаланъыз.

Иш орьнеги: … …, *мен дерслеримни япмагъа башладым. Эвге къайткъан сонъ, мен дерслеримни япмагъа башладым.*

1. … …, оджа дерсини башлады. 2. … …, аякъларым талды. 3. … …, козюмиз огюнде меракълы левхалар джанланды. 4. … …, бугунь достум мектепке келип оламады. 5. … …, талебелер китапханеге кеттилер. 6. … …, балалар дагъгъа мантар джыймагъа бардылар.

9-ынджы СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

76-нджы дерс

324-юнджи иш. Ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.

1. Насыл джумлелерге мурекkeп джумле дерлер?
2. Багъ мунасебетлерине коре, мураккеп джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?
3. Багъ васталарына коре, мураккеп джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?
4. Тизме мураккеп джумлелер маналарына коре насыл чешитлерге болюнелер?
5. Табили мураккеп джумлелер маналарына коре насыл чешитлерге болюнелер?

Джевапларынъызны мисаллернен тасдыкъланъыз.

325-инджи иш. Метинни окъунъыз. Мураккеп джумлелерни сечип, багъ мунасебетлери ве васталарыны къайд этинъиз.

Эгер Насреддин оджа образынен багълы фольклор материалларында пек чокъ мемлекетлернинъ, шеэрлернинъ адлары, бир такъым эфендилер, падишалар ве султанлар анъыла исе, Ахмет ахайнынъ арекетлери эсас итибарынен, Къырым ичинде олып кече, оларда, хусусан, Багъчасарай районына аит пек чокъ ерлернинъ, дагъларнынъ, атта белли къаяларнынъ, тёпелернинъ, озенлернинъ адларына, ханларгъа, муфтилерге, къадыларгъа, моллаларгъа, сохталаргъа, туджджар ве базиргянларгъа, айны вакъытта, ыргъатларгъа, эснафларгъа расткелине; лятифелерде тасвирленген вакъиалар (Багъчасарайнен Ялта мустесна олмакъ узьре) шеэрлерден белли бир койлерде, хусусан, Озенбашта олып кече. Эр бир лятифе халкънынъ о я да бу урф-адетлери, аньанелери ве мерасимлеринен, турмуш тарзынен багълана, озюне хас шакъа-къората ве кульдюриджи усулларынен тасвирлене; эксери алларда гъает сюжетли олгъан Ахмет ахай лятифелеринде характерлернинъ мергин ве толу тарифленмеси ичюн, къырымтатар аталар сёзлеринден, айтымлардан, халкъ

тилине кирип къалгъан ошатувлардан, къыяслардан, кинаелерден, мубалягъалардан (гиперболалардан), умумен, бутюн тасвир васталарындан кениш файдалана.

(Ю. Болат)

326-нджы иш. Джумлелерни ифадели окъунъыз. Тюшюрильген токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изалап, джумлелерни кочюрип язынъыз.

1. Биз тирилер бизим бугуньки бахтлы яшайышымыз ичюн джанларыны къурбан эткен алидженап адамларны сайгъы ве севгинен хатырламагъа оларнынъ арзуларыны ерине кетирмеге борджлумыз. (З.Н.) 2. Сеитяя онынъ къолуны тутып козьлерине бакъа. Эй бу козьлер. Оларда шу къадар севги шу къадар мерамет бар ки. (З.Н.) 3. Иш битти замет унутылды. (Ат.с.) 4. Тенбеллик бахт душманы. (Ат.с.) 5. Хайбулланы кой халкъы йымшакъ табиаты мискинлиги ве аджайип чалгъыджы олгъаны ичюн урьмет эте эдилер. («Йылд.») 6. Вазиет ойле эди ки бир къач саниеден эр шей инсанлар машиналар эписи омрагъан лава астында къалув хавфында эди. (Э.А.)

327-нджи иш. Ашагъыда берильген экинджи дередже азаларыны кенишлетип, тизме муреккеп джумлелер уйдурынъыз. Къавузлар ичинде берильген сёзлерни, адий джумленинъ муптедасы вазифесинде къулланынъыз.

1. Наврез байрамы куню багъчада ... (оюнлар, куреш, тюркюлер)
2. Къырымда ... (озенлери, дагълары)
3. Баарьде... (авалар, тереклер, чечеклер)
4. Кузьде... (дервиза байрамы, мейва, емиш, богъдай)

328-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Муреккеп джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Меселе шунда ки, эр миллетнинъ медениетининъ язысы ве эдебиятынынъ ирмакъ башлары, къадимий абиделери ола ки, булар онынъ тарихынынъ, медениетининъ темель ташларыны тешкиль этелер. Иште, Махмуд Къырымлынынъ «Юсуф ве Зулейха» дестаны Къырымтатар миллий медениетининъ бойле темель ташларындан биридир. Шунынъ ичюн де биз бу язма абидеге сонъ дередже буюк эмиет беремиз ве, бу акъта сёз юрьсетмек зарур деп, таныймыз.

Бугуньде бизим ичюн энъ муими шу ки, халкъымызнынъ тарихы, къырымтатарларнынъ, халкъ оларакъ, миллет оларакъ, шекилленюв деври тарихчылар тарафындан, кереги киби, ве кесен-кес анықъланмагъан шараитта 1220-нджи сенелерде, яни Къырымгъа монгъоллар кельмез эвель, «Юсуф ве Зулейха» дестаны киби, эсер яратылгъаны бу — меселенинъ къатты-къаттыгъа чезильмесине ярдым этиджи ве белли дереджеде къандырыджы бир сенед, тарихий бир факттыр. Чюнки Къырымда даа монгъоллар кельмезден эвель бойле бир эдебий, бедиий, шиирий эсернинъ догъувы — бу ерде озь медениети ве динине, озь эдебий тили, шииpиети ве эдебиятына малик тамыр халкъ яни, шимдики тильнен айткъанда, къырымтатар халкъы яшагъаныны ачыкъ-айдын тасдыкълай. Эм бу халкънынъ бу ерде кельмешек дегиль де, о, анджакъ, бу диярда монгъоллар даа Къырымгъа кельмезден эвель къач асырлар девамында шекилленип кельген бир халкъ олгъаныны косьтере.

(Р. Фазыл)

77-нджи дерс

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Тильшынаслыкънен багълы беян

329-ынджы иш. Ашагъыда берильген джедвельге эсасланып, муреккеп джумле акъкъында икяе этинъиз. Беянынъыз насыл услюпте оладжагъыны бельгиленъиз: 1) лакъырды (достунъызгъа бу мевзу акъкъында икяе этмек); 2) ильмий (сыныфдашларынъыз огюнде марузанен чыкъыш япмакъ).

Муреккеп джумлелер

Муреккеп джумле, мана ве интонация джеэттен, бирикип кельген эки я да бир къач адий джумледен тизильген ве там фикир ифаделеген джумледир. Муреккеп джумлени тешкиль эткен адий джумлелер бири дигерине эки тюрлю багъ мунасебети иле багъланырлар: **тизме** ве **табили**. Тизме багъынен багълангъан джумлелерде адий джумлелер бир-бирине бойсунмайып, таби олмайып, бир сырагъа тизилип келирлер. Меселя: *Огъланлар чокъ юрьдилер, олар ёлда расткельген койлерде чобанлыкъ эттилер.* (Мас.) Табили багъ мунасебетинен бирикип кельген

мюреккеп джумлелерде къысымлары бири дигерине мана, тизим, интонация вастасынен таби олып келелер. Таби этиджи къысым — **баш джумле**, таби олгъан къысым — **таби джумле** деп адланыр.

Меселя: *Ана-бабагъа насыл урьмет этсенъ, санъа да ойле урьмет этерлер.* (Ат.с.)

«Санъа да ойле урьмет этерлер» деген джумледен биринджи къысымгъа *насыл шартнен?* деген суаль къоюла.

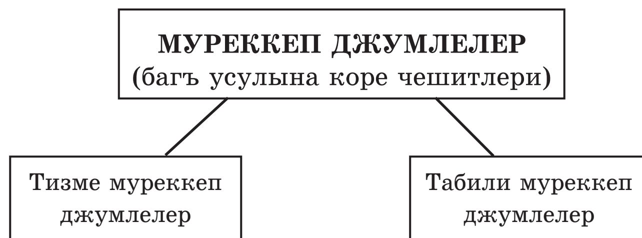

330-ынджы иш. Берильген вазиетни тасавур этинъиз: сиз къырымтатар тили оджасы вазифесинде чалышасынъыз. Ашагъыдаки мевзулардан бирини сечип, дерсте талебелерге анълатынъыз: «Къырымтатар тилинде айырылма азалы джумлелер», «Къырымтатар тилинде сойдаш азалы джумлелер», «Къырымтатар тилинде хитаплarнен кельген джумлелер», ве иляхре.

Сизнинъ вазифенъиз бу мевзунен талебелерни таныштырмакътан ибарет. Бу вазифени беджергенде, нутукъкъа къоюлгъан бир сыра талапларгъа риает этинъиз: нуткъунъыз ифадели, изчен, анълайышлы олмалы.

331-инджи иш. Аталар сёзлерини кочюрип язынъыз. Джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

1. Аз олсун, уз олсун.
2. Азы — къарар, чокъу — зарар.
3. Ай — гедженинъ чырагъы.
4. Айнен Кунеш бир олур, йылдыз сексен бинъ олур.
5. Айнен Кунеш дюньянынъ падишаларыдыр.
6. Айткъангъа бакъма, айткъанына бакъ!

332-нджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сайлап, талиль этинъиз.

Демек, мен ве Эльмаз — койдешлермиз. Не къадар тесаддюфий ал! Лякин дженкте эр шей ойле... тесаддюфий. Олюв де, къалув да!

— Къоркъмайсынъызмы? — деп сорадым мен койдешимден.

Къыз элесленди. Козь къапакълары сыкъ-сыкъ ачылды-япылдылар.

— Неден?

— Олюмден, — дедим мен ве бу назик варлыкъ сёзлериме ынджынмазмы экен деп къоркъып, тез-тез иляве эттим, — чюнки эскадронда киши даима телюке ичинде.

— Къоркъ-къоркъма... — эмшире элини арареtли суретте сагъгъа-солгъа сильтеди, — мында эр кеснинъ такъдири — бир.

Ай батты. Денъиз къутура башлады. Далгъалар океленип-океленип ялыгъа чапкъылды, къызнынъ да, меним де чызмаларымызны шыбалады... бетлеримизге тузлу сув тозу сачылды.

(Ш. Алядин)

333-юнджи иш. Эдебият, тарих, джогърафия, геометрия, алгебра дерсликлеринъизден бирер муреккеп джумле кочюрип язынъыз. Оларнынъ тизим хусусиетлерини изаланъыз ве токътав ишаретлерининъ къоюлувыны анълатынъыз. Бедиий ве ильмий услюпте язылгъан муреккеп джумлелер арасында фаркълайыджы хусусиетлерни косьтеринъиз.

334-юнджи иш. Аталар сёзлерини, токътав ишаретлерини къойып, кочюрип язынъыз. Джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

1. Дост сёзюни ташлама ташлап башынъны къашыма!
2. Алим олмакъ къолай адам олмакъ къыйындыр.
3. Догъру олсанъ кет-кете гуль олурсынъ хырсыз олсанъ кет-кете куль олурсынъ.
4. Ат минмеген ат минсе айдай-айдай ольдюрир тон киймеген тон кийсе къакъа-къакъа тоздурыр.
5. Акъылынъа акъыл къош ачувынъа сабыр!
6. Ель эсмеден япракъ титренмез.

335-инджи иш. Берильген метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, синтактик талиль этинъиз.

Зейнеп тизе эки йылдан берли дженкке кеткен огълу Умерни беклей... Эки йылдан берли онынъ козь яшы къурумагъан, эки йылдан берли чеккен асрети кунь-куньден арткъан, сачларыны чаларткъан. Даа озю къыркъ беш яшларында олса да, бу асрет, бу козь яшлары оны эки къатына къартайткъан.

Геджелер бою юкъламай. Юкъласа, тюшюнде Умерни коре. Уяна, чевресине бакъына, Умернинъ къайтмагъаныны анълай, кене агълай, кене сызлай...

— Умерим! — дей, — балам! — дей. — Ах, балам, сени бир даа корьгейдим де, Танърым джанымны сонъ алгъайды, — дей... — Ярабби, сен къысмет эт. Ярабби, сен къавуштыр, — дей.

Юрек тырнала, аджый. Анда бир бошлукъ бар. О бошлукъта яра бар. Юрек ярасы эр даим тырналып, адджы къанап тура. Оны эр даим инелернен санчып туралар, хорлайлар, эзелер...

— Балам, — дей Зейнеп тизе, — балам! — дей, — Танъры мени сенинънен къавуштырмай джанымы алмасын!.. Я, барып да, Умерим ольген олса!

Нефес тыкъала, козьлер яшнен тола. Сонъ тюючикленип, янакъ чыйырчыкълары арасындан из ясап, тамчы артындан тамчы акъа, токътамай акъалар... Марама, оглюк, ястыкъ козь яшынен сылана...

(У. Ипчи)

336-нджы иш. Берильген суаллерге эсасланып, «Джумленинъ чешитлери» мевзуда ильмий услюпте метин язынъыз.

1. Джумледе къач грамматик негиз ола биле?

2. Грамматик негизлернинъ сайысына коре, джумлелер насыл чешитлерге болюнелер?

3. Айтылув макъсады джумленинъ мундериджеси ве тизимине насыл тесир эте? (икяе, суаль, эмир джумлелери)

4. Джумлелерде сойдаш азалар, айырылма азалар. Хитап, кириш сёзлер насыл макъсатнен къулланылалар?

БАГЪЛЫ НУТУКЪ

Сербест мевзуда фикир юрютюв иншасы

337-нджи иш. Метинлерни окъунъыз, насыл мевзугъа ве услюпке аит олгъаныны бельгиленъиз.

I. Бизлер, къырымтатарлар, ярым асырлыкъ сюргюнликтен сонъра ана-Ватан багъръына келип, ерлешмектемиз. Янъы-янъы эвлер, сокъакълар, къасабалар къурмакътамыз. Бойле бакъкъанда, баягъы кучьке маликмиз. Лякин кене кельмешеклернинъ тиш къайравларына, акъаретлерине огъраймыз. Озь баба-деде топрагъымызда оларнынъ къылынувларына къатланмакъ я да козь юммакъ керекмиз. Базыларымыз исе алны анълап биле оламаймыз.

Иште, Шакир Селимнинъ «Янъы дюнья» газетасында сентябрь 1-де берильген «Назмиет» саифесиндеки «Катериананынъ къазыкълары» адлы шиири бу мевзугъа багъышлангъандыр.

Сёйленъиз я, эмдже, бу насыл къазыкълар,
Расткеле Къырымнынъ ёллары четинде?

Шаир бу суальге яхшы анълаткъан алда джевап бере:

Къырымнынъ энъ буюк баскъынджы хаини
Хансарай тарафкъа ашыкъкъан бу ёлнен.
Дейлер ки, алдатып бизим яш Шаинни,
Къырымгъа сеяат япкъан бу ёлнен.

Потёмкин, Екатерина къырымтатар халкъынынъ башына дюнья къадар зулумлыкълар кетирдилер. Бугунь Къырымда о кахпенинъ баскъан ёлуны, изини косьтерип тургъан бу къазыкъларгъа нефретсиз бакъмакъ мумкюн дегиль.

(Б. Мамбет)

II. Окюрди майыста о къара поездлар.
Имдат къыдырды сабийлер, аналар...
Коклерде мугъайып, сёндилер йылдызлар.
Ёлларда кечтилер афталар, айлар.

Сепильдинъ Уралгъа, къумларгъа, миллетим.
Ач-чыплакъ хорландынъ ятлар илинде.
Ватансыз ве акъсыз къалдынъ Сен, бир етим.
Лякин баш эгмединъ комендант огюнде.

О вакъыт, о куньлер, ич чыкъмаз эсимден!
Зиндангъа атылгъан эрлеринъ, къызларынъ!
Не олды, не къалды, сорамам кимседен!
О ёлда къалдылар, меним де излерим.

Козюмнинъ алдында джумранлы къумлукълар.
Комюльмей серилип яткъан аналар...
Козюмнинъ алдында сув толу улукълар,
Лякин сув ичалмай, ынъранып яткъанлар...

(С. Эмин)

III.

Эй, йигитлер, джесюр олунъ,
Къокъла олманъ ят къолунда.
Тюшменъ шейтан тузагъына,
Куреширкен Хакъ огърунда!

Арсланларгъа къоркъу бермез
Ёл четинден урьген итлер,
Бизге орьнек Номан, Амди
Киби эрен ве шеитлер.

Эр нефесте миллет акъкъы
Олмалыдыр энъ мукъаддес.
«Ватан!» — деп куреширкен,
Йигит инсан къоркъу бильмез.

(И. Асанин)

338-инджи иш. Юкъарыдаки метинлерни окъуп, фикир юрютюв иншасы язынъыз.

80-инджи дерс

339-ынджы иш. Берильген метинден табили муреккеп джумлелерни сечип, оларны талиль этинъиз.

Ахмет ахай лятифелерининъ сюжетлеринде озюне хас ерли характер ташып, оларнынъ эксериси, сейяр сюжетлерде адет олгъанларына бакъмадан, дигер тиллердеки сюжетлерни текрарламайлар. Бу фаркъ халкъ агъыз яратыджылыгъы мухлислерине яхшы белли олгъанындан, олар бир де бир ерде бу эки къурназнынъ адлары денъиштирилип айтылгъан лятифелерни эшитселер, буны шу саат сезип ала ве икяеджини токътатып: «Сен, къардашым,

агъызынънынъ къашыгъы олмагъан шейге къарышма, буны Насреддин оджа дегиль де, Ахмет ахай сёйледи», — я да: «Сен Насреддин оджадан алып кочьтинъ, къардашым, бу шейге Ахмет ахайны къарыштырма, чюнки о вакъыт Ахмет ахай Озенбаш молласынынъ эвинде бакълава ашай эди», — деп, оларнынъ «муэллифлик» укъукъларыны къорчалар ве экисини де озь ерлерине отуртылар.

(Ю. Болат)

340-ынджы иш. Берильген схемаларгъа эсасланып, чокъ къысымлы синтактик талиль этинъиз.

1) ▭ се, ○ , амма ○ .

2) ▭ , ○ , сонъ ○ .

341-инджи иш. Метинни окъунъыз. Кочюрильме лафлы джумлелерни сечип, талиль этинъиз.

Бир факъыр, огюзлерини сатып, базардан коюне къайтаяткъан вакъытта, ёлда апансыздан онынъ алдына бир атлы чыкъкъан:

— Чыкъар параларынъны, мен Алимим! — деп, къартнынъ параларыны тутып алгъан. Ёлда онъа бир атлы даа расткельген. О:

— Къартым, не ичюн агълайсынъ? — деп сорагъан.

— Неге агъламайым, меним къапумда огюзчигим бар эди. Мен, помещикке олгъан борджумны одемек ичюн, огюзлеримни базарда сатып къайта эдим. Бу ерге кельгенде, ана шу Алим деген динсиз, ёлумны басып, параларымны тонап кетти, — деген.

Алим:

— Насыл Алим, сен шаштынъмы шу? Аты недай эди, къартым? Къайсы тарафкъа кетти? — деген.

— Шеэр бетке кетти, балам — дей къарт...

— Сенинъ параларынъны алгъан Алим бумы, къартым? — деп сорагъан.

— Эбет, бу эди, балам, — дей къарт.

Озюни Алим деп адландыргъан бу хынзыр, аман джебинден къартнынъ параларыны чыкъаргъан. Алим, онынъ къолундан параларыны алып, ёлджу къарткъа берген де:

— Къартым, Алим — мына меним! О, хырсыз эрифнинъ бирисидир! — деп, шу ерде, къойнундан юз кумюш чыкъарып, къарткъа берген. Къарт, бу параларны да алып, къувана-къувана, коюне къайткъан экен.

(Ривает)

342-нджи иш. Ашагъыдаки схемаларгъа эсасланып, чокъ къысымлы муреккеп джумлелер уйдурып язынъыз.

1) □ , □ , сонъ □ , чюнки ○ .

2) □ , онынъ ичюн ○ , амма ○ .

343-юнджи иш. Метини кочюрип, джумлелерни синтактик талиль этинъиз.

Затен, бу мектепнинъ буюк пенджерелери ичиндеки чечек череплери, ярысындан ашагъыда тутулгъан тюрлю ресимли ве орьнекли перделер, сыныф ичерисининъ донатмалары ве кедиклери: оданынъ бир тарафында аякълы, буюк эсап алети, дигер якъта бир тарафы тегиз, экинджи тарафы къызыл сызыкълы буюк сантырач къара боялы язы тахтасы, бу тахтанынъ бир тарафына асылгъан сильгич-ястычыкъ, дигер тарафында язы бору къоюлгъан долапчыкъ — бутюн булар, балаларда буюк меракъ ве авеслик догъурып, озьлерине джельп этмекте эдилер. Индже ве сары тюс йиплернен диварларгъа асылгъан айры-айры таблолар узериндеки табиат левхалары: осюмликлер, айванлар ве дигер шейлернинъ ренкли, дюльбер ресимлери! Элифбенинъ ичиндеки чешит боялы о ресимлер не къадар дюльбер, не къадар гузеллер!

(С. Ильясов)

БАГЪЛЫ НУТУКЪНЫ ИНКИШАФ ЭТМЕК ИЧЮН МЕТИНЛЕР

Тапмаджалар къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ энъ къадимий ве кениш севилип огренильген жанрыдыр. Къардаш тюркий халкъларнынъ фольклорында бу жанр «бильмедже» (турк), «тапышмоқ» (озьбек), «тапмаджа» (азербайджан, татар), «джумбакъ» (къазах) ве башкъа адларнен беллидир. Тапмаджа — джевабы тюшюнилип тапылмасы керек олгъан суальдир. Олар эки болюктен ибареттир: тапмаджа (суаль) ве тюшюнип тапылгъан (джевабы).

Къырымтатар тапмаджаларынынъ эксериетинде суаль тапмаджанынъ мундериджесинде бериле.

Аршындыр бою, ешильдир сою,
Акътыр къаны, сувдыр джаны.

(Хыяр)

(Дж. Бекиров)

Орта асырлар къырымтатар шиириетинде энъ сыкъ ишлетильген назм шекли оларакъ гъазель сайыла. II Гъазы Герай ханнынъ назмий аньанесини козьден кечирсек, эсерлерининъ эсас къысмы — бу шекильде язылгъаныны корермиз.

Гъазельнинъ язылув къалыпларыны козьден кечирсек, гъазельнинъ классик нумюнеси 5—12 бейиттен ибарет олгъаныны сечермиз. Къафие иле бейитлернинъ тек экинджи мысралары уйгъунлашып кельгенини къайд эте билирмиз. Амма биринджи бейиттеки (матлада) мысралар бу къаидеге бойсунмагъаныны ве экиси де гъазельнинъ умумий къафиесине багълы олгъаныны айры билирмиз. Бу айтып кечкенлеримизден гъазель назм шеклининъ къафиедже схемасы АА, ВА, СА, DA бойле этип язылгъаныны къайд эте билирмиз.

Гъазельнинъ сонъки бейитинде (макътада) шаирнинъ эдебий лагъабы (тахаллюси) махсус олмалы. Даа бир лязим, керекли шарт — эр бейит мустакъиль мана ташымалы.

Бойледже, гъазельнинъ формаль къурулышы бейитлернинъ сайысы, матла, макъта, тахаллюс, везин ве къафие иле багълыдыр, амма буларнынъ ичинден гъазельде ишленильмеси шарт олгъан компонентлер — матла ве къафиедир.

(Т. Усеинов)

Къадимий эдебий къырымтатар тилининъ шекилленювине XIII асырда Эски Къырымда тизильген «Кодекс Куманикус» лугъаты, Махмуд Къырымлынынъ «Юсуф ве Зулейха» дестаны, Халиль

огълу Али шаирнинъ «Къыссаи-Юсуф» серлевалы дестаны, Абдульмеджит эфенди, Усеин Кефевий ве Менъли Герайнынъ эсерлери буюк иссе къоштылар.

Мухаммед Герай хан, Веджихий, Лютфий, Достмамбет Азавлы, Ашыкъ Умер, Селим Герай хан, Мустафа Джевхерий, Лейля Бикеч, Джанмухаммед, Исметий, Абдурефи Боданинский, Асан Нури, Исмаил бей Гаспринский, Решид Медиев, Усеин Шамиль Тохтаргъазы киби шаирлер ве языджыларнынъ эсерлери эски къырымтатар эдебий тили юкселювининъ нумюнелеридир.

Земаневий къырымтатар эдебий тили эски къырымтатар эдебий тилининъ девамы олып, къырымтатар тилининъ асырлар девамында ишленген ве шимдики талапкъа джевап берген шеклидир. XX асырнынъ биринджи къысмында Акъмесджитте тильге багъышлангъан учь Бутюн Къырым конференциясы олып кечти. Шу конференцияларда эдебий тильнинъ негизи ялы бою (огъуз) шивесинде орта ёлакъ шивесине кечирильди. Бу иште белли тильшынас Бекир Чобан-заде фааль иштирак этти. Земаневий къырымтатар эдебий тилининъ теракъкъиятына белли языджылар Асан Чергеев, Асан Сабри Айвазов, Осман Акъчокъракълы, Умер Ипчи, Шевкъи Бекторе, Зиядин Джавтобели, Ыргъат Къадыр, Эшреф Шемьи-заде, Юсуф Болат, Джемиль Сейдамет, Шамиль Алядин, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи, Айдер Осман, Эмиль Амит, Джевдет Аметов, Ибраим Паши, Риза Фазыл ве башкъалары буюк иссе къоштылар.

(А. Меметов)

Инсанлар иптидаий джемиетнинъ биринджи девирлеринде баштадан къоранта-къоранта, сонъра исе урукъ-урукъ олып яшагъанлар. Урукъ адамлар коллективининъ энъ кичик адий ве къадимий болюгидир. Урукълардан къабилелер тешкиль олгъан. Эр бир урукънынъ ве къабиленинъ алякъа вастасы оларакъ урукъ ве къабиле тили олгъан.

Яшагъан еринден кочип кеткен къардаш къабилелер малюм ичтимаий-икътисадий шараитлерде бир тильнинъ тюрлю шивелеринде лаф этиджи къабилелернинъ бирлешмелери къабиле иттифакъларына къошулалар. Къабиле иттифакъларынынъ умумий тили ола, амма бунда айры къабиле тиллери, къабиле иттифакъы тилине коре, лехдже я да шиве алында олалар.

Къабиле иттифакъынынъ кочебе алдан ерлешюв алына кечюви ве теракъкъият этюви иле халкълар тешкиль олалар. Халкъларнынъ пейда олувынен берабер халкъ тиллери де пейда олалар.

Къырымтатар тили X—XI асырларда малюм ичтимаий-тарихий шараитлерге коре халкъ тили алында шекиллене башлады.

(А. Меметов)

Эр бир инсаннынъ омрю санатнен багълыдыр. Биз аятымызны китап, кино, телевидение, рессамджылыкъ, театр ве музыкасыз тасавур этип оламаймыз. Санатнынъ эр бир чешити инсанны рухий джеэттен зенгинлештире, онынъ бильги ве ис-дуйгъуларыны кенишлете. Бестекяр, рессам, язылжыларнынъ эсерлери бизге къуванч багъышлайлар.

Китаплар алемине биз та балалыкътан севда оламыз. Бизим бутюн анълы омюримиз китапнен багълана. Чюнки бедиий эдебиятнынъ инсангъа олгъан тесири гъает буюктир. Бедиий эдебият инсанны этрафта олгъан, олып кечкен, олып кечеджек адисе-вакъиаларнен, халкъларнынъ тарихынен, табиат адиселеринен таныш эте, инсаннынъ ички дуйгъусыны, ирадесини, фикирини акс эте, дюньябакъышыны шекиллендирмеге ярдым эте.

Эдебият санатнынъ бир чешитидир. Бедиий эдебият санатнынъ дигер чешитлеринден не иле фаркъ эте? Рессам боя ве фырчы ярдымынен ресим япа. Бестекяр сеслерни нотагъа къойып, макъам бестелей. Язылжы исе сёз ярдымынен бедиий эсер яза. Сёз ярдымынен бедиий эсер язылгъаны ичюн бедиий эдебияткъа сёз санаты дейлер.

Сёз санатынынъ омюри узундыр. О та къадимий девирлерден шекилленип кельгени белли. Къадимий девирлердеки Индистан эдебиятында осюмлик ве айванларнынъ образлары олсун, къадимий Мысыр эдебиятында — Аллалар инсанлар къыяфетинде олсун, Юнанстан мифологиясында — инсанлар Аллалар къыяфетинде тасвирленсин, буларнынъ эписи сёз ярдымынен ифаделенген.

Эр бир бедиий эсерде инсаннынъ образы аят арекетинде косьтериле. Инсаннынъ образы бирдемликте ве арекетте факъат санатта косьтериле. Инсанны арекетте косьтерюв — санатнынъ эсас хусусиетлериндендир.

Язылжынынъ фикир-дуйгъуларынен ашланып яратылгъан аят левхаларына бедиий образ дейлер. Бедиий образ вастасынен язылжы омюр акъкъындаки бильгилерини, дюньябакъышыны, фельсефий фикирлерини ифаде эте. Муэллиф эсеринде бедиий образны джанландырмакъ ичюн, чешит усуллар ве бедиий васталар къуллана. Бу бедиий васталар озь невбетинде окъуйыджыгъа тесир этелер.

Бедиий эдебиятта инсаннынъ аяты бир сыра образлар ярдымында косьтериле. Инсаннынъ аяты бир сыра образлар ярдымында косьтерилюви эдебиятта образлылыкъ тюшюнджесини пейда эте. Образлылыкъ бедиий эдебиятнынъ эсас хусусиетлеринден биридир. Бу хусусиет бедиий эдебиятнынъ темели сайыла.

Бойледже, эдебият инсаннынъ яшайыш къанунларыны, омюрнинъ ичтимаий ве икътисадий эмиетини огрене. Эдебият бизге инсан гонълюнинъ сырларыны ача, алемнинъ дюльберлигини ве кенишлигини косьтере. Джемиетте олып кечкен денъишювлер сёз вастасынен тасвирлене. Шунынъ ичюн де эр бир инсан эдебиятны севмек ве огренмек керектир.

(Эдебият дерслигинден)

Отузынджы сенелердеки къырымтатар бала эдебиятынынъ шекилленмеси ве осьмесине иссе къошкъан муэллифлернинъ хызмети гъает буюктир. Оларнынъ эсерлеринде акс олунгъан миллий тасвирий васталар муэллифлернинъ бу саада япкъан юксек хызметлерини исбатлайлар.

Яш несильни тербилев меселеси бу муэллифлернинъ нокътаи-назарындан ич бир вакъытта четте къалмагъаны да эдебият ичюн буюк къазанчтыр. Несильден-несильге етип кельген миллий вариетни темелли огренип, оларны озь эсерлеринде усталыкънен джанландыргъанлары да медений мирасымызнынъ инджилери сайылмакъта.

Бу миллий къазанчлар отузынджы сенелерде ижат эткен муэллифлернинъ эсерлеринде чарелери ве усталыкъларына коре, тасвир олунгъаны ичюн, пек фаркъ этелер. Шу себеп иле бу сенелерде балаларгъа уйгъун эсерлер яратмагъа мувафакъ олгъан баладжанлы шаирлернинъ сырасы шу къабилиетнинъ тесиринде артты.

Бойле корюмли, аджайип бала рухиетини терен анълагъан шаирлеримизден бири — Джемиль Кендже, отузынджы сенелердеки бала шииритининъ мевзу ве мундериджесини кенишлетти. Миллий аньанелерни эсерлеринде усталыкъ ве кямилликнен файдаланып, къырымтатар бала шиириетини зенгинлештирди.

(Усеинов Т.Б.)

Къырымтатар эдебияты чокъ асырлыкъ тарихкъа малик эдебияттыр. Эдебият тарихымызнынъ ирмакълары та VIII—XI асырларгъа аиттир. VIII асырда пейда олгъан эдебий абиделер рун язысы иле ташлар узеринде язылгъандыр. XI асырларгъа аит эдебий абиделер исе арап уруфаты иле язылгъан. Бу эдебият абиделери умумтюрк эдебият абиделеридир.

Къырымтатар эдебиятынынъ къадимий девринде Махмуд Къырымлынынъ тарафындан XIII асырнынъ башында язылгъан «Хикяет-и Юсуф ве Зелиха» дестаны асыл къырымтатар язма эдебиятнынъ ильк эсери сайылыр.

Язма эдебият пейда олгъанына къадар Къырымда яшагъан халкъ фикирлери, арзу-хаяллары ве къасеветлерини халкъ агъыз яратыджылыгъында акс эттирген.

Халкъ дестанлары,масаллар,эфсанелер,йырлар,чынъ ве манелер киби даа бир чокъ дигер жанрлар та къадимий девирлерден несильден несильге айтыла-айтыла бизим куньлерге де етип кельгендир.

Къырым Ханлыгъы девриндеки (XV—XVIII) эдебиятымызда шиирий шекиллер махсулдар инкишаф эткендир. Менъли Гирей, Девлет Гирей, Бахадыр Гирей, Халим Гирей, Гъазы Гирей киби ханларымыз юксек севиели лирик шиирлер язувынен ве авалар уйдурувынен белли олгъанлар.

Чар сиясетининъ юз йыл девамында япкъан зорбалыгъы нетиджесинде (1783—1883) эдебиятымыз ве медениетимиз дургъунлыкъкъа огъратыла. Къырымтатар эдебиятынынъ Рус истилясы девринде яшагъан муэллифлернинъ эксериети Ватанындан иджрет этип, гъурбет иллерде иджатларыны девам этмеге меджбур олалар.

Миллетимизнинъ ве тюркий дюньянынъ белли мутефеккири Исмаил Гаспринский тарафындан нешир олунгъан «Терджиман» газетасы бутюн тюркий дюньягъа айдынлыкъ кетирди.Бу девирде эдебиятымызнынъ илерилемесине кениш мейдан яратылды. Къырымтатар эдебиятынынъ Уянув девринде иджат эткен Исмаил Гаспринский эдебият тарихымызнынъ инкишафына «Молла Аббас» романы иле янъылыкъ кирсетти.

XIX асырнынъ сонъу XX асырнынъ башында «Терджиман» газетасында озь къалемлерини сынагъан Исмаил Леманов, Ильяс Борагъанский, Сеид Абдулла Озенбашлы, Осман Акъчокъракълы, Асан Сабри Айвазов, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Якъуб Шакир-Али, Мемет Нузет, Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан -заде, Абибулла Одабаш киби даа бир чокъ дигер муэллифлер эдебиятымызнынъ илерилевине буюк иссе къоштылар. Бу девирде несир, шииет ве драматургия саларында бир чокъ эсерлер язылды.

(Эдебият дерслигинден)

Аталар сёзлери

Агъыр иштен къачма, енгилине чапма!

Агъыр иштен къоркъма, агъыр сёзден къоркъ.

Адалет достлукънынъ темелидир.

Адам иш башында белли олур.
Адамны севдирген табиатнен эмектир.

Акъикъат атеште янмаз, сувда батмаз.

Акъикъий сёз акъкъан сувны токътатыр.

Акъыл акъылдан — устюн.

Акъылынъа акъыл къош, ачувынъа — сабыр.

Алим олмакъ — къолай, адам олмакъ къыйындыр.

Алла сабырлы къулуны север.

Баарьдеки арекет — кузьдеки берекет.

Барлы олгъандже, бильгили ол!

Вакъытынъ кетти — бахтынъ кетти.

Ватан севгиси имандыр.

Ватансыз адам — йырсыз бульбуль.

Ватанынъ — экинджи ананъ.

Генчлик чагъынъны къачырма!

Догъру олсанъ, кет-кете гуль олурсынъ, хырсыз олсанъ, кет-кете куль олурсынъ.

Ишлеген демир тотланмаз.

Ишлегеннинъ иши битер, ишсизнинъ куню кетер.

Иш севмезни эль севмез.

Иш яшта дегиль, баштадыр.

Козь — корьмек ичюн, акъыл — бильмек ичюн.

Окъув ичюн ёкъ бир къарар, зиядеси бермез зарар.

Окъувнынъ сонъуна чыкъмагъан джаильден бетер.

Окъувны севген окъур, сонъундан гульдай къокъур.

Окъувсыз бильги ёкъ, бильгисиз кунюнъ ёкъ.

Окъугъан алим олур, окъумагъан озюне залым олур.

Окъумакъ къайгъылыдыр, сонъу сайгъылыдыр.

Окъумакънынъ эртеси-кечи ёкъ.

Китап — бильги анахтары.

Китар язмакъ — ичненен къую къазмакъ.

Сёз, еринде айтылса, сёздир.

Сёзю акънынъ иши — акъ.

Татлы сёз демир къапуларны ачар.

Татлы тиль йыланны ювасындан чыкъарыр, яман тиль инсанны имандан.

Татлы тиль къартны яшарта, къуветсизни къуветлендире.

Татлы тиль саибине бал едирир, аджджы тиль башына беля кетирир.

Терек не къадар юксек оссе де, тамыры ердедир.

Тилини унуткъан илини унутыр.

Тили татлы чокъ яшар.

Тиль акъыл теразесидир.

Тильге итибар — ильге итибар.

Тильден эм бал тамар, эм зеэр.

Тиль — къылычтан кескин.

Тырышкъан киши ёл тапар, таш-демирге мых къакъар.

Тырышкъан таш уфатыр.

Умютнинъ сынъыры ёкъ.

Унерли къолда берекет бар.

Унерлининъ къолу — алтын.

Унерсизге дюнья — тар.

Джаиллик факъырлыкътан бетердир.

Эмек къойсанъ, таш устюне гуль битер.

Эмек омюрнинъ зийнетидир.

Энъ эшрефи акъылдыр, энъ буюги илимдир, энъ гузели эдептир.

Энъ яхшы гузеллик эдеп ве бильги гузеллигидир.

Энъ яхшы дост китаптыр, энъ яхшы зенгинлик бильгидир.

Язда ишлеген къышта тишлер.

БАГЪЛЫ НУТУКЪКЪА АИТ ХАТЫРЛАТМАЛАР

1. Нутукъ чешитлери

Нуткъумызнынъ эсас чешитлери — **икяе, тариф, фикир юрютюв.**

Икяеде бир де бир вакъиа, арекет акъкъында сёз юрютиле.

Икяе кириш, эсас ве нетиджелев къысымларындан ибарет олур. Кириште муэллиф икяе этеджек вакъиа не вакъыт, не ерде ве кимнен олып кечкени изалана. Нетиджелевде тариф этильген вакъиалар акъкъында муэллиф озь фикир ве муляазаларынен пайлаша. Адий икяенинъ тизилювини (композициясыны) ашагъыдаки схеманен косьтермек мумкюн:

Тариф эткенде, инсанларнынъ, табиатнынъ, эшьяларнынъ аляметлери акъкъында айтыла. **Фикир юрюткенде** исе, бир де бир адисе, вакъианынъ себеби, озьара мунасебетлери талиль этиле.

Нутукъ чешитлерини суаль къойып бельгилемек мумкюн. Икяеге — *не олды?* Тарифке — *насыл?* Фикир юрютювге *не ичюн?* киби суаллер къоймакъ мумкюн.

Нутукъ чешитлери	Насыл суальге джевап бере	Не акъкъында сёз юрютиле	Эсас къысымлары
Икяе	Шахыс я да предмет *не япа, не ола?*	Вакъиа, адисе акъкъында	Кириш (икяенинъ башы), эсас къысым (вакъиа, адисенинъ кетишаты), сонъу
Тариф	Шахыс я да предмет *насыл?*	Шахыс я да предметнинъ аляметлери акъкъында	Умумий теэссуратлар, айры, муайен аляметлер, хусусиетлер
Фикир юрютюв	*Не ичюн* шахыс я да предмет бойле?	Себеп, алямет ве адиселер акъкъында	Изалангъан, муайенлештирильген фикир; фикирнинъ исбатлары; нетидже (къыймет кесюв, теэссуратлар)

2. Язымарны тезис я да конспект шекиллеринде язмакъ мумкюн

Тезис — къыскъа шекильде тизильген эсас малюмат, китапнынъ (макъале, лекциянынъ) фикирлери.

Тезистеки язылар малюматнынъ эсас фикрини, гъаесини изченликнен ифаделейлер.

Конспект — китап, макъале, джевап, марузанынъ къыскъартып язылгъан шекли. Конспектке эсас фикир, факт, муэллифнинъ сёзлери, сан ве сайылар, мисаллер языла. Окъулгъан метинни муэллифнинъ сёзлери иле къайд этмек мумкюн. Бундан гъайры, муэллифнинъ фикирлерини озь сёзлеринъизнен конспектлештирмек мумкюн.

Тезис я да конспект тизюв, маруза я да чыкъышкъа азырлангъанда, пек муим вазифени беджере.

3. Къонушувнынъ эсас къаиделери

1. Лакъырды эткен вакъытта сизнен къонушмакъ меракълы ве файдалы олмасына арекет этинъиз. Инсанларгъа сёзюнъизнен ве ишинъизнен ярдым этмеге тырышынъыз.

2. Къонушкъанда, субетдешинъизнен урьмет ве сайгъы иле лаф этинъиз.

3. Башкъаларны дикъкъатнен динълемеге огренинъиз.

4. Хатыранъызда олсун: субетдешнинъ лафыны больмек ве озюнъиз акъкъынъызда пек чокъ лаф этмек чиркиндир.

5. Субетдешинъизнинъ яшы, табиатыны даима назарда тутмалы ве онъа меракълы олгъан шейлер акъкъында лакъырды этмелисинъиз.

4. Нутукъкъа къоюлгъан талаплар

Нутукъ насыл олмалы?	Бунъа насыл иришмели?
Мундериджели	Беян эткен фикринъиз эсас мевзугъа аит олмалы, ондан арткъач бир шей айтма ве язманъыз.
Изчен	Фикринъизни белли бир тертипте беян этинъиз.
Ифадели	Эсас фикирни ифаделеген сёзлер ве ибарелерни сечип къулланынъыз.
Ерине коре уйгъун	Кимнен ве насыл шараитте лаф этекенинъизни даима назардан къачырманъыз.
Догъру	Теляффюз этюв къаиделерине риает этинъиз, джумлелеринъизни догъру тизинъиз.

5. Метиннинъ планыны насыл тизмели?

1. Метинни окъунъыз, анълашылмагъан сёзлернинъ манасыны аныкъланъыз.

2. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

3. Метинни мана джеэттен къысымларгъа болюнъиз.

4. Планнынъ къаралама шеклини язынъыз. Бу планны метиннен тенъештирип бакъынъыз: планынъызда метиннинъ мундериджеси акс олунгъанмы; планнынъ къысымлары бирибиринен багълымы, метиннинъ эсас фикри ве мундериджесини акс этелерми?

5. Бу плангъа эсасланып, метинни икяе эте билирсизми?

6. Къаралама шеклини тешкерген сонъ, планнынъ темиз шеклини кочюрип язынъыз.

6. Фикир юрютюв иншасынынъ язув тертиби

1. Беян этеджек фикринъизни къыскъа ве анълайышлы шекильде тизинъиз.

2. Бу фикирни исбатламакъ ичюн, козеткен адисе, вакъиалардан мисаллер кетиринъиз.

3. Беян эткен фикринъизни нетиджеленъиз.

7. Фикир юрютюв иншасынынъ схемасы

Эсас фикир

Исбатлар:

а) ...;

б) ...;

в) ...;

Нетидже.

8. Маруза бир де бир меселенинъ эсас мундериджесининъ агъзавий беяныдыр.

Маруза, тизим джеэттен, учь къысымдан ибарет олур: кириш, эсас къысым, нетидже. Марузагъа азырлангъанда, эр бир къысым узеринде чалышмалы.

Марузанынъ кириш сёзюнде мевзуны сечип алувнынъ себеплери бельгилене (меселенинъ актуаллиги, макъсады).

Эсас къысымда икяе этильген меселенинъ энъ муим хусусиетлери изалана.

Марузанынъ нетиджесинде мантыкъий хуляса чыкъарыла.

Марузаны язгъанда, ашагъыдаки тертипте иш алып барылмалы

1. Эдебиятны козьден кечирип, мевзуны эр тарафлама огренип чыкъмакъ.

2. Малюматны топлагъанда, динълейиджилерге меракълы оладжакъ фактларны къайд этмек.

3. Ишнинъ планыны тизмек ве онъа бакъып, топлангъан малюматны тертипке чекмек.

4. Эсас меселелерни конспектлештирип, марузанынъ метинини язмакъ.

5. Истилаларны, янъы сёзлерни къайд этмек.

6. Чыкъышта булунгъанда, сёзлерни догъру теляффюз этмек, изченликнен ифадели икяе этмели.

7. Эвде метинни бир къач кере текрарламакъ ве 15—20 дакъикъа девамында марузанынъ мундериджесини беян этмеге огренмек.

9. Мушавере — бир де бир муим меселени агъзавий я да язма шекильде кенъ суретте музакере этюв. Язма шекильде газета, журнал саифелериндеки макъалелерде бир де бир меселе котериле ве музакере этиле. Агъзавий шекильде исе топлашувларда мушаверелер кечирилип, инсанлар бакъылгъан меселе боюнджа озь фикир-муляазаларыны ифаделеп, исбатлайлар.

10. Инша язгъанда, неге эмиет бермели?

1. Иншанынъ мевзусыны сечип, бельгиленъиз.

2. Иншаны беян этмек ичюн къулланыладжакъ сёзлер, сёз бирикмелери, ибарелерни топланъыз.

3. Иншанынъ тизилювини бельгиленъиз.

4. Тариф эткенде, фикирлеринъизни ифаделемек ичюн, шахсий, чешит тюрлю, текрарланмагъан сёзлер къулланынъыз.

5. Язгъан фикирлерни „гонълюнъизден кечиререк” озь дуйгъу ве мунасебетинъизни косьтеререк, беян этинъиз.

11. Беян язмагъа азырланув тертиби

1. Метинни окъунъыз.

2. Метиннинъ мевзусынен багълы сёз ве ибарелерни язып алынъыз.

3. Беянынъызны насыл нутукъ чешитинде язаджакъсынъыз (икяе, тариф, фикир этюв)?

4. Насыл нутукъ услюбинден къуллupанаджакъсынъыз (лакъырды, бедиий)?

5. Беяннынъ планыны тизинъиз.

6. Беяннынъ къысымларыны озьара багъламакъ ичюн, насыл сёзлер, ибарелер, джумлелерни къулланаджакъсынъыз?

7. Беяннынъ къаралама шеклини тешкерип, хаталарыны тюзеткен сонъ, кочюрип дефтеринъизге язынъыз.

12. Метиннинъ мундериджесини агъзавий я да язма шекильде икяе этмеге азырланув

1. Метинни дикъкъатнен окъунъыз; анълашылмагъан сёзлернинъ маналарыны аныкъланъыз.

2. Китапта берильген, я да оджа тизген суаллерге джевап беринъиз.

3. Метиннинъ мевзусыны ве эсас фикрини бельгиленъиз.

4. Метин нутукънынъ насыл чешитине аит олгъаныны къайд этинъиз.

5. Берильген, я да озюнъиз тизген план боюнджа метинни манаджа уйгъун кельген къысымларгъа болюнъиз.

6. Метиннинъ услюбини бельгиленъиз. Метинде къулланылгъан сёз ве ибарелерни хатырлап, озюнъизнинъ икяенъизде ишлетмеге арекет этинъиз.

7. Къысымларны паузаларнен къайд этип, метинни даа бир кере окъунъыз.

8. Китапны къапатынъ; беянынъызны къаралама шекильде язынъыз; тешкерип хаталарны тюзеткен сонъ, беянны кочюрип язынъыз.

13. Нутукъ услюплери

Агъзавий ве язма нуткъумыз, кимге, не акъкъында, не макъсатнен айтылгъаны я да язылгъанына коре, лакъырды ве китабий услюплерге болюнелер.

Услюплернинъ чешитлери бир сыра къонушув шартларынен багълыдыр:

не акъкъында айтасынъ (язасынъ);

насыл макъсатнен айта (язасынъ);

кимнен лакъырды этесинъ (кимге язасынъ);

не ерде айтасынъ (язасынъ).

Лакъырды услюбинен, къоранта азалары, достларымызнен къонушкъанда, къулланамыз.

Китабий услюп бир къач чешитке болюнир: ильмий, бедиий, ресмий-иш, публицистик.

Ильмий услюп

Ильмий услюп дерслик, лугъат, ильмий макъалелерде къулланыла. Ильмий услюпнинъ макъсады — илимнен багълы бильгилерни окъуйыджы я да динълейиджиге еткизмек. Ильмий нутукъта истилалар (терминлер), муреккеп джумлелер ве ибарелер ишлетиле.

Бедиий услюп

Бедиий услюпте шиир, повесть, роман, поэмалар языла. Бедиий услюпнинъ макъсады — окъуйыджы я да динълейиджиге чешит левха ве образлар вастасынен тесир этмек. Бедиий услюпте язылгъан метинлерде тюрлю васталар къулланыла: къыяслав, метафора, эпитет киби.

Ресмий-иш услюби

Чешит-тюрлю весикъа, къарар, эмир кягъытларында нутукънынъ ресмий услюби къулланыла. Бу услюпнинъ макъсады — ресмий малюматны догъру ве муайен шекильде ифаделемек.

Илянларда бир сыра малюмат олмасы шарт:

1) хабер кимге аит олгъаны косьтериле;

2) къыскъадан эсас малюмат изалана;

3)илян кимнинъ адындан берильгени къайд этиле.

Сенет бир де бир шахыстан я да тешкиляттан бир эшья, весикъа, пара я да алет алгъаныны тасдыкълайыджы весикъадыр.

Протокол — бир де бир топлашув, мушаверенинъ кетишаты ве нетиджелери. Тизимине коре, протоколлар учь тюрлю ола:

1) къыскъа (музакере этильген меселелер языла, иштиракчилер ве къабул олунгъан къарарлар къайд этиле);

2) толу (музакере этильген меселелер къыскъадан изалана);

3) стенографик (топлашув иштиракчилерининъ эр бир сёзю ве арекети языла).

Терджимеийал — инсаннынъ омюри ве фаалиетини тарифлеген весикъадыр. Терджимеийал, окъув юрту я да ишке къабул олунгъанда, талап этиле.

Терджимеийалда ашагъыдаки малюматлар къайд этиле:

1) сойады, ады, бабасынынъ ады;

2) догъгъан куню, айы, сенеси;

3) догъгъан ери (шеэр, кой, виляет)

4) тасили;

5) не вакъыт не ерде чалышкъаны;

6) къорантасы акъкъында къыскъа малюмат;

7) эв адреси;

8) тарих ве имзасы.

Публицистик услюп

Газета ве журнал макъалелеринде, топлашув, митинглердеки агъзавий чыкъышларда, радио ве телевизион яйынларда публицистик услюп къулланыла. Публицистик услюпнинъ эсас макъсады — динълейиджи я да окъуйыджыгъа тесир этмек, яни онда бир фикир акъкъында эминлик догъурмакъ.

Публицистика сезю латин тилинден алынгъан publicus — ичтимаий (халкъ) деген мананы анълата.

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде эксерий алларда динълейиджи ве окъуйыджыгъа тесир этиджи тиль васталары къулланыла: хитап, эмир ве нида джумлелери, фразеологик ибарелер, ичтимаий омюрни тарифлейиджи васталар: антонимлер, кочьме манада къулланылгъан сёзлер.

Публицистик услюпте язылгъан метинлерде, бедий услюпте олгъаны киби, риторик суаллер къулланыла.

Публицистик услюпте язылгъан метинни агъзавий шекильде икяе этмек тертиби

1. Къыскъадан метиннинъ эсас мундериджесини айтынъыз, метиннинъ фикир-гъаесини къайд этинъиз. Муэллиф мында насыл вазифени беджере, акс эте?

2. Метинде муэллиф къуллангъан окъуйыджыгъа тесир этиджи васталарны бельгиленъиз: текрарлавлар; джумлелернинъ озьара параллель багъ васталарыны къулланув; сойдаш азаларнынъ сыралары, окъуйыджыгъа хитап этюв; лакъырды сёзлер ве ибарелерни ишлетюв.

3. Метинни агъзавий шекильде икяе этинъиз.

<table>
<tr><th colspan="2" rowspan="2">Улюп-нинъ хусусиет-лери</th><th rowspan="2">Лакъырды</th><th colspan="4">К И Т А Б И Й</th></tr>
<tr><th>Ильмий</th><th>Ресмий иш</th><th>Публицис-тик</th><th>Бедий</th></tr>
<tr><td colspan="2">Къулланув макъсады</td><td>Озьара къонушув субетлешюв, фикир пайлашув</td><td>Ильмий малюматнен таныштырмакъ, хабердар этмек</td><td>Ишнен багълы малюматнен таныштырмакъ, хабер этмек</td><td>Динълейиджи я да окъуйыджыларгъа тесир этюв</td><td>Эсерни окъугъан я да динълегенлерге тесир этмек</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Къулланув саалары</td><td>агъзавий нутукъта</td><td>Якъын сой-акърабa, достлар арасында</td><td>Дерслер, лекция, марузалар</td><td>Илянлар (радио, телевидение васталы)</td><td>Топлашув, митинг, къурултайда чыкъышлар</td><td>Халкъ агъыз яратыджылыгъы</td></tr>
<tr><td>язма нутукъта</td><td>Дост, сой-акърабанен мектюплешюв</td><td>Дерсликлер, лугъатлар, энциклопедия, ильмий макъале ве китаплар</td><td>Укъукъ, весикъа ве илянлар</td><td>Газета, журналларда макъалелер</td><td>Бедий эдебият эсерлери</td></tr>
</table>

СИНТАКТИК ТАЛИЛЬНИНЪ ТЕРТИБИ

I. Сёз бирикмеси

1. Джумленинъ грамматик негизи къайд этиле.
2. Джумледен сёз бирикмелери сечип алына.
3. Сёз бирикменинъ баш ве таби сёзю ве ашагъыдаки хусусиетлери бельгилене:

а) тизимине коре чешити (адий, мурекеп);

б) баш сёзнинъ ифаделенмесине коре чешити (исим, фииль, зарф);

в) багъ усулы (уйгъунлыкъ, идаре, сыра).

II. Адий джумле

1. Джумленинъ грамматик негизини къайд этип, адий джумле олгъаныны изаламакъ.
2. Джумле азаларыны талиль этмек:

а) баш азаларыны къайд этип, чешитлерини ве ифаделенювини изаламакъ;

б) экинджи дередже азаларыны сечип, чешитлерини ве насыл сёз чешитинен ифаделенгенини косьтермек.

3. Джумленинъ тизим хусусиетлерини бельгилемек:

а) бир теркипли, я да эки теркиплими; эгер бир теркипли олса, чешитини (белли шахыслы, бельгисиз шахыслы, умумийлештириджи шахыслы, шахыссыз).

б) экинджи дередже азаларынынъ иштирагине коре чешити (кениш я да кениш олмагъан).

4. Адий джумленинъ теркибинде олгъан, сойдаш азалар, айырылма азаларны къайд этмек.
5. Джумленинъ макъсадына коре чешитини бельгилемек (икяе, суаль, эмир).
6. Нида я да нидаланмагъан чешитини къайд этмек.
7. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны анълатмакъ.

III. Муреккеп джумле

1. Джумленинъ грамматик негизлерини къайд этип, бу джумле муреккеп олгъаныны косьтермек.
2. Муреккеп джумленинъ чешитини бельгилемек (тизме я да табили) ве ашагъыдаки тертипте талиль этмек:

а) тизме муреккеп джумленинъ къач къысымдан ибарет олгъаныны, бу къысымлар озьара насыл багъ васталарынен багълангъаныны бельгилемек (багълайыджылы, багълайыджысыз); чешити косьтериле (тенъештирме, кенишлетме, инкяр...)

б) табили муреккеп джумлелерде баш ве таби джумлелерни къайд этип, олар озьара насыл багъ васталарынен багълангъаныны (багълайыджылы, багълайыджысыз) ве чешитини косьтермек (муптеда, хабер, тамамлайыджы, вакъыт, ер...)

3. Макъсадына коре чешитини бельгилемек (икяе, суаль, эмир).

4. Бундан сонъ эр бир къысым адий джумле киби талиль этиле, джумленинъ макъсадына коре чешити бельгилене.

5. Къарышыкъ багълы чокъ къысымлы мурекке джумлени талиль эткенде, грамматик негизлер къайд этиле, оларнынъ арасындаки багъ усуллар ве васталар бельгилене ве схеманен тасвирлене.

Бундан сонъ эр бир къысым адий джумле киби талиль этиле.

IV. Кочюрильме лафлы джумлелер

1. Кочюрильме лаф ве муэллифнинъ сёзюни къайд этмек.

2. Муэллифнинъ сёзюни бельгилемек.

3. Джумленинъ схемасыны сызмакъ.

4. Токътав ишаретлерининъ къоюлувыны изаламакъ.

5. Кочюрильме лаф ве муэллифнинъ сёзлери айры джумле оларакъ талиль этиле.

СИНТАКСИСНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР

«Сёз бирикмеси» мевзусына аит джедвеллер

ИСМИ СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ	
Исим Алтын, Янъы, Эки, Бу, Тапылмагъан — юзюк	**Сыфат** Ойле, Пек, Дюльберден, Бириндджисинден — дюльбер
Баш сёз — исим, *таби сёз* — исим, сыфат, сайы, замир, сыфатфииль	*Баш сёз* — сыфат, *таби сёз* — замир, зарф, исимлешкен сыфат, сайы
Замир Талебелерининъ, Буларнынъ — эписи	**Сайы** Эки кере, Къавий, Бир къач — беш
Баш сёз — замир, *таби сёз* — исим, замир	*Баш сёз* — сайы, *таби сёз* — сайы, сыфат, замир

ФИИЛЬ СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ
Китап Мектепте Бешке Чокъ Ифадели Турып   окъуй
Баш сёз — фииль *таби сёз* — исим, сыфат, сайы, замир, алфииль, сыфатфииль

ЗАРФ СЁЗ БИРИКМЕЛЕРИ
Энверден Пек Бирден Ондан Баргъандан   чокъ
Баш сёз — зарф *таби сёз* — исим, зарф, сайы, замир, сыфатфииль

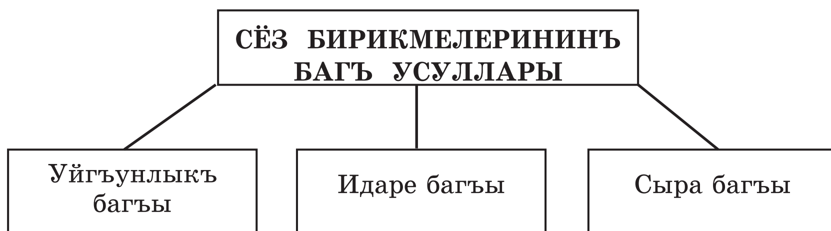

УЙГЪУНЛЫКЪ БАГЪ УСУЛЫ	
Меним китабым	*Бизим китапларымыз*
Сенинъ китабынъ	*Сизинъ китапларынъыз*
Онынъ китабы	*Оларнынъ китаплары*
Китапхане китабы	*Китапханелер китаплары*
Китапханенинъ китабы	*Китапханелернинъ китаплары*
Сёз бирикмеде баш ве таби сёз шахысча ве сайыджа бири-биринен уйгъунлашалар.	

ИДАРЕ БАГЪ УСУЛЫ	
Макъале окъуды	*Эвден чыкъты*
Китапны язды	*Ёл бою кете*
Мектепке кете	*Денъизге таба чапа*
Энвернен окъуй	*Оннен берабер окъуй*
Баш сёз таби сёзни идаре эте.	

СЫРА БАГЪ УСУЛЫ
Гузель къыз
Секизинджи сыныф
Тез юре
Меракъланып окъуй
Кельгендже язды
Баш ве таби сёз бир сырагъа ерлешип келелер. Эгер бу сыра бозулса, сёзлернинъ ери денъишсе, сёз бирикме джумлеге чевириле.

АДИЙ ДЖУМЛЕ МЕВЗУСЫНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР

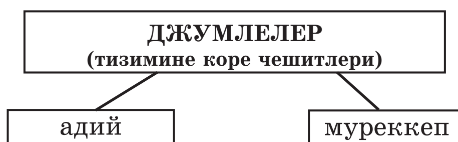

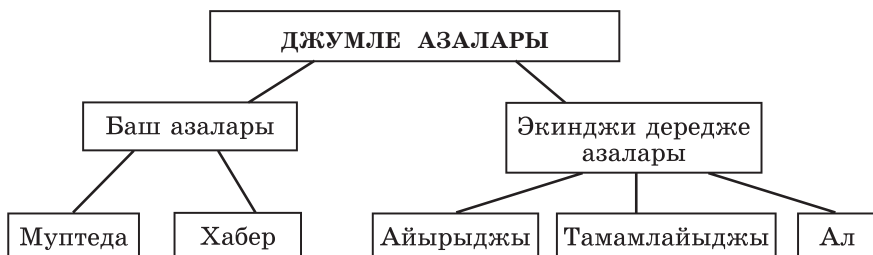

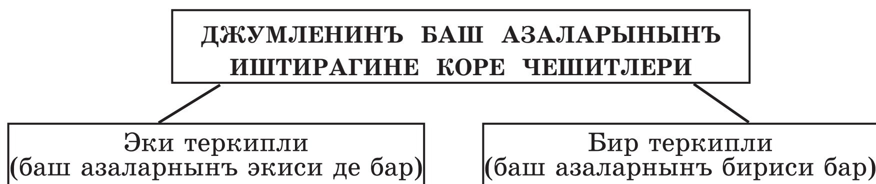

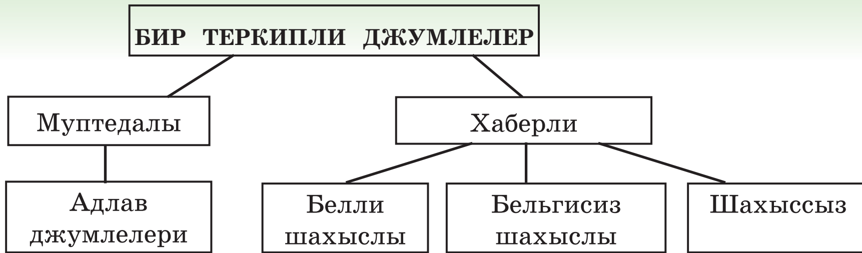
БИР ТЕРКИПЛИ ДЖУМЛЕЛЕР
Мунтедалы
Хаберли
Адлав джумлелери
Белли шахыслы
Бельгисиз шахыслы
Шахыссыз

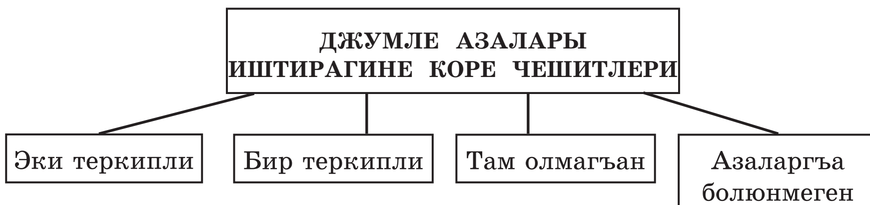
ДЖУМЛЕ АЗАЛАРЫ ИШТИРАГИНЕ КОРЕ ЧЕШИТЛЕРИ
Эки теркипли
Бир теркипли
Там олмагъан
Азаларгъа болюнмеген

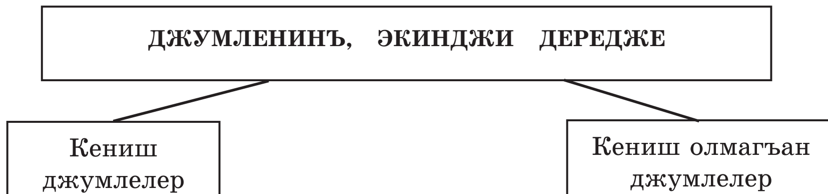
ДЖУМЛЕНИНЪ, ЭКИНДЖИ ДЕРЕДЖЕ
Кениш джумлелер
Кениш олмагъан джумлелер

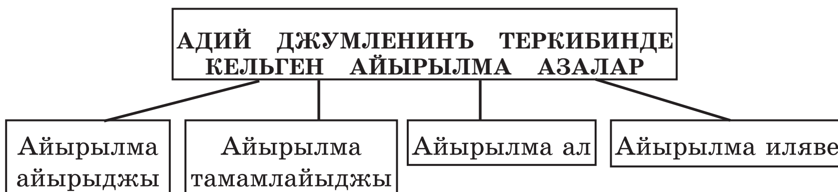
АДИЙ ДЖУМЛЕНИНЪ ТЕРКИБИНДЕ КЕЛЬГЕН АЙЫРЫЛМА АЗАЛАР
Айырылма айырыджы
Айырылма тамамлайыджы
Айырылма ал
Айырылма иляве

МУРЕККЕП ДЖУМЛЕ МЕВЗУСЫНЕН БАГЪЛЫ ДЖЕДВЕЛЛЕР

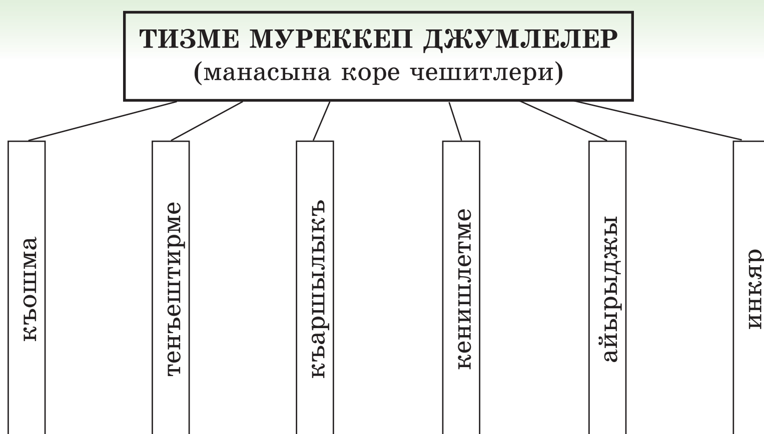
ТИЗМЕ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР
(манасына коре чешитлери)
къошма
тенъештирме
къаршылыкъ
кенишлетме
айырыджы
инкяр

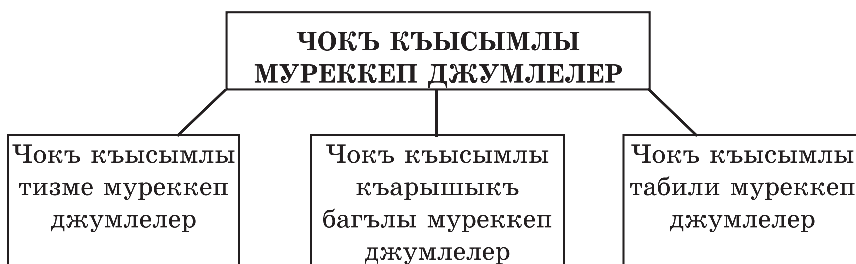
ЧОКЪ КЪЫСЫМЛЫ МУРЕККЕП ДЖУМЛЕЛЕР
Чокъ къысымлы тизме мураккеп джумлелер
Чокъ къысымлы къарышыкъ багълы мураккеп джумлелер
Чокъ къысымлы табили мураккеп джумлелер

Шартлы къыскъартувлар

А.А. — Амет Адиль
А.Д. — Абдулла Дерменджи
А.Г. — Амди Гирайбай
А.И. — Абляким Ильмий
А.Къ. — Абдураман Къадри-заде
А.Л. — Абдулла Лятиф-заде
А.М. — Амет Мефаев
А.О. — Айдер Осман
А.Ш. — Абляй Шамиль
Ат. с. — Аталар сёзлери
Б.В. — Бекир Ваап
Б.М. — Белял Мамбет
В. Къ. — Васфие Къыпчакъова
В.Н. — Велядие Насырова
Гъ.Б. — Гъафар Булгъанакълы
Гъ.М. — Гъани Мурад
Дес. — Дестан
Д.С. — Диляра Сеитджелилова
З.Къ. — Закир Къуртнезир
З.Дж. — Зиядин Джавтобели
И.А. — Иса Абдураман
И.Б. — Ибраим Бахшыш
И.П. — Ибраим Паши
И.С. — Исмаил Салет
«Йылд.» — «Йылдыз» меджмуасы
«Л.Б.» — «Ленин байрагъы» газетасы
М.А. — Мамбет Алиев
М.Аб. — Мамбет Аблялимов
М.С. — Мемет Севдияр
Мас. — Масаллар
Н.Н. — Николай Некрасов
Н.О. — Николай Островский
Р.А. — Рустем Алиев
Р.Б. — Ремзи Бурнаш
Р.Т. — Раим Тынчеров
Р.Х. — Риза Халид
Р.Ф. — Риза Фазыл
С.В. — Субхи Вапиев
С.Н. — Сафтер Нагаев
С.С. — Сабрие Сеутова
С.Ш. — Самедин Шукурджиев
С.Э. — Сеитумер Эмин
Т.Х. — Таир Халилов
У.И. — Умер Ипчи
У.Э. — Урие Эдемова
Ф.А. — Фетта Аким
Ф.Ю. — Фикрет Юртер
Ч.А. — Черкез Али
Дж.А. — Джевдет Аметов
Дж. Д. — Джынгъыз Дагъджы
Дж. Гъ. — Джафер Гъафар
Дж.С. — Джафер Сейдамет
Дж. С. — Джемиль Сейдамет
Ш.А. — Шамиль Алядин
Ш.Т. — Шамиль Тохтаргъазы
Э.А. — Эмиль Амит
Э.Ал. — Эннан Алимов
Э.И. — Эшреф Ибраим
Э.У. — Эрвин Умеров
Э.Ф. — Эскендер Фазыл
Э.Ч. — Эмир Усеин Чалбаш
Э.Ш.-з. — Эшреф Шемьи-заде
Ю.Б. — Юсуф Болат

МУНДЕРИДЖЕ

5—8-инджи СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

9-ынджы СЫНЫФТА КЕЧИЛЬГЕНЛЕРНИ ТЕКРАРЛАВ

Навчальне видання

Меметов Айдер,
Акмаллаєв Енвер,
Алієва Леніє

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА

Підручник для 9 класу загальноосвітніх
навчальних закладів з навчанням
кримськотатарською мовою

У підручнику використано матеріали з вільних інтернет-джерел

Відповідальний за випуск І. Б. Чегертма

Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. 13,00. Обл.-вид. арк. 12,00.
Наклад 300 прим. Зам. №1200.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»,
вул. Радищева, 10, м. Чернівці. 58000.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.